БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1878 - 1918

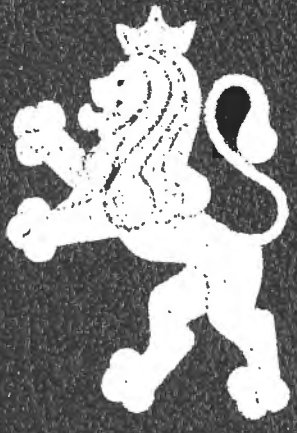

ВЕК 22

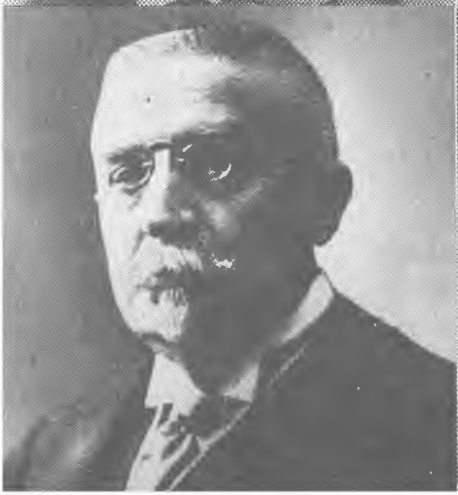

АНДРЕЙ ПАНТЕВ
ВАСИЛКА ТАНКОВА
ЕЛЕНА СТАТЕЛОВА
ИЛИЯ ТОДЕВ
МАРИЯ РАДЕВА
МИЛЧО ЛАЛКОВ
РАДОСЛАВ ПОПОВ
СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ (1878-1918)

КНИГА ПЪРВА

УВАЖАЕМИ ЧИТАТЕЛЮ,

Вие държите в ръцете си втория том от поредицата на издателска къща „ВЕК 22".

Надяваме се на вашето доверие към представените очерци. Те са дело на автори, които са посветили години от живота си на дирене на историческата истина, потъвайки в документите на миналото - наши и чужди извори за работата на институции, личности, партии, обществени сдружения, материали от периодичния печат. Всеки от авторите автономно е подбрал, обяснил, интерпретирал онези страни на изследваната от него историческа личност, които според него имат пряко отношение към изграждането на българската държава в ново време, на нейния политически, обществен културен живот в търсене на тъждество и съпричастно с модерна Европа в края на XIX и началото на XX век.

Тези скромни по обем текстове, без претенция да бъдат последна дума на историята, са отражение на позиции и оценки, които имат амбиция да стоят еднакво далеч както от апологията, така и от безапелационната присъда. Радващо би било, ако изказаните тук констатации и оценки събудят е вас нови мисли: на съгласие или възражение, на желание да се продължи с нови идеи вникването в българското минало е следата, оставена от тези български дейци.

Представяни от своите политически и духовни водачи в края на миналия и началото на настоящия век, българите поемат трудния път от народ поданик към народ суверен да определя сам законите на парламентарната демокрация, своя вътрешен живот и отношенията си с външния свят.

Тези очерци за живота и дейността на бележити исторически личности представят само една част от политическия и културния елит на България. Извън тези страници остават още много значими имена: на писатели и учени, на художници и публицисти, на политици и общественици.

Това е само началото на повдигане на завесата над българската историческа памет за живите хора, които са творили историята на Българите и на България в ново време...

София

ОТ СЪСТАВИТЕЛЯ

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ

(1878 – 1918)

Книгата е издадена с конкурс
на националния център на книгата

© Мария Радева – съставител
© Андрей Пантев, Василка Танкова, Елена Стателова,
Илия Тодев, Мария Рачева, Милчо Лалков,
Радослав Попов, Стойчо Грънчаров – автори
© На изданието „Български държавници", първа и втора книга.
ИК „Век 22"

София – 1303, бул. „Ал. Стамболийски" 114, ет. 6, ап. 33
Телефони: 211 877 ; 224 323 ; 393 119

ISBN 954416-086-8

Цена 60,00 лв
Отпечатана в тираж 2 000

КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР I ВЪРХУ ПРОКРУСТОВОТО ЛОЖЕ НА ПРОТИВОРЕЧИВИТЕ ОЦЕНКИ

Милчо Лалков

Разсъждавайки върху личността на последния български цар, монарха в изгнание Симеон II, известният испански журналист Луис Мария Ансон беше възкликнал в началото на 1992 г.: „Мисля, че ако на цар Симеон му се отворят вените, там няма да има нищо друго, а ще е написано „България"!" Едва ли подобна емоционална метафора – доста пресилена и наивна – може да се изрече за първия владетел на възкръсналата след Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Трета българска държава. Княз *Александър I Български* стъпва на варненския кей като чужденец, който в своя дневник за участието си във войната пише дори с неласкави думи за бъдещите поданици на короната. Роденият на 5 април 1857 г. във Верона немски принц няма във вените си даже лек примес от славянска кръв. Той почти не знае езика на държавата и народа, чийто върховен повелител става по волята на личния шанс и стеченията на международните обстоятелства. Импресиите му за българите и техния бит, за българската история и българската народопсихология са бледи и фрагментарни, почерпани преди всичко от устна информация и от впечатленията на офицер доброволец при руските щабове по време на войната.

И в този пункт от своята владетелска биография Александър I Български е атакуван от онези историци и мемоаристи, които виждат една от трагичните черти на балканската политическа история в това, че върху почти всички престоли на полуострова по това време стоят чужденци. Те нямат кръвна връзка със своите поданици, генетично чужди са на въжделенията и страданията на съответната нация и бездушно съзират в нея само поприще за личната си кариера – така приблизително гласи обобщеният вид на това становище. В същия ред от мисли веднага се противопоставят сръбските династии на Карагеоргиевичите и Обреновичите. Генеалогията на

Александър Батенберг
1857 – 1893

тяхната враждебност не можела да промени отечествената им принадлежност, люшканията им към едно или друго външнополитическо предпочитание не накърнявали патриотичния профил на отделните владетели – твърдят автори, изкушени в миналото на Европейския югоизток.

Ала няма ли право на съществуване и убеждението, че монархът чужденец може по-лесно да се освободи от субективните пристрастия, да следи с далече по-обективен поглед зигзагите на държавното развитие и да обхваща неговите исторически контури, а не да се лута в дребнавите перипетии на политическото ежедневие? И не могат ли да се намерят в монархическото битие на Карагеоргиевичите и Обреновичите мигове, когато те тъпчат историческия трагизъм на своето време в подножието на владетелските си химери?

Така или иначе за онези българи, които на 6 юли 1879 г. с възторг посрещат на варненския кей красивия и представителен немски благородник, той въплъщава представата на младата нация за държавен глава. Те не знаят дали князът ще се окаже способен, посредствен или некадърен владетел. В представите им неговият лик обагря възрожденската надежда за възвърнатата свобода и възстановената държава, носи безпристрастния символ на народното единство, на сплотеността на българите около националните интереси. Няма съмнение, че в съзнанието на огромната част от българското общество княз Александър I олицетворява исторически доказаната управленческа форма на монархията, която би дала най-стабилните гаранции за държавническо миротворчество и жизненост.

Действително князът стъпва като владетел на българска земя с амбицията да обединява, а не да разединява обществените слоеве и политическите сили в страната. Скоро обаче се оказва, че динамично развиващото се българско общество се поляризира с темпове, които правят задачата му да изразява общонационалните интереси изключително трудно. *Несъмнено той приема трона и от користни съображения – да изгради лична кариера.* За това пише и най-добрият биограф на младия български владетел Е. Корти, който дебело подчертава

амбициозната натура на „Сандро" – галеното име на бъдещия монарх в многолюдната дармщадска благородническа фамилия. *Но в личните попълзновения на драгунския подпоручик към властта има и осъзнатото аристократическо чувство за чест и дълг при упражняването на най-високата власт, един стремеж да бъде неутрален и коректен, безпристрастен и отговорен за съдбата на своите поданици.* Балканските деформации на политическия живот в младата държава стесняват обаче територията за проявата на тези добродетели и неусетно за себе си князът трябва да приеме правилата на една сложна владетелска игра – с нейните комбинации и компромиси, с личностните предпочитания и антипатии.

Впрочем сам Александър I получава короната като резултат от европейски международен компромис. Той е германски подпоручик; син на генерал, служил под руски и австрийски знамена; племенник на руската императрица и брат на Хайнрих, женен за малката дъщеря на английската кралица Виктория. Към тези роднински характеристики може да се прибави и това, че неговата майка, графиня Джулия Хауке, е дъщеря на полски генерал от френски произход. А и император *Александър II* не случайно изпраща родственика на своята съпруга на фронта в България. Това е своеобразна заявка за българския трон и тя се оказва приемлива за всички велики сили. *С произхода си, със своите роднински връзки князът персонализира „огледалното равновесие" на влиянията, което великите сили се стремят да наложат в създаденото след Берлинския конгрес Княжество България.*

Александър I остава обаче син на Запада, типична издънка на европейска благородническа фамилия, която храни традиционно недоверие към руската великоимперска политика. Изследователят на неговата личност и делото му би се поблазнил да цитира няколко фрази на княза, произнесени при едно близо тригодишно отстояние във времето. „С всеки изминат час аз ставам все повече руснак, отколкото така или иначе съм" – възкликва двадесетгодишният офицер през първите дни на Руско-турската война в Петербург, когато Александър II и царицата ярко демонстрират благоразположението си

към него. „Всеки ден съм поставен пред тягостната алтернатива или да се подчиняват на руските желания, или да бъда обвиняван от Русия в непризнателност и оскърбление на най-светите чувства на българите... Моите най-лоши врагове са руските и аз трябва да бъда отчаяно внимателен, за да спестя собствената си кожа" – четем в едно от неговите писма, когато владетелят Александър I се сблъсква с реалните измерения на руската политика спрямо неговите княжески прерогативи.

Русофил или русофоб – би си задал въпроса лаикът фаталист в областта на историческото дирене при сблъскването с тези два контрапункта във вижданията на една и съща личност. Всъщност първият цитат оставя белег в биографията на княз Александър I като израз на естествена благодарност към самодържеца на една велика сила, от която той очаква да получи владетелска корона. Вторият поставя с цялата си тежест въпроса, дали строгият тон и заканите на новия руски император *Александър III* не целят плътното привличане на България в орбитата на руското влияние, като по този начин самият български владетел бъде лишен от свобода и независимост при управлението си.

Нека не забравяме, че князът идва в България твърде млад, без владетелски опит и с една почти юношеска дързост при начинанията, която не винаги гарантира успешното приложение на изначални управленчески принципи. Именно това обстоятелство оставя твърде много съмнения у редица автори за крайните резултати от присъствието на Александър I на владетелския връх и те търсят впечатляващото несъответствие между дадените обещания и уверения и фактическото развитие на нещата в Княжеството.

Князът идва в България като неофициален поставеник на Русия, но трябва да бъде предпазлив в очакванията и намеренията си, да се съобразява с волята на всички велики сили. Неговата младост, честолюбието и амбициите му го тласкат да провежда самостоятелна политика, да се извиси в очите на европейската общественост, в представите на големите столици от стария континент като способен и надарен владетел. Тъкмо поради тази причина князът се стреми да намери пролука в

суровата авторитарна опека на Александър III, без да забравя същевременно факта, че неговата кандидатура е и плод на „европейски компромис". Трудно може да се твърди, че младият владетел е разбирал напълно как всяка стъпка на двореца и правителствата всъщност се върши от името на нацията; към техните действия, към техния разум и тяхната съвест историята по-късно ще отправи своята сурова или благосклонна присъда. И все пак князът въпреки възрастта си има съзнанието, че неговата роля в историята на България е не само политиката и нейното упражняване, но и управление със съвест, чест и амбицията за оставяне на трайна владетелска следа.

От тази гледна точка не трябва да се учудваме, че младият монарх не е застрахован от вътрешнополитически и външнополитически грешки, че неговата заредена с амбиции натура не изключва и крайните решения. Аристократ по дух и възпитание, той естествено не може да приеме демократичните принципи на Търновската конституция и постоянно изпитва авторитарните изкушения към силната монархическа власт. Следва ли обаче да го корим за това, да съдим за миналото с днешна мяра? По това време републиканските идеи и либералните принципи не печелят широка територия в Европа. За един потомствен аристократ далече по-лесно е да пренесе в новоизграждащата се държава полуабсолютистичния модел на Германия или Австро-Унгария, отколкото да търси съмнителната популярност на „модерен" монарх.

Устремите на онова време за повече политическа стабилност изграждат у княз Александър I разбирането, че градежът на млада България ще бъде далече по-успешен, ако възтържествува силното монархическо начало, ако държавата се управлява от един кормчия. Аристократическите нишки на неговия живот неминуемо го тласкат към предварителната представа, че току-що освободилите се от робския ярем негови поданици могат да възприемат само монархическата форма на управление. Ето защо критичният историографски поглед към княза определя неговата владетелска физиономия и като щрихирана от непрестанния апломб на „синята кръв"

спрямо наследените от робството ориенталски нрави, спрямо невисоката политическа култура на устремилите се към модерна Европа българи.

Ала не всичко във владетелското присъствие на Александър I трябва да се извежда от неговата аристократическа „мая". В първите години след Освобождението българското общество изживява трескавата политическа динамика, характерна за всички сдобили се с независимост млади балкански държави. Партийна котерийност и междуличностни борби, кариёристични амбиции и безогледна партизанщина при домогването до властта рамкират твърде често лицето на българския политически живот. Всичко това се превръща в психическо напрежение за нацията, в натрупване на отрицателни политически емоции, които застрашават равновесието на управлението. *Обясним изглежда тогава фактът, че в силното монархическо управление княз Александър I виждал извисяващия се монолит на държавническата истина от последна инстанция и най-сигурния гарант за проспериращо развитие на страната.*

Именно короната, трайната династия изглеждат за него онази стабилизираща сила, която е в състояние да нормализира политическия живот, да наложи над обществените отношения определящата и регулиращата сянка на монарха. В това отношение обаче княз Александър I среща реалната съпротива на либералите и обяснимо търси подкрепата на консерваторите – онези две течения в начеващия български политически живот, които по-късно ще сложат темелите на редица постоянно множащи се партийни образувания. Либералите, получили радикалното политическа наследство на т.нар. „млади" от възрожденската епоха, нямат принципни възражения срещу монархическата форма на управление. У тях продължава да бъде жизнеспособно съзнанието, че княжеските правомощия трябва да бъдат ограничени, че трябва да възтържествуват буржоазнодемократичните принципи на държавен живот и политическо развитие. Тяхното преимущество в Учредителното събрание ражда известната Търновска конституция, в чиито юридически формулировки князът вижда заплаха за монархическите правомощия. Нещо повече – Алексан-

дър I смята, че буржоазнодемократичните принципи на основния български закон го правят уязвим срещу амбициите на користни политици, че при развихрилите се обществени страсти те не могат да осигурят солидна правна гаранция за закрила, растеж и процъфтяване на българското държавотворно начало.

Затуй младият монарх търси подкрепата – морална и политическа – на консерваторите. Тях ги сближава идейно родство, намерило най-ярък израз в предпочитанията към силната княжеска власт, крепкото олигархическо начало в управлението и въвеждането на сенат като горна камара на Народното събрание, в който да намерят място посочени от монарха политици. Тъкмо във вижданията на консерваторите, наследили в общи линии т.нар. „стари" от възрожденските освободителни борби, Александър I счита, че прозират неговите мечти за широки княжески правомощия.

Прави са тези изследователи, които с идейното кредо на републиканството критикуват Търновската конституция за това, че разпределяла властта между монарха и народа, че предоставяла твърде широки прерогативи на княза: върховна изпълнителна власт, поделена законодателна власт с Народното събрание, върховен военачалник, представител на държавата при сношенията й с другите държави. Ала не по-слаби основания имат и техните опоненти, съзиращи в борбата на княза срещу основния държавен закон една закономерна реакция на аристократ, който има в съзнанието си други представи за конструирането на управлението. *Княз Александър I се опитва да гледа в бъдещето и при тържеството на монархическата идея в Европа не вижда друга алтернатива за България освен засилване на владетелските правомощия. И в усилията да бъде наложена тази алтернатива се крие голямата лична драма на Александър I.*

Тълкувателите на княжеското дело от по-ранните генерации и техните по-късни събратя по перо не пропускат факта, че при неговото управление, т.е. до лятото на 1886 г., се сменяват десет правителства. Следователно за седемте години от неговото пребиваване на трона политическата нестабилност остава траен белег за вътрешното развитие на страната. С други думи казано, мла-

дият монарх е далече от осъществяването на амбицията за силна княжеска власт. Следейки развитието на Александър I като владетел, доста повърхностни наблюдатели биха констатирали, че с оглед на държавните интереси то показва едно твърде слабо движение във времето.

Най-силният аргумент в подкрепа на тази констатация може да се изведе от прословутия „режим на пълномощията". От пролетта на 1881 до края на 1883 г. княз Александър I управлява при суспендирана Търновска конституция и с непосредствената помощ на Държавен съвет, обличащ в конституционна форма намеренията и действията на монарха върху политическата сцена. „С този закон, Ваше Височество, изобщо не можете да управлявате или най-малкото – ще управлявате много трудно" – така оценява Търновската конституция един германски юрист, преди младият монарх да потегли за княжеството от двете страни на Балкана. В същия смисъл убежденията на Александър I не търпят развитие и през пролетта на 1881 г. той вече не само пледира, но и действа в посока на каузата за силна княжеска власт.

Казват, че времето изглаждало камъка, че той не само запазва твърдостта си, но и приляга по-добре на своето място. С „режима на пълномощията" Александър I сякаш иска да се превърне в онзи „владетелски камък", който трябва да улегне на мястото си така, че да осигури трайно бъдеще на короната. Князът не успява и с това предопределя краткостта на своето управление. Липса на шанс, стечение на обстоятелствата или историческа закономерност е неговото поражение? Отговорът едва ли може да бъде еднозначен.

Преди всичко монархът, неговите съветници и приближени не успяват да създадат рутината на онези многовековни европейски владетелски дворове, при които под уж застиналата повърхност кипи напрежението на далекобойната политическа стратегия. В тези дворове всяко политическо решение дълго се обмисля, многократно се проиграва. Монархът и неговото обкръжение търпеливо изчисляват всички възможни варианти, преди окончателно да оповестят намеренията си и да пристъпят към действие.

Около себе си княз Александър I има маршала на двора ***фон Рийдзел*** и още няколко придворни – немци, които са вещи в дворцовия церемониал, но не и в управлението на тази далечна балканска страна. Интелигентният и способен български политик ***Константин Стоилов,*** който първоначално е княжески секретар, помага много на Александър I при управлението, насочва го към същината на начеващия свободен български политически живот. Ала както секретарят, така и приближените на двореца и нелишени от качества консерватори не могат да компенсират със съвети и активност липсата на управленческа традиция и опит, да предскажат крайния изход на борбата срещу отстояващите конституцията либерали.

Импулсивен като личност, князът не се побоява да разклати за определено време българския исторически вървеж след Освобождението. *Той решително се заема с държавното строителство при „режима на пълномощията“, но му липсва внимателна и прецизна оценка на съотношението на политическите сили.* Една подобна преценка би го довела до извода, че правителствената и парламентарната нестабилност при неговото управление не е само плод на исторически и регионални особености, на типичното за ориенталския политически живот противостоене на реално мислещи срещу постоянно искащи. Тази нестабилност и привидна хаотичност на тогавашния български политическия ден всъщност означава, че движението на българското общество сляга в един път, който осигурява продължително надмощия на свързаните със социалните низини либерали.

Тъкмо широката обществена популярност на либералите им позволява да представят действията на княза при налагане на „режима на пълномощията“ като държавен преврат, грубо погазване на Търновската конституция и драстично политическо насилие – определения, от които не странят и редица съвременни български историци. Ако погледнем обаче през очите и на тогавашния, и на сегашния ден, същият режим може да се измери и с усилията на княза да тласне чрез усилена законодателна дейност цялото развитие на страната в едно динамично русло.

Невъзможно е да не видим тук една важна закономерност. Стремящият се към силна монархическа власт Александър I става инициатор на много законодателни актове, които действително целят модернизиране на страната върху всички поприща на нейното битие – политическо, стопанско, културно, административно, религиозно. Именно тогава се полагат основите на много действащи и до днес институции, създава се система от юридически предпоставки за развитието на индустрията, предприемаческата дейност и търговията. Някои познавачи на епохата биха възкликнали, че зад много от тези начинания се крият идеите и деятелността на членовете на Държавния съвет, съветите и способностите на държавници като Константин Стоилов и Григор Начович. Но дори и да е така, последната дума по законите и указите има князът. А той проявява несъмнен рефлекс към модерното държавно развитие, стреми се да отпуши бента на ориенталската стагнация с перспективни европейски решения.

Така с подписа на Александър I възникват нови министерства, в чиито управленчески ресори постепенно е обхванат целокупният живот на Княжество България. *От княжеския кабинет излизат идеите за Българска народна банка, Сметна палата и Статистическо бюро, за замяна на останалия от турското робство примитивен десятък с паричен данък. Насочили стопанско-организаторската си дейност към стабилизирането на държавните финанси, князът и кръгът около него имат и национално прозрение в бъдещето, защото въвеждат безмитен режим между Княжество България и Източна Румелия.* Под наблюдението на Александър I започва модерно изграждане на съдебното дело, извършва се деполитизиране на административните служители. Отново с европейска „мяра“ се подхожда при „режима на пълномощията“ и тогава, когато разширено местното самоуправление и усъвършенствано териториалното устройство на княжеството. Кодифицирани са учебното и църковното дело, даден е материален тласък за развитието на хуманитаристиката и естественонаучните дисциплини.

С всепризнати качества на професионален военен *княз Александър I отлично разбира, че на армията предстои да играе основна роля при решаването на националния въпрос, оформил се като сложно явление с много известни и неизвестни.* Подобна гледна точка му позволява да прецени настоящето и бъдещето на българските войски като силно централизирани, с по-съвършено въоръжение и по-модерно обучение. *Вложените средства и усилия за развитието на военното дело се оказват онзи капитал, който обуславя в много отношения блясъка на победите в Сръбско-българската война. В същия ред могат да се посочат законопроектът за строителните дружества, подетата инициатива за създаване на акционерни дружества, указите за концесионна разработка на полезните изкопаеми, за насърчаване на копринената промишленост и пр.*

Ала както всяко поприще, така и владетелското се опира върху стълба, на чийто долен и горен край се намират най-ниският и най-високият праг на компетентността и възможностите. Несъмненият устрем на всеки да достигне горния край на стълбата често се прекъсва както от стечението на обективните обстоятелства, така и от лични амбиции, които трудно се поставят в рамки. При княз Александър I водоразделът между амбициозност и можене преминава през необходимостта да спечели либералите като поддръжници за своето държавностроително дело. Като цяло обаче те остават негова постоянна опозиция и лишават от широка обществена подкрепа мащабните му начинания през „режима на пълномощията". Гледните точки на княза и либералите непреодолимо се разминават и оттук тръгва пътеката към провала на „режима на пълномощията".

В полезрението на княжеските опоненти, а и на съвременните историци с републикански убеждения ликвидирането на народното опълчение е – ни повече, ни по-малко – посегателство върху суверенния израз на волята на въоръжения народ. За княза обаче съществуването на опълчението болезнено засяга реномето му на върховен военачалник, създава трайната заплаха на неконтролиран от короната въоръжен фактор.

В началото на 80-те години на миналия век либералите, а днес и редица историци остро критикуват изработените през „режима на пълномощията“ Закон за печата, ограничаващ свободата на словото, и Закона за административен надзор над митинги и събрания, провеждащи се на открито. В техните представи и оценъчни съждения тези актове са и грубо погазване на Търновската конституция, и удар върху възрожденските демократични традиции. През оценъчната призна на княза и неговите привърженици обаче споменатите законодателни актове изглеждат като естествена необходимост за стабилизиране на разклащания от партизански политически борби ред като ефикасно средство срещу злоупотребите с конституционно установените буржоазнодемократични начала.

Този сблъсък между тези и антитези във вижданията за бъдещето на Княжество България може да се констатира и при излязлата от княжеския кабинет идея за нов избирателен закон и някои други законодателни актове, останали документално наследство от „режима на пълномощията“. Налице е непримирим конфликт между княза и либералите, който органически произтича от дълбоките различия в тяхната политическа природа. *Александър I тръгва към суспендирането на Търновската конституция с подкрепата на повечето от великите сили и това обстоятелство дава силна храна на личното му владетелско самочувствие, което трепти с всички отсенки на надеждата за създаване на силна държавна машина и стабилен монархически институт. От позициите на това самочувствие князът не дооценява обаче мащабите и възможностите на застаналата срещу него либерална опозиция,* която разглежда всяка негова стъпка като стремеж за обезсилване на току-що проходилите либерални традиции, като усилие да бъде смачкана българската буржоазна демокрация с привеждане на доказателства, че нейните носители не са годни за самостоятелно управление. В последна сметка Александър I трябва да преглътне горчилката на поражението, защото му изневерява чувството за историческия момент. А той, премерен с движението на България към европей-

ския прогрес, отсъжда значително повече шансове в полза на либералите.

Противоречиви оценки предизвиква и външнополитическият курс, следван от княз Александър I Български. В своята принципна основа те произтичат от това, че *той е кандидатура на европейския компромис, но същевременно се оказва и жертва на същия компромис*. Елена Стателова образно изразява неговото сложно положение върху неосветената част на международната политическа сцена, когато стъпва на престола: „Князът имаше мощната подкрепа на Русия, симпатиите на Англия и Франция и съдействието на Австро-Унгария и Германия. Именно това се оказа несъвместимо с възможностите и задачите му на млад владетел... Ал. Батенберг трябваше да бъде едновременно верен на Русия, отстъпчив спрямо Англия и Франция, разположен към Австро-Унгария и Германия, послушен на своя сюзерен-султана."

Отначало младият княз следва лоялна линия на поведение спрямо Русия. След това той дръзва да се противопостави на империята, на която в най-голяма степен дължи своята корона. Тази промяна във външнополитическите предпочитания едва ли е само продукт на принципното русофобство на германски офицер, респектиран от военнополитическата мощ на славянския колос. Емоционален, но верен ключ за обяснение дава Симеон Радев, цитирайки в „Строители на съвременна България" руския консул в Русе Белоцеркович: „Господи, се провикваше той, като гледаше как някои руси се отнасят към княз Александра, тези хора ще направят от него наш неприятел! Ще погубят руската политика в България!"

Още от самото начало рязката, лишена от такт намеса на руската дипломация във вътрешните работи на княжеството смущава княза и болезнено наранява неговото владетелско честолюбие. По-късно той допуска руски генерали в правителството с единствената цел да осигури подкрепата на Петербург за „режима на пълномощията". Тази стъпка обаче води до още по-голямо засилване на руското влияние, което и преди има стабилни основи поради присъствието на голям брой рус-

наци в армията и по различните етажи на администрацията. Личната неприязън на император Александър III и неговата амбиция да установи пълна руска опека над княжеството окончателно дистанцират княза от Петербург. От края на „режима на пълномощията" до принудителната му абдикация през лятото на 1886 г. българо-руските отношение се превръщат в една агония, която в последна сметка коства трона на Александър I. Из перипетиите на тази агония князът печели доста битки с могъщия покровител, но загубва най-трудната – в борбата за собственото си оцеляване. Младият монарх има лошия шанс да застане срещу преобладаващите тогава русофилски тежнения на българския народ, опитвайки се да препречи пътя на едно закономерно общонационално пристрастие.

Той не успява в своята борба за външнополитическа самостоятелност, за пълен държавен суверенитет и в отношенията с останалите велики сили. Малка България е толкова силно брулена от международните ветрове, че както отбелязва германският историк Крембийгел, князът трябва да подчини на политическата игра на канцлера Бисмарк дори интимните си планове за годеж. Трябва обаче да се признае, че *Александър I често проявява решителност, когато прави опит да се измъкне от строгите решетки на Берлинския договор, и с това събужда понякога гнева на не една или две европейски столици.*

Върху този противоречив и сложен международен фон, изпълнен с чести прегрупирания на силите, княз Александър I следва да трасира основното направление на българската външна политика. Обективно то е определено от несправедливия Берлински договор, по силата на който през лятото на 1878 г. българската нация е разпокъсана на пет части. Оттук насетне обединението на България, събирането на всички българи под стряхата на майката отечество се превръща в първостепенна политическа задача за младото княжество.

В тази трудна битка княз Александър I се приобщава към голямата национална задача още след стъпването си на българския престол. Затова той ще остане в учебниците по българска история на онези страници, където е

отредено място за най-големите ревнители на националното обединение. Той съзнава, че неговото постигане изисква активни дипломатически усилия, компромиси и тактическо умение. Поради тази причина князът одобрява, насърчава и сам провежда една активна външна политика. Нейните реални измерения се открояват в перипетиите на железопътния и дунавския въпрос, при определянето на държавните граници, в усложняването на „емигрантския въпрос" между България и Сърбия и пр. Пъстротата и подводните рифове на тази международна панорама принуждават младия монарх да лавира между великите сили, търсейки най-изгодното за националните интереси решения.

Ала доста историци смятат, че това е само едната страна от цената на активната българска външна политика, провеждана при управлението на княз Александър I. Другата, която обикновено оставала извън полезрението на официалните документи, се окачествява като стремеж на монарха да намери и във външнополитическата сфера трамплин за личностно утвърждаване, за укрепване на короната. В случая обаче се сблъскваме с често срещаното в историята съвпадане на субективни замисли и обективни последици. Това съвпадение с пълна сила се проявява в развитието на съединисткото движение.

Още от самото му начало князът става убеден привърженик на идеята за обединение на Източна Румелия с Княжество България. При първата крачка на съединисткото движение през 1880 г. Александър I показва, че неговите външнополитически амбиции се покриват с общонационалните стремления. Той е склонен да приеме едно усложнение в отношенията с великите сили, стига съединистката акция да има благополучен завършък. Князът обаче е в достатъчна степен реалист, за да прозре през следващите години, че неблагоприятната международна обстановка едва ли би позволила съчетаване на съединисткия акт с подобно действие по отношение на Македония. Ето защо той възприема линията за поетапно решение на българския национален въпрос, за извървяване на пътя към обединението стъпка по стъпка, с точен окомер за международните обстоятелства.

И когато през есента на 1885 г. условията назряват за успешна съединистка акция, княз Александър I се превръща в нейно знаме. „Моето мнение е, че не мога да не приема Съединението. Предлагам да дам немедлено заповед да се мобилизира войската, да тръгна с Вас наедно за Пловдив и да се вземе в ръце управлението на страната. Като пристигна в Пловдив, ще да направя един телеграфически циркуляр до Великите сили, че припознавам сюзеренните права на Турция и съединението се прави по един народен дух..." – четем в една записка на княза до Министерския съвет от 6 септември 1885 г., деня на успешната съединистка акция. Десетилетия по-късно в историческите анализи се прокрадват съмнения в дипломатическите качества на монарха, защото Съединението развързва възела на Сръбско-българската война.

Действително Русия приема формулата „Съединение – но без Батенберг" и в този смисъл акцията се оказва без гаранции от страна на Петербург. Може ли обаче князът да постигне нещо повече, когато вече близо две години студенина сковава българо-руските отношения и личната враждебност на император Александър III намира при всеки повод драстична изява? Неосигурена в дипломатическо отношение се оказва и Австро-Унгария, поощрила сръбското нападение срещу княжеството. В състояние ли е обаче князът да неутрализира действията на една велика сила, която разглежда по това време сръбското кралство като своя главно опорна точка на полуострова?

Спорна остава ролята на Александър I в краткия ход на победната за българското оръжие война със Сърбия. Едни историци и мемоаристи го величаят като „сливнишки герой", други са склонни изцяло да зачеркнат присъствието му на главнокомандващ и професионален военен. Дали едните или техните опоненти са прави – все още на времето е отредено да отсъди. Така или иначе обаче всяко политическо жонгльорство с динамичния към българска история през есента на 1885 г. *не трябва да ни оставя равнодушни към един неоспорим факт: и дните на еуфория след сполучилия съединистки акт, и дните на изпитания в последвалата война са изживени под еги-*

дата на владетел, разбрал и подкрепил въжделенията на целия народ.

На княз Александър I не са спестени обвиненията, че от двореца тръгва нишката на „българската криза“ от 1886 – 1887 г. Ала когато на 9 (21) август 1886 г. подписва декларацията за абдикация под диктата на офицерите-русофили, монархът прави и несъмнен държавнически жест. *Със своя подпис той иска да спре задълбочаването на кризата, да предпази от нови вътрешни и международни усложнения живота на княжеството.*

И едва ли е мислил за многоцветието на изследователската и мемоаристката реакция на тази своя стъпка. Защото, както твърди един философ, „никой не притежава монопол върху историческата истина“.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из Княжеския манифест от 17 април 1881 г.

„В продължение на две години аз допуснах да станат всички възможни опити за устройството и правилното развитие на княжеството, но за зла участ надеждите ми се осуетиха. Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре... Днешното положение на работите в княжеството прави невъзможно изпълнението на моята задача. Затова, основавайки се върху правата, които ми дава конституцията, аз реших: да свикам в най-непродължително време Великото народно събрание, за да му обявя моето последно решение и да му предам короната наедно съдбините на българския народ.“

Държавен вестник, бр. 26 от 29 април (11 май) 1881 г.

Из Прокламацията на княз Александър I за обявяване война на Сърбия, 2 ноември 1885 г.

„Правителството на сръбския народ, наш съсед, преследвайки лична егоистична цел и в желанието си да осуети святото дело – съединението на българския народ в едно цяло, днес без всякакъв законен и справедлив повод е обявило война на нашата държава и е дало заповед на армията си да навлезе в нашата страна. С голямо прискърбие ние научихме тази вест, защото никога не можехме да повярваме, че нашите еднокръвни и едноверни братя ще дигнат ръка срещу нас, ще започнат една братоубийствена война...

Като оставам върху сърбите и правителството им всичката отговорност за войната между двата братски народа и за фаталните последствия, която тя би могла да нанесе и на двете държави, ние обявяваме на своя любим народ, че приехме обявената от сърбите война и че дадохме заповед на нашите храбри и юначни войски да започнат операциите си срещу сърбите енергично за земята, честта и свободата на българския народ.“

Цитира се по Външната политика на България. Документи. Т. 1 (1879 – 1886). С., 1978, с. 644.

Драган Цанков
1828 – 1911

ДРАГАН ЦАНКОВ
ПРОТИВОРЕЧИВИТЕ ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЯ НА ЕДИН ГОЛЯМ БЪЛГАРСКИ ПАТРИОТ

Стойчо Грънчаров

Велики четвъртък 1843 г. Дванадесетте евангелия ще се четат в свищовската църква от владиката грък Търновския Неофит Византиос. Когато преподобният пастир се изправя пред амвона обаче, намира, че съответните страници са откъснати от гръцкото му Евангелие. Службата тръгва на български език. Злосторникът е Драган Цанков. След време се намира гръцко Евангелие. Но когато го връчват на владиката, започва гасене на свещите и литургията е провалена. Знакът отново е даден от Драган Цанков. Десетина години по-късно този петнадесетгодишен юноша уверено ще излезе на българската историческа сцена и ще остане на нея повече от половин век. До самата си смърт.

Драган Цанков е роден на 28 октомври 1828 г. в Свищов. Кръщелното му име е Димитър. Смятало се тогава, че Димитър е гръцко име, та носителят му по-късно сам си го сменил с чисто българското Драган. Родът му произхожда от габровски преселници и със своите свещеници и търговци заема видно положение в цветущия крайдунавски град. Дядо му чорбаджи Цанко е бил кмет. Баща му Кирияк (Гика) Цанков се противопоставя на гръцката църковно-просветителна зависимост. Майката починала рано.

Др. Цанков постъпва във взаимното училище в града. Като ученик той извършва и първата си обществена проява, каквато е публичното унижение на владиката Неофит. Виждат се тук неговата решителност, близка до импулсивност и дързост. Вижда се и една не дотам голяма деликатност при подбора на средствата. Естествени са те за едно дете, но оставят черти и на зрелия общественик и държавник Драган Цанков.

На следващата 1844 г. завършва училището с отличие. Научава се, че в Елена има добър даскал – Иван Момчилов – руски възпитаник. Тръгва за там пешком и бос. Така започват безкрайните митарства от място на мяс-

то, които стават съдба за този неспокоен по дух човек. Инцидентът на велики четвъртък и ходенето до Елена са първите запазили се случки от ранната му биография. Те са и естествени, и символични. Едната е свързана с църквата, другата – с училището. А църква и училище изпълват основното съдържание на българския обществен живот тогава. Го е борба за българска духовна национална самостойност против попечителството на гръцката Цариградска патриаршия. *Усетът на насъщното в живота на българите Цанков го има още от най-ранна младост.*

Др. Цанков завършва и еленското училище с отличие. Получава стипендия и постъпва в IV клас на Одеската семинария, но през 1847 г. се прехвърля в Киевската гимназия. Заболява опасно от тифус, но на следващата година е вече в Румъния и учителства в Грац в първото българско училище на румънска земя. През 1850 г. заминава при брат си Антон във Виена. Заедно с него издава на немски език първата българска граматика. Братята и Христо Палаузов създават дружество „Българска матица". Др. Цанков посещава и университета, но у него е заседнала мисълта да издава вестник. Затова работи като печатар. Купува печатарска машина и през 1852 г. се завръща в родния си град. Турските власти обаче не му разрешават издаването на вестник.

Още до началото на Кримската война (1853 – 1856) Др. Цанков се сближава с Г. С. Раковски. След избухването на войната влиза в „Тайното общество" на Раковски. Знайно е, че Цанков е бил в съприкосновение с повечето видни българи на своето време. Бил е в добри или лоши отношения с тях или пък ту добри, ту лоши. Тъй е и с Раковски. След неуспеха на „Тайното общество" между двамата настъпва хладина, а после враждебност и дори озлобление.

Участието на Цанков в „Тайното общество" е единственият му допир до нещо революционно преди Освобождението. Затова и встрани от познанствата му остават личностите от кръга на българската революционна емиграция в Румъния. *Др. Цанков смята, че главната задача на българите е тяхното национално обособяване в борба против гръцката духовна зависимост и широко*

пропагандиране на българската кауза навред в Турция и в Европа. Колкото до политическото освобождение, той е убеден, че то е възможно да се извърши само в резултат на успешна война срещу Османската империя на някоя европейска сила. Участието му в „Тайното общество" не противоречи на това убеждение. Целта на обществото е тайно да подпомага действията на руската армия.

От 1854 г. Др. Цанков за дълго се установява в Цариград. Тук той с пълна сила разгръща неизтощимата си енергия. Сближава се с поляците – емигранти от кръга на Адам Чарториски (през 1855 г. се среща и с Адам Мицкевич), а също и с френските католически среди. Със съдействието на шефа на католическата пропаганда Евгени Боре от манастира на лазаристите в Цариград Др. Цанков става преподавател по български език във френското училище в квартала Бебек. През 1855 г. Др. Цанков тайно приема католическо вероизповедание. Това е първото от многото му превъплъщения. И то като всички останали има политически знак.

През Възраждането въпросите на религията и сред висшите български църковници нямат духовен, мистичен или каноничен характер, а носят чисто политическо съдържание. Постигането на самостоятелна българска църква е средство за национално разграничение, за признаване наличието, а и границите на българската нация в Османската империя. *Приемането на католичество е белег за външнополитическата ориентация на Др. Цанков по българския църковен въпрос.* Овехтелият принцип за единство на православието е един от стълбовете на руската политика тогава и не може да се очаква нейната подкрепа за отделянето на българите в независима от Цариградската патриаршия църковна организация. Др. Цанков обаче започва да съзира възможност тя да се получи от ръцете на папата. По същото време развитието на Кримската война разкрива военната и политическата слабост на Руската империя. Примамливо изглежда да се привлече помощта на все по-възмогваща се католическа Франция. Освен това Др. Цанков, приел идеите на Френската революция, няма добри спомени и впечатления от вътрешната уредба на Русия и от нейната европейска роля (напр. при потъпкването на революции-

те през 1848 – 1849 г.). Дори и най-горещите привърженици на Русия сред българите гледат на нея не като модел на обществена и държавна организация, а като на велика православна и славянска сила, с чиято помощ би могло да се възстанови българската църква и в перспектива българската държавност.

През 1855 г. прозападната ориентация на Др. Цанков е само личен избор, който все още не се изразява в конкретни обществени действия. Те предстоят, но междувременно Др. Цанков се отдава на интензивни и мащабни народополезни начинания. През 1856 г. той е един от учредителите и председател на първото българско книжовно дружество „Община на българската книжнина". То е предшественик на браилското книжовно дружество. Дейността на изданията му са извънредно ценни за самоосъзнаването и укрепването на българския национален дух. На 1 януари 1858 г. излиза „Български книжици", а през 1857 и 1859 г. – два „Месецослова".

През 1859 г. Др. Цанков най-сетне получава разрешение да издава вестник. Започва да излиза в. „България". Вестникът разгръща страстна кампания за разобличаване издевателствата на Патриаршията и на фанариотите и заедно с това е ревностен защитник на българщината. Списва се интересно и пламенно и е приет възторжено от българите в Цариград и във вътрешността.

Др. Цанков отлично схваща силата на печата като политическо оръжие. С в. „България" в ръцете си той се заема да осъществи идеята си за уния на българската с римокатолическата църква. Пропагандата на унията на страниците на вестника се разгръща постепенно, но доста бързо и през есента на 1860 г. е вече в пълната си мощ. И други български възрожденски дейци (Иларион Макариополски например) не са чужди на мисълта да използват унията като тактическо средство за натиск срещу неотстъпчивостта на Патриаршията и на Русия. За Цанков обаче унията се превръща в цел. С нея трябва не само да се сломи гръцкото и руското упорство, но главно да се привлече френската подкрепа по българския църковен и всъщност национален въпрос. А когато Др. Цанков има избрана цел, той действа с енергия и целеустременост, които много приличат на безогледност.

През март 1861 г. унията вече е факт. Безкнижният монах Йосиф Соколски е ръкоположен за български католически архиепископ. Тържеството на унията е кратко и завършва с пълен провал, но ударът върху българското движение за църковна независимост е силен, защото разклаща неговото единство. Униятската авантюра обаче има и други последици. Тя изважда българския църковен въпрос от състояние на опасно обездвижване, извежда го на показ пред Европа, стимулира за действие всички заинтересувани в него страни – противниците на Цанков в българското църковно движение, руската дипломация, Високата порта, Патриаршията.

Противоречивият ефект на немного добре премерения ход с унията е типичен за политическия стил на Др. Цанков. Един от най-добрите познавачи на делото му (Тончо Жечев) точно определя, че „почти всяка проява на Драган Цанков на българската политическа сцена е нейде на ръба на скандала." Типично е и друго. В оценките на съвременниците му (вкл. и най-вече на критиците и противниците му) за подобни негови прояви винаги присъства и признанието, че в *действията на Цанков липсва лична користи че те независимо от резултатите си са движени от искрено родолюбие.*

След провала на унията Др. Цанков се присъединява към „младите" в църковното движение и търси пътища за сближение с руската дипломация, която също променя позицията си и става все по-благосклонна към българските искания. Той отхвърля паричните субсидии и опитите за попечителство на католическата пропаганда. Скъсването с нея е ознаменувано с преустановяване издаването на в. „България" (25 март 1863 г.). Междувременно Др. Цанков се оженва за Радка поп Станчова от Пловдив. През 1864 г. му се ражда дъщеря Недялка, за чието възпитание полага големи грижи.

И отново започва период на митарства като български учител или като турски чиновник в Свищов, в Русе, в Ниш, във Видин, но винаги в служба на българската национална кауза. После отново е в Цариград, назначен за цензор на българските книги. С умение и находчивост на този пост съдейства за развитието на българското книжовно дело.

След потушаването на Априлското въстание по инициатива на екзарх Антим I заедно с Марко Балабанов обикаля Европа – Лондон, Париж, Рим, Берлин, Петербург, Виена, за да търси застъпничество за изстрадалия български народ. При избухването на Руско-турската война (1877 – 1878) е в Румъния и съдейства за формирането на българското опълчение.

Др. Цанков върви по стъпките на руските войски и е назначен за вицегубернатор на първия освободен град Свищов. Малко след това става вицегубернатор на Велико Търново.

Още първата година на възсъздадената за свободен живот България е изпълнена с върхово напрежение, с драматични обрати на събитията, с динамика на едно пренаситено политическо ежедневие, с конфликтните крайности на преживяваните емоции, с онзи заряд на историческа противоречивост, който ще бъде отличителна черта на българското развитие в последвалите десетилетия. На 10 февруари във Велико Търново е открито Учредителното събрание, което изработва българската конституция. В горещите спорове за характера на конституцията се раждат двете първи български политически партии – Либералната и Консервативната. *Др. Цанков заедно с Петко Р. Славейков и Петко Каравелов е неоспорим водач на либералите.* 25 години по-късно Цанков си спомня: „Нашата конституция, мислих си, не само може, но и трябва да стане разгащена, сиреч таквази, по която да може да живее политически целият народ, а не само няколко души от народ, сиреч само държавният глава."

В успешната борба за налагане на една демократична конституция тримата либерални водачи отлично си разпределят ролите. П. Каравелов теоретически и идеологически обосновава текстовете на основния закон. П. Р. Славейков владее несравнимата дарба да поднася доводите, подавани му от Каравелов, на жив и разбираем народен език. Това, което П. Р. Славейков прави на трибуната на Учредителното събрание, Др. Цанков го върши извън залата в лични срещи с депутатите. Няколко щрихи от сполучливия портрет, който Симеон Радев прави на Цанков, точно прилягат и на ролята му в Тър-

ново: „С публиката той е търсел да бъде постоянно в интимно общение... в Събранието неговата реч е била по-скоро утруднена; но той владее рядък дар на фамилиарна беседа. Шеговит и язвителен, груб често, но с една сърдечност, която обезоръжава, яростен ей сега и подир една секунда смеещ се, разпасан в езика, циник без никакво стеснение, но ловък, наблюдателен, хитър..."

Веднага след приключване работата на Учредителното събрание Др. Цанков става първият български губернатор. На този пост във Варна той е първият българин, стиснал ръката на княз Александър Батенберг при неговото пристигане в качеството му на български държавен глава.

През 1879 – 1880 г. Др. Цанков е първият български дипломатически агент в Цариград. Тук той ревностно пази достойнството на държавата, успешно противопоставяйки се на опитите на Високата порта да използва сюзеренитета си над България (според Берлинския договор), за да я постави в унизително положение.

През 1880 г. Др. Цанков е министър-председател и министър на външните работи. На тези си постове той много скоро прехвърля „ръба на скандала". Ал. Батенберг поема ангажимент пред Австро-Унгария, щото България да гласува в Дунавската комисия за един неин проект, който нарушава българските интереси в дунавското корабоплаване. Др. Цанков привидно се съгласява, но тайно нарежда на българския представител в комисията (неговия племенник Киряк Цанков) да гласува против проекта. Това струва на Цанков заеманите правителствени постове. Ръководството на кабинета се поема от П. Каравелов, но Цанков все пак остава в него като министър на вътрешните работи.

Княз Ал. Батенберг идва в България силно настроен срещу Търновската конституция. На 27 април 1881 г. той със съдействието на консерваторите и на някои руски дейци извършва преврат, сваля либералското правителство, суспендира конституцията и налага режим на пълномощията (управление чрез укази). *Др. Цанков* единствен от либералските водачи остава в София и *оглавява борбата против режима на пълномощията.* Открито и остро той критикува и русите, помогнали на княза да

премахне конституцията. По това време Цанков хвърля срещу тях прочутия си израз, че българите не им щат „нито меда, нито жилото".

В леденостудената ранна утрин на 6 февруари 1882 г. болният от простуда Др. Цанков по нареждане на министъра на вътрешните работи Григор Начович е изведен без връхна дреха от къщата му и е *интерниран във Враца*. През лятото е направен дори опит да бъде обявен официално за луд. Отмъстителността на режима обаче вае над него ореол на мъченичество. Популярността на Цанков нараства неимоверно. Народът го нарича „мъченик", „светец", „Врачански изгнаник".

Политиката на Ал. Батенберг по време на режима на пълномощията е забележително несръчна. При липсата на обществена поддръжка князът е принуден да се облегне на авторитета на Русия. През лятото на 1882 г. начело на управлението са поставени двама руски генерали. Император Александър III, ограничен и жесток монарх, им е предоставил свободата безконтролно да се разпореждат в България. Постепенно суверенитетът на страната се поставя под сериозна заплаха. Необходимо става обединението на националните политически сили, за да бъдат изгонени генералите. Компромисната позиция, заета от Др. Цанков, прави възможно изпълнението на тази задача. Князът скланя да възстанови конституционния режим. В преговори с него и със своя мъчител Гр. Начович Цанков се съгласява конституцията да бъде променена в ограничителен дух с увеличаване политическите прерогативи на княза.

На 7 септември 1883 г. Ал. Батенберг с указ обявява възстановяването на конституцията, която сам е суспендирал преди две години. Новото правителство е оглавено от Др. Цанков. В него влизат и консерватори. Изчерпали обаче обществения си кредит, консерваторите (но не и техните водачи) изчезват от българската политическа сцена. *В началото на 1884 г. Др. Цанков със своите „умерени" либерали съставя хомогенно правителство.*

Компромисът на Цанков с княза и с консерваторите предизвиква зреещото отпреди разцепление в Либералната партия. „Крайните" либерали начело с П. Каравелов и П. Р. Славейков настояват за пълно възстановя-

ване на конституцията. В проведените през пролетта на 1884 г. избори те печелят победа и Цанков веднага си дава оставката. Въпросът за промяна на конституцията слиза от дневен ред.

Съединението на Северна и Южна България през 1885 г. довежда до криза в българо-руските отношения. Недоволен, че Съединението е извършено без съгласуваност с Русия и че Ал. Батенберг го е приел, цар Александър III поема курс за сваляне на българския княз и за замяната му с личност, по-податлива и покорна на руските внушения. Позицията на Русия води до конфликтно, кризисно разделение в българското общество. *Др. Цанков стриктно следва руската политическа линия и е неин проводник в България.* Лозунгът на привържениците му е: „България без Русия не може." Цанковистките вестници „Средец" и „Светлина" се финансират от руското външно министерство.

В поредното си превъплъщение Цанков действа с познатата напоритост. *От ярък русофоб той се превръща в краен русофил.* И все пак в поведението му има логика. Храбрите му думи за „меда и жилото" през 1881 г. са хвърлени не срещу могъщата империя, а срещу отделни нейни чиновници. Както и преди, Цанков не вярва, че българите могат да се освободят без чужда помощ, така и след 1885 г. той не смята, че България може да оцелее без и още повече против Русия.

В условията на крайно напрегната вътрешнополитическа обстановка и на интензивен външен натиск на 9 август 1886 г. група офицери, не без знанието на руското агентство, извършва преврат и детронира княза. Др. Цанков влиза в съставеното след това правителство начело с митрополит Климент (Васил Друмев). Правителството просъществува само три дни. Според признанието на самия Цанков той, както и цялото правителство нямали „никаква власт в ръцете си" и не се ползвали с доверието на ръководителите на преврата. Затова той с облекчение се разделя с бремето на властта.

След успешни контрапреврат начело със Стефан Стамболов княз Батенберг е върнат на престола. Поради изключително враждебната реакция на цар Александър III и поради собствената си политическа незрялост

князът е принуден отново да абдикира, този път окончателно. Непосредствено преди отпътуването си той свиква съвет на политици и военни. На него присъства и Др. Цанков, който продължава да съгласува поведението си с руската дипломация. На съвета той се обявява против съставянето на регентство и развива юридическите основания за това, като по този начин не само изразява, но дори изпреварва с няколко дни официално формулираната руска позиция. Регенство начело със Ст. Стамболов все пак се съставя.

През октомври 1886 г. между Цанков и Стамболов се водят преговори. Първият регент се стреми да обезоръжи Цанков, като го включи в Регентството. Последният след съвещание със специалния руски пратеник барон Каулбарс отново изразява руското схващане: „Регенството и министерството да се оттеглят, събравшите се в Търново представители (междувременно и избрано и свикано Велико народно събрание, чиято цел е избирането на нов княз – б.м., С.Г.)... да изкажат желание да се състави министерство без Регенство със съгласието и одобрението на Русия..." Лозунгът на цанковистите „Без Русия не можем" продължава да се разбира като безропотно приемане на руската линия по отношение на България. Отива се дотам, че обкръжението на Цанков понякога приема внушения на реакционните славянофилски кръгове, които излизат извън рамките на официалната руска политика и които през есента на 1886 г. открито препоръчват въоръжена инициатива на Русия в България. Още по-крайни в това отношение се показват южнобългарските цанковисти, които през декември 1886 г. изпращат „махзар" (молба, обръщение) до Високата порта с предложение Южна България да бъде окупирана от турски войски.

В началото на 1887 г. Др. Цанков е в Цариград. Тук той води преговори със софийския режим при посредничеството на Високата порта. Програмата, представена от Цанков, отново е продиктувана от Петербург и съдържа руските искания да се премахне Регентството, да се състави ново правителство, в което ключовите постове да се дадат на цанковистите, а военният министър да е русин, да се върнат на предишните им служби офице-

рите детронатори, да се свика ново Велико народно събрание, което да избере руския кандидат за български владетел княз Мингрели и след това да ревизира конституцията. Непосредствено след неуспеха на преговорите с Регенството, на 26 февруари 1887 г., Цанков изпраща изложение до великия везир Кямил паша, в което Високата порта в качеството си на сюзеренна държава да вземе енергични мерки за слагане край на кризата в България. В разговор с Кямил паша Цанков поясняваше, че под „енергични мерки" разбира турска военна окупация на България. Великият везир известява българското правителство за изказването на Цанков и Регентството му дава широка гласност и успява да злепостави цанковистите пред общественото мнение. И по това нелицеприятно за Цанков време обаче дори привържениците на Регенството не се съмняват в личното му родолюбие. Димитър Греков например се отзовава за него, че е „по-патриот от ония, които го обкръжават".

На 25 юни 1887 г. Великото народно събрание избира княз Фердинанд Сакс Кобургготски за български владетел. На 30 юли той пристига в България. *По това време Др. Цанков е в Цариград и е начело на българската политическа емиграция. Тук той основава едно емигрантско сдружение, което да работи „за произвеждането на една революция" за събаряне на „днешното противонародно и узурпаторско правителство начело с Фердинанд Кобургский" и за „възстановяването на добрите отношения между освободени и освободители".*

Като детонатор на едно народно избухване в България руските дипломати смятат да използват нахлуването на въоръжени чети в страната. С тази цел в края на 1887 г. са подготвени и изпратени четите на Павел Набоков и Петър Боянов. Четите, в които фигурират и голям брой черногорци, са разбити. Провалът на четническите авантюри до известна степен се дължи и на Др. Цанков, който безотговорно поддържа руските илюзии, че четите щели да бъдат подкрепени от населението и от войската в България.

По-късно Цанков се прехвърля в Русия и продължава да ръководи безплодната борба на българските политически емигранти против Стамболовия режим и княз Ферди-

нанд. След падането на Стамболовия режим през 1894 г. Др. Цанков бърза да се завърне в страната и да заеме мястото си в българския политически живот. Правителството на Народната партия, опасявайки се от неговата популярност обаче, дълго протака допускането му в България. Княз Фердинанд също не гори от желание да се срещне с един от най-упоритите си довчерашни врагове. (Знайно е, че по време на емигранството си Цанков не веднъж предлага на Стамболов да пожертва Фердинанд като средство за възстановяване на отношенията с Русия.)

На Цанков е разрешено да се завърне през декември 1894 г. и е възторжено посрещнат от привържениците си. *Той възстановява партията си под наименование Прогресивнолиберална.* На първия си конгрес през 1899 г. партията излиза с подробна и конкретна програма за социално-икономически и политически преобразования в модерен и демократичен дух. Трите най-важни принципа на Прогресивнолибералната партия са: възтържествуване на народния суверенитет, т.е. спазване на Търновската конституция; тясна и неразривна дружба с Русия; въвеждане на управление, което да бъде проникнато от напредничавия дух на времето. *Партията на Др. Цанков продължава да бъде най-русофилската българска политическа партия. Тя защитава идеята, че безрезервното русофилство трябва да е крайъгълният камък на българската външна политика.* Със сляпо следваното русофилство прогресивнолибералите са склонни да проявяват необоснована отстъпчивост към Сърбия съобразно с руските желания. Така напр. през 1902 г., когато са на власт, под силния руски натиск те без съпротива допускат в Скопската българска епархия да бъде ръкоположен за митрополит сърбинът Фирмилиан. Много по-трагични последици за България има несполучливо формулираният за България Балкански съюз, сключен от тях и от народняците през 1912 г. Но това впрочем са дела на цанковистите, а не на Цанков. *Той се оттегля от ръководството на партията си през 1897 г., което оставя в ръцете на д-р Стоян Данев.* До самата си смърт на 11 март 1911 г. обаче Др. Цанков (включително и като народен представител) продължа-

ва да взема живо участие в политическите дискусии по животрептящите въпроси, които вълнуват страната.

В цялата си обществена дейност Др. Цанков се проявява като практичен политик на конкретната ситуация, като в преследване на избраната цел не се колебае да прилага крайни и дори провокационни средства. Цанков не строи дългосрочни концепции, нито има принципността да ги следва докрай. Той е убеден в правото си да върши грешки с опортюнистичната и понякога безотговорна вяра, че ходът на събитията ще ги коригира. *Не всичко е безспорно и чисто в делата му, но всичко е безкористно в неговия наситен и бурен живот, изцяло отдаден на България и народа й.*

ПРИЛОЖЕНИЕ

ОТКРИТО ПИСМО ОТ Д. ЦАНКОВА ДО Г. Г. НАРОДНИТЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ОТ VIII ОБИКНОВЕНО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

*София, Димитровден, 1895 г.**

Почитаеми Господа Народни Представители,

.....

Преди да встъпя в същността на работата, считам за свой дълг да припомня два принципа, върху които всеки политик трябва да гради делата си, ако иска да бъдат те трайни и плодотворни, а именно:

а. Племенните и религиозните връзки и чувствата на признателност, които сближават два народа, не се разрушават чрез терор, насилие, лъжа и измама: защото политиката, назначението на която е да регулира живота на един народ, не може да пренебрегва чувствата му, които са част от неговото същество.

---

* Отгваря на 14 ноември – стар стил / 28 ноември – нов стил

б. Не е дадено на малките народи, какъвто е българският, да възпрепятстват на Великите сили, да имат своята сфера на влияние вън от границите на държавите си. Подобно стремление от страна на един малък народ не показва друго, освен че тоя народ е станал оръдие на чужди интереси.

Нашите политици от десет години насам наместо да се съобразяват с тези истини, се ръководят от неестествените правила: че политиката не признава признателност и че Русия как-как ще се откаже от своята сфера на влияние пред силата на тройния съюз. Но резултатите от тази несъстоятелна политика бяха:

1) осрамяването на българските чувства пред света;

2) икономическото разстройство на държавата ни от експлоатацията на Австро-Унгарите;

3) вкарването на Българското княжество в една криза, която, недай Боже, да се свърши с катастрофа.

След тези предварителни бележки да минем към предмета на настоящето ми открито писмо.

Основата на взаимните отношения на България с Русия според политическото положение на двете държави почива върху следующите три главни данни:

1. Берлинский трактат, който конституира България в самостоятелно княжество и определя отношенията на България спрямо Великите сили, между които стои и Русия.

2. Особеното положение на Русия между европейските Велики сили, касателно въпросите за българското княжество: като освободителка на България и покровителка на православието.

3. Надеждата на българския народ за освобождението му от тежките задължения на Берлинския договор и за осъществяването на историческите му задачи с помощта на Русия.

Касателно първия пункт за нашите външни отношения трябва да имаме предвид двата следующи главни фактора:

1) правата на Великите сили, които са подписали Берлинския трактат, и

2) правата на български народ, които произлизат от тоя трактат.

Нашата самостоятелност е обусловена от правата на гарантните сили; тя не може нито да се намали, нито да се увеличи без съгласието на Великите сили.

Ний не можем да игнорираме това обстоятелство, а трябва да знаем точно до где се простира нашата свобода на действие, за да не предизвикаме намесата на Великите сили; защото не лежи в наша компетенция да не признаваме техните права върху известни въпроси, определени в Берлинский трактат. Правата на Великите сили се отнасят върху начина на избирането княз и върху вероизповеданието му: съгласно чл. 3 на Берлинский трактат изборът на княза трябва да бъде свободен; съгласно чл. 1 от същия трактат князът трябва да бъде християнин, а съгласно духа и логиката на същий член той трябва да бъде православен.

...

Правата на български държавен глава не могат да бъдат на едно равнище с правата на българския народ, нито могат да поглъщат правата на последний: подобно домогване е узурпиране на народните права. Така щото, ако е прието от народа да се счита личността на български княз неприкосновена, свободата и правата на български гражданин са двойно по-неприкосновени: защото те не произхождат от властта на княза, а от публичното ни международно право.

Тоя принцип, че свободата и правата на български народ не произлизат от волята на княза, а от самий народ е най-скъпото наше публично право и именно този принцип е разделил нашия народ на два лагера: на либерална партия, която защитава тоя принцип, и на консервативна партия, която се домогва да го тъпче. Тоя принцип е толкоз важен, щото и гарантните сили бдят над него. За доказателство нека си припомним случая със суспендирането на конституцията от княза Батенберга, когото Великите сили принудиха да издаде манифеста си от 1-ий Юлий 1881 г., а тъй също и случая с отстъпването на Кърджали и Родопи, което не може да стане освен със съгласието на Великите сили.

Тоя принцип е освятен от Санстефанский договор и потвърден от Берлинский трактат.

...

От гореизложеното става ясно, че същността на българската независимост съдържа и се намира от следующите пет елементи:

1. Правата на Великите сили върху известни въпроси, предвидени в Берлинский трактат, касателно нашите работи.

2. Българската свобода и независимост в границите, предвидени в същия трактат.

3. Правото на народа да си изработва свободно основен закон за самоуправление.

4. Правото на народа да си избира свободно държавен глава на основание на Берлинский трактат и на конституцията си.

5. Правата на държавния глава, произтекающи само от конституцията на Княжеството.

От всички гореизложени доводи ние виждаме, че правата на Русия върху известни български въпроси произтичат от Берлинский трактат и че тези права са идентични с правата на другите Велики сили.

...

Взаимните едноплеменни и едноверни връзки, които съединяват двата братски народа – българския и руския, – и великодушието на Велика Русия направляват естествено и взаимните интереси към общото благо и на двата народа. Ето защо от наша гледна точка влиянието на Русия върху нашите работи не е едно отношение на господар към подчинен, а на един еднороден брат към други; на еднакви душевни и реални стремления към едно направление.

И когато ние разберем и се проникнем от тази велика истина, само тогаз можем да се надяваме от Русия, като решающа европейска сила, за да се застъпи за облекчението ни от наложените нам от Берлинский трактат тежки задължения и за осъществението на онези идеали, които тя ни завеща в С(ан) Стефано.

Ваш *Драган Цанков*

БИА-НБКМ, ф. 356, оп. 1, а.е. 22, л. 617-620. Печатно Публикувано у Николова, В., Д. Саздов. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918. С., 1992, с. 365-371.

ИВАН ЕВСТАТИЕВ ГЕШОВ
МЕЖДУ ОБЩЕСТВЕНИКА И ДЪРЖАВНИКА

Василка Танкова

В 2 часа след пладне на 14 март 1924 г. от дома на ул. „Цар Освободител“ 16 в столицата тръгва едно внушително, но много печално шествие. Според определения от Министерството на външните работи ред процесията се води от отделение конни стражари, следвано от групите на младежкия „Червен кръст“, на дружества и корпорации, на търговци, индустриалци и занаятчии. След тях са се наредили множество депутации от страната, десетките, носещи траурните венци, и духовенството. Подвижен шпалир от по 12 сестри от „Червения кръст“ и „Белия кръст“ обграждат погребалната колесница, зад която пристъпват многобройните родственици. След тях широката улица едва побира протоколно групиралите се настоящи и бивши министри, Председателството на Народното събрание и депутати, дипломатическото тяло и чуждестранните кореспонденти. Тук са и представителите на Светия синод, на Академията на науките, на Университета, на Общинския съвет, на Търговско-индустриалните камари, на Народната библиотека и музей, на дружеството на „Червения кръст“, офицери и чиновници.

Цяла София се е събрала, за да изпрати в последния му земен път най-стария и многозаслужил български държавник, общественик, финансист, учен и публицист – Иван Евстратиев Гешов. На 75 години приключва един живот, отдаден в защита на общобългарските интереси. От обществената сцена слиза едно име, свързано с цялата нова история на България. С неговата смърт си отива един от последните „благородници“ в политиката, един от последните достойни представители на епохата, която роди култа към обществените интереси. Всъщност отишла си е и вече е история самата епоха.

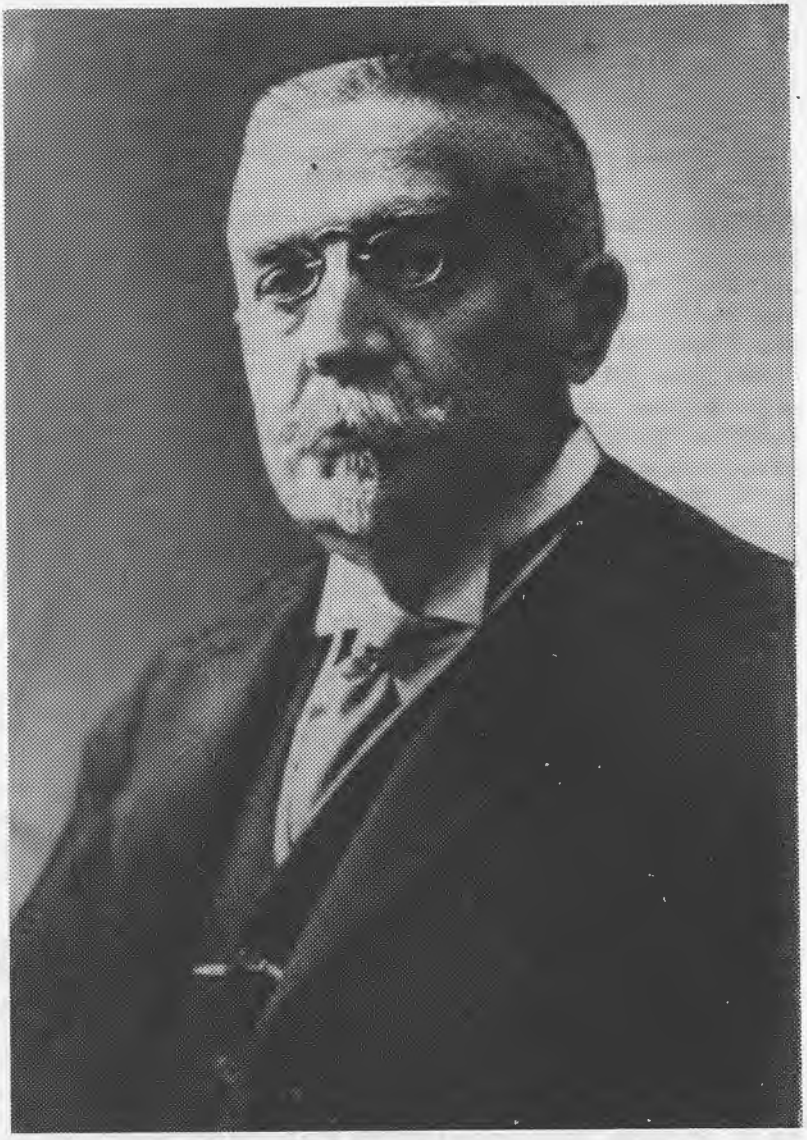

Иван Евстатиев Гешов
1849 – 1924

* * *

На 8 февруари 1849 г. в къщата на Гешовци на Таксимтепе в Пловдив изплаква първата мъжка рожба. Радостни са бащата Евстрати и майката Харитина, доволни са и чичовците Стефан, Христо и Димитър – роди се е първият наследник на търговската къща „Братя Гешови". По стар български обичай му дават името на дядото – Иван Гешов, известен карловски първенец, починал през 1842 г.

Малкият Иван Евстратиев Гешов расте будно и впечатлително момче, в бурно време, в заредена с родолюбиви пориви атмосфера. Дете на 10 години, той става очевидец на българо-гръцката разпра и превземането на съботната църква „Св. Богородица" от българите, в което участват и големите Гешовци. Този епизод от борбата на пловдивчани за църковна независимост ще даде основание на Гешов години по-късно да каже, че у пловдивските първенци патриотизмът е наследствен. „Народното знаме се предаваше от баща на син – пише той, имайки предвид собствената си фамилия – и синът излизаше патриот горещ и безкористен като бащата."

Няма съмнение, че родствената, битовата и обществената солидарност на заможните пловдивски фамилии в усилията им за възраждането на българщината е онази духовна нива, от която третото поколение на Чалъковци, Каблешкови, Кесякови, Моравенови, Гешови и др. черпи сокове за своето национално самосъзнание. Стремежът на старите за свобода при младите е очертан вече път към Освобождение. И за едните, и за другите гаранцията на успеха е в безмерното трудолюбие, солидното образование и икономическия просперитет.

Младият Иван Гешов отрано доказва, че притежава моралните добродетели на своя род и личните си качества на любознателност, ученолюбие, постоянство, добросъвестност, акуратност и склонност към творчество. През 1856 г. за кратко време се записва в гръцкото училище на Чолакът, а след това 8 години учи в българското училище „Св.св. Кирил и Методий" при Йоаким Груев, Димитър Славиди, Никола Ковачев и Спас Зафиров. На 14 години той вече говори и пише добре на бъл-

гарски, гръцки, турски и френски език, а от зимата на 1864 г. започва да изучава и английски в американското протестантско училище, намиращо се близо до дома на Гешови. Още през 1864 г. Ив. Ев. Гешов проявява своята литературна дарба с две дописки в редактирания от Петко Р. Славейков в. „Гайда". По-късно той ще сътрудничи и на сп. „Читалище" (1872, 1874 – 1875), на сп. „Ръководител на основното учение" (1874) и на Дановия „Летоструй" (1875). Той е само на 13 години, когато започва да упражнява своя френски език в един особен жанр, пишейки интимните писма на своята 18-годишна сестра Ефимия до годеника й в Манчестър.

Впрочем за Манчестър заминават и баща, и син Гешови. През есента на 1865 г. от Пловдив през Цариград – Марсилия – Париж и Лондон те пристигат в Манчестър, където Евстрати Гешов основава новия клон на търговско-банкерската къща „Братя Гешови". За Гешов-син е нает частен учител, при когото той усъвършенства английския си език и получава някои по-общи знания за страната, в която живее. През октомври 1866 г. Иван Евстратиев е приет в „Owens College", който е част от Лондонския университет, а впоследствие става и самостоятелен, известен като „Victoria University". През 1869 г. Гешов завършва своето образование в колежа със специалност финанси и политически науки, след което започва да работи в кантората на баща си.

Седемте години, през които Ив. Ев. Гешов живее и учи в Англия, несъмнено оказват силно влияние върху светогледа, начина му на мислене и общуване и за формиране на трайния му интерес към политическата икономия, философията, историята, статистиката и финансовото дело. Той е силно впечатлен от учителя си Стенли Джевънс, преподавател по логика и политическа икономия, автор на философското съчинение „Начала на науката" и станал известен в България чрез едно популярно ръководство „Елементарни уроци по логика", превод на Е. Каравелова от 1884 г. Той е силно повлиян и от трудовете на Джон С. Мил, творчеството на когото изучава системно и за когото по-късно ще напише следните думи на признателност: „Той бе мощен създател на политически идеали, властен строител на хорски

мирогледи, когато аз бях млад и дирех не толкова умозрителна система за отвлечено мислене, колкото идеология на един практически общественик. Той бе проклamирал – само свободата е, която прави хората годни за свобода." Гешов проучва методично творчеството и на други съвременни английски и френски мислители, както и въобще битуващите теории за развитието на модерното буржоазно общество. Задълбочените познания, които той непрекъснато обогатява, по-сетне ще му дадат възможност да се прояви като най-сериозния, водещ български икономист – теоретик и практик.

Далече от родния Пловдив, от близки и приятели, в спокойната атмосфера на деловите среди в Манчестър младият Гешов не престава да следи новините от Турция, отпечатвани в меродавните английски издания. Всяка вест, отзив или само споменаване за проява на българите и българщината в империята надълго и широко се обсъжда в малката колония. Когато става известно, че за първи български екзарх е избран Антим I, от името на българската колония в Англия Ив. Ев. Гешов написва и изпраща поздравително писмо. А когато меродавният в. „Pall Mall Gazette" публикува голяма статия за християнските народи в Турската империя, в която българската народност се преценява като „несамоопределила се", Гешов написва дълго писмо на редактора, отхвърляйки мотивирано и категорично изводите в статията. Високомерна е преценката – казва той – на английския журналист за един народ, който живее в ежедневен гнет и тегло, който е подложен на системни унижения и въпреки това съгражда свои църкви и училища, бори се за всяка глътка свобода.

През 1872 г. кантората на братя Гешови в Манчестър е затворена и баща и син по обратния път, през Марсилия и Цариград, се връщат в Пловдив. Само четири месеца след това Иван Гешов е вече активен участник в обществения живот на града. Избират го за председател на пловдивското читалище, става и член на настоятелството на Пловдивската семинария. По негова инициатива през зимата на 1873 г. към гимназията се основава „Разисквателно дружество", което чрез провеждането на дискусии и изслушването на реферати цели да разпрос-

транява научни знания и да обедини пловдивския градски елит. Дружеството е една голяма амбиция за бъдещето и една скромна проява по английски образец в настоящето.

Иван Евстратиев Гешов е типичен представител на онези елитни кръгове от българската буржоазия, които не само не вярват, но са и против революционните промени, революционните действия и революционния път на развитие на обществото. Революционните афери, завери и въстания според Гешов носят само излишни жертви и страдания за българския народ, който би могъл да се освободи единствено в честна война срещу Турция, и то с помощта на Русия. Трябва да се отбележи обаче, че ако политическата позиция и възгледи на банкера и интелектуалеца го правят предпазлив към всяко рисковано предприятие, каквото е бунтът с оръжие, неговото родолюбие и патриотизъм го правят решителен и непоколебим в проявите му на солидарност и защита на онеправданите.

Когато в Пловдив започват да пристигат сведения за безогледните зверства, жестокости и издевателства, на които е подложено населението във въстаналите пред април 1876 г. райони, Гешов е сред първите, които осведомяват европейското обществено мнение за истинското положение на нещата: „Моите съобщения – пише той без преувеличение и без излишна скромност – не съставляваха може би освен една незначителна струя в потока от ужаси, който беше потекъл тогава в Южна България и който благодарение на „Дейли Нюс“ покърти отпосле цялото европейско обществено мнение. Но тая струя и знанието на английския ми език ми привлякоха честта да бъда един от първите доставители на сведения на английските и американските пратеници, които тогава вследствие на шума закръстосваха нашата страна.“

На 25 юли 1876 г. в Пловдив пристигат Юджийн Скайлер – генерален консул и легационен секретар на американското посолство в Цариград, заедно с кореспондентите на „Дейли Нюс“ – Макгахан, и на „Кьолнише цайтунг“ – Шнайдер. Именно в Пловдив анкетната комисия за първи път установява връзка с пострадали от турските жестокости. Тези господа „питат за всичко“ и заедно

с мнозина други Гешов им предоставя писмени бележки. По настояване на Скайлер Ив. Гешов става и временен кореспондент на лондонския в. „Таймс“, в който изпраща дописки (общо в 7 броя) по време на Цариградската конференция. Пак по искане на американския генерален консул той изготвя и един обширен рапорт за търговията в Южна България, който е изпратен във Вашингтон и в резултат на който Гешов е поканен да приеме поста почетен вицеконсул на Съединените щати в Пловдив. Първоначално Гешов отказва, но когато започва войната, той съобразява, че отново би могъл да бъде полезен със съобщения за събитията в страната, и приема третата поред покана. Постът, разбира се, би му осигурил известна сигурност и защита от турските власти, но преди да получи официалното си назначение, той е арестуван и хвърлен в затвора.

Без да е официално съден, но осъден на смърт, Ив. Ев. Гешов заедно с братовчед си Ив. Ст. Гешов преживява седем ужасни месеца в затвора, описани по-късно от него в „Записки на един осъден“ – едно прелестно, но много горчиво четиво за всеки родолюбец. Със застъпничеството и по настояване на английски и американски дипломати Гешовци са помилвани и заедно с малцината оцелели български затворници споделят радостта от издадената след Санстефанския договор амнистия за политическите престъпници. „И ние ликувахме! – спомня си по-късно Гешов. – И причината на нашето ликуване бе тъй неповторяема, щото и до днес още мисля, че подобна радост няма да изпълни вече български сърца.“

Ликуват всички българи – в Тракия, Мизия и Македония. Зората на свободата изглежда така близка и достъпна!

* * *

Трябва да повярваме на руския дипломат П. Шувалов, който по време на конгреса в Берлин през 1878 г. нарича Източна Румелия „недоволна България“ за разлика от „доволна България“, каквато е княжеството. Съгласно чл. 13 – 22 на Берлинския договор по-голямата част

от южнобългарските земи са обособени в автономна провинция в пределите на Османската империя. Източна Румелия е оставена под пряката политическа и военна власт на султана, а една специална европейска комисия е задължена в тримесечен срок да изработи Органически устав за устройството и управлението на провинцията. Южнобългарското население, пострадало най-много по време на Априлското въстание и войната, няма никакво намерение да се примири с отредената му от великите сили съдба, нито да допусне отново турски гарнизони и войски на своя територия.

И то започва своята нова борба. Не въоръжена и не революционна, а мирна, упорита, безкомпромисна и градивна: за българския характер на областта, за нейното уреждане и модернизиране, за икономически напредък и културно въздигане на населението, за обединение с Княжеството. *Следва без преувеличение да се признае, че в общите усилия за изграждане на новия и многолик живот участието на Иван Ев. Гешов е впечатляващо. Просто не може да се намери област от обществения живот, в която той да не е вложил своя ум, талант, знания и енергия.*

„В Източна Румелия – пише Симеон Радев – властваше голямото Гешово семейство." И като признаваме основателната закачка в думите на големия наш историограф, следва да допълним, че фамилията Гешови, сродена по пряка и косвена линия с Пулиеви, Чалъкови, Янкулови, Хаканови, Евлогий Георгиев, Марко Д. Балабанов и др., дава на Източна Румелия и княжеството образовани и подготвени за държавния живот мъже. Кадри, без които нито една държава не би могла да се развива успешно.

Още на 25 юли 1878 г. в Пловдив излиза първият брой на в. „Марица" – първият български следосвобожденски вестник, който става трибуна на общобългарските тежнения. По инициатива на пловдивския вицегубернатор Тодор Бурмов с финансовото съдействие на временното руско управление и с организационната и техническата помощ на Христо Г. Данов малкият редакционен кръг от Григор Д. Начович, Ив. Ев. Гешов, Георги Бенев, Константин Стоилов и Д. В. Хранов започва из-

07.781
ia nu

даването на в. „Марица“, отначало два пъти в седмицата. Първите броеве на „Марица“ са огледало на обществените възражения срещу решенията на Берлинския договор: протести, петиции, мемоари и мнения изразяват готовността на българския народ да се бори за извоюваната с руска помощ свобода.

Историята на нашата журналистика вече е оценила по достойнство ролята на в. „Марица“ за изявата и формирането на общественото мнение в трите части на българското отечество, а това по същество означава признание за добре свършената работа на неговите редактори. Отначало гл. редактор е Г. Д. Начович, а след октомври 1878 г. за близо три години Ив. Ев. Гешов определя европейския облик, сериозния характер и разнообразното съдържание на вестника. Личната си позиция Гешов защитава не само и не единствено от страниците на „Марица“, което само по себе си не е малко. *Той активно съдейства за организирането на южнобългарската общественост и в работата на Централния комитет на гимнастическите дружества, зает се с подготовката за съпротива на берлинските решения.* От името на същия комитет Гешов изпълнява и първата си дипломатическа мисия в Европа.

Снабден с официални пълномощия, Ив. Ев. Гешов тръгва от Пловдив на 24 февруари 1879 г. през Търново и Букурещ за Виена, а на 27 март към него в Париж се присъединява и д-р Георги Янкулов. През Лондон, Берлин и Рим двамата южнобългарски депутати обикалят всички големи европейски столици и връчват на официалните кръгове предварително подготвения мемоар. В него се заявява, че населението на Източна Румелия няма да допусне назначаването на турски чиновник за главен управител на областта и установяването на турски гарнизони в нея. То, населението, е готово да се вдигне на борба за съединение с княжеството, ако силите не създадат условия за прилагане на действителна автономия.

Мисията на Гешов и Янкулов е значително по-ползотворна с това, че те успяват да променят и спечелят на своя страна европейското обществено мнение. По това време във френския и особено в английския печат се

поместват тенденциозни статии за български издевателства над турското население. Гешов се свързва с редакторите на най-големите френски издания, разяснява им положението в страната и успява да публикува благоприятни за българската кауза статии. Той отпечатва и една брошура в Лондон, в която изнася сведения за страданията на българското население. Двамата депутати уреждат и редовни връзки с някои меродавни издания, на които ще бъдат изпращани дописки от България. Многобройните контакти и нови познанства на тия двама образовани и достолепни българи с видни европейски общественици и журналисти също стават капитал за бъдещето.

Няколко години по-късно Ив. Ев. Гешов отново има възможност да защитава българските интереси като специален, т.е. непрофесионален дипломат. През септември и октомври 1885 г. той е изпратен от правителството на Петко Каравелов в Англия и във Франция да настоява за подкрепата им в случай на въоръжена чужда интервенция. Използвайки големите си връзки с официални правителствени лица, дипломати и журналисти, Гешов популяризира справедливостта на съединистката кауза и се опитва да внуши необходимостта от признаване на Съединението под скиптъра на княз Александър. По време на престоя си в Париж той уговаря известния учен Луи Леже да издаде книга за България, която да приобщи европейската общественост в полза на българската национална кауза. През януари – февруари 1886 г. на мирната конференция в Букурещ за подписване на договор между България и Сърбия Гешов води преговорите от българска страна и също оправдава доверието на правителството.

Трите дипломатически мисии са малки епизоди от голямата обществена дейност на Иван Ев. Гешов, за които той по-късно винаги си спомня с оправдано удовлетворение: „Години се изминаха откакто аз при първата мисия водих и в странство борбата за побългаряване на хилавата рожба на многото европейски дипломатически баби, при втората като че улесних смъртта й и при третата като че приподписах смъртното й свидетелство и присъствах на погребението й.“

Нека да отдадем дължимото на тази самооценка, но нека и да подчертаем, че от историческа гледна точка личният принос на Гешов в уреждането, изграждането и укрепването на автономията на областта има далеч по-голямо значение с оглед бъдещото Съединение. Защото, колкото и парадоксално да звучи, именно политиката и обществените усилия за превръщането на Източна Румелия в самостоятелна и модерна политическа, стопанска и културна единица създават обективната основа за консолидация на българската нация и осигуряват успеха на обединението на Северна и Южна България.

Още от началото на държавния живот на Източна Румелия Ив. Ев. Гешов е в ключовите позиции на управлението. През октомври 1879 г. е избран за първи председател на Областното събрание, а през декември - за председател на Първия постоянен комитет. Под дейното ръководство на председателя двете представителни тела съставят закони и правилници, спорят, търсят и чертаят пътищата на обновлението. "Събранието - спомня си Иван Вазов - сякаш се състоеше от човеци, дълги години врели в парламентарния живот, привикнали на дисциплина и на прилични отношения един към други. Имаше нещо европейско тук, нещо хубаво и утешително."

В началото на 1882 г. Ив. Ев. Гешов е назначен за директор на финансите и тук той намира своето истинско поприще. Под неговото вещо ръководство в областното финансово управление е сложен образцов ред. Найнапред се приемат нормативните документи за дейността на отделите на дирекцията и местните финансови органи. За първи път се свиква и започва да функционира финансовия съвет. Отделът "Главен контрол" въвежда строг контрол върху разходите чрез оправдателни документи и редовно ревизира окръжните и околийските финансови органи. По инициатива на директора Гешов е създадена специализирана библиотека и за първи път се публикуват статистическите сведения за областта.

По-малко от две години Ив. Ев. Гешов е директор на финансите, но за това време ръководената от него дирекция изработва и провежда в действие 28 проектозакона, закони и правилници, с които се установяват, съ-

бират и разпределят приходите и разходите на областта. Финансовата политика на Гешов почива на три прости, но верни правила: „предвиждане на действителни, а не на въображаеми приходи; икономии в разноските и намаляване на областната дан към Високата порта". Определянето на реалните приходи на областта е от изключителна важност, тъй като според Органическия устав областният данък представлява 3/10 от тях. Въз основа на определените от Гешов приходи Четвъртата редовна сесия на Областното събрание намалява данъка към Портата, определяйки го на 180 000 лири. Портата, разбира се, отказва да утвърди закона за данъка, но въпреки това областното правителство изплаща вноските според направеното намаление.

Би могло да се помисли, че огромната ангажираност на Ив. Ев. Гешов като директор на финансите отнема възможността за участие в други области на обществения живот. Всъщност той, както и повечето общественици и държавници от това време, показва изумителната способност за пълноценно използване на времето, проявява разностранни интереси, физическа и интелектуална енергия. Гешов е съосновател и активен член на „Ученолюбивото дружество" (1879 – 1882), на Комитета за подпомагане на мюсюлманските бежанци (1879), на Македонската дружина (1880) и на Научнокнижовното дружество (1881 – 1884). Различни по цели и задачи, не винаги добре организирани и в повечето случаи краткотрайни, тези обществени формации стимулират мъчителния процес на гражданско плуралистично общество, от една страна, и от друга, са форма за „задружно работение в интересите на народа". Дали се отнася за събирането на помощи или е необходимо да се защитят поробените братя в Македония, дали ще се популяризират научни новости чрез сказки или ще се подготвят материали за сп. „Наука", Гешов се отзовава винаги с готовност и с необходимата отговорност. Неговото обществено влияние и престиж са толкова големи и всеобхватни, че и до днес той е погрешно споменаван като шеф и основател на Народната партия в Източна Румелия.

Вярно е, че Иван Евстратиев Гешов е най-влиятелната фигура в онези среди, от които израства и се формира източнорумелийската Народна (Съединистка) партия. Това са едри търговци, земевладелци, предприемачи и интелектуалци, сред които личат имената на д-р Христо Стамболийски, Ив. Ст. Гешов, Михаил Ив. Маджаров, Стефан С. Бобчев, Ив. Вазов, Константин Величков, Данаил Юруков, Христо Христов, Георги Консулов, д-р Георги Калатинов, д-р Г. Янкулов, д-р Георги Хаканов, Димитър Стамболов и др. Когато те се организират и предприемат действия като обособена политическа сила обаче, Гешов напуска Пловдив. Даже М. Маджаров твърди, че една от причините, поради които той приема предложения му пост в Княжеството, е нежеланието му да участва в изострилите се политически борби в Източна Румелия. Така или иначе Гешов не е избиран и не става формален шеф на партията.

Най-отличителните черти на Гешов като политик и държавник, които дълго време го държ· встрани от партийното лидерство, са неговата мекота, изтънченост, деликатност и липса на каквато и да е партизанска страст. Даже и след като през 1901 г. става за двадесет години несменяем шеф на Народната партия, политическите му противници са принудени да признаят, че и на този „ветровит" пост той опазва честта и достойнството на общественика. Него го определят като „политик от европейски тип и държавник с образцова толерантност", но в тази дефиниция следва да се включат и неговата предпазливост към крайностите, страхът от острите политически борби и склонността му към компромиси.

„Той бе повече склонен към творчество, отколкото към борчество" – пише неговият биограф Илия С. Бобчев и по същество е прав. Ив. Ев. Гешов се оказва не на мястото си, макар и като министър на финансите (26 август – 18 ноември 1886 г.) в кабинета на д-р Васил Радославов по време на регенството, в обстановката на вътрешни размирици и външни опасности. Той се оказва и не най-удачният министър-председател (16 март 1911 – 1 юни 1913 г.), когато България трябва да води война с нелоялни съюзници и несигурни покровители.

политикът, който цял живот се бе предпазвал от дребните неудобства на политическите и партийните разпри, през февруари 1912 г. слага подписа си върху най-неоправданото и рисковано предприятие в новата българска история, каквато е "договорът за приятелство и съюз" с Кралство Сърбия. До самата си смърт Гешов ще преценява Балканския съюз като най-голямото завоевание на българската политика и в частност на своята собствена. Но този непълен, неясен, дефектен, исторически ненужен и нереалистичен "съюз" на практика предопредели двете национални катастрофи за България.

Обикновено цялостната преценка на държавниците се дава в заключителните думи. В контекста на горните разсъждения би могло да се каже, че в своята 50-годишна кариера на общественик и политик Ив. Ев. Гешов един-единствен път е на върха в държавното управление и той се оказва не по мярката на историческата задача. Привързан към идеята (и не само той) и вярата, именно вярата, че българската националноосвободителна програма ще се осъществи само с помощта на Русия и чрез един Балкански съюз, *Гешов се нарежда в дългата редица недалновидни български държавници, чиято политика на "погрешна правдоподобност доведе България до непоправими поражения и загуби"*. Във времето, когато в европейските международни отношения господства неумолимият принцип на "равновесие на силите", сантименталното доверие в подписи и покровители едва ли може да се окачестви като адекватна държавническа позиция. По-точното определение е политическо късогледство.

В порядъка на краткото очертаване на обществената биография на Гешов неговата лична историческа отговорност за българските крушения все още предстои, защото през 1883 г. той е и на него приляга званието "строител на съвременна България". Това наистина заслужено признание на потомството включва ерудираната компетентност на Иван Ев. Гешов като директор на БНБ (1883-1886); неговата разностранна, ползотворна и градивна дейност като министър на финансите и управляващ Министерството на търговията и земеделието (1894-1897); вещото му ръководство като председател на

Българското книжовно дружество, по-сетне Академия на науките (1898 – 1924); работата му като председател на България Червен кръст за неговото разширяване, материално обезпечаване и модернизиране (1899 – 1924); акуратното му и прецизно изпълнение на завещанието на Евлогий Георгиев, на което е универсален наследник, и пр.

Като директор на БНБ от декември 1883 г. Гешов аргументирано възразява срещу позицията на правителството на Др. Цанков за превръщането на банката в акционерна с участие на европейски капитали. По-сетне неговият възглед е подкрепен от правителството на П. Каравелов и лично от министър-председателя. С помощта на финансовия специалист Михаил Тенев той разработва, а IV обикновено народно събрание приема закон, според който БНБ се утвърждава като държавно кредитно учреждение. Идеята на закона, а и на неговите автори е БНБ да се превърне в могъщ лост за стопанско възмогване чрез натрупване на държавни резерви и частни капитали. И като директор на БНБ Гешов посвещава усилията си на тази трудна за бедната ни държава задача. Убеден, че „величието на един народ зависи от енергията, постоянството и независимия характер на единиците, които го съставляват", той мотивира в същото IV ОНС и Закона за създаването на пощенските спестовни каси. Тезата му, основана на пестеливостта на българския народ, е малките парични суми и парите, „скрити в гърнета или в дупки", да влязат в спестовните каси, които ще ги вложат в БНБ, за да се върнат като кредит в земеделието и търговията, за да станат „благотворната влага, която ще оплодотвори цялата страна".

Със своята дейност като председател на БНБ, като инициатор и председател на Първия земеделско-промишлен събор през 1892 г. и автор на няколко сериозни студии върху социално-икономическите проблеми на страната Ив. Ев. Гешов се изявява като водещ, ако не и единствен държавен деец, който има ясна представа и определена стопанско-икономическа научна стратегия в областта на икономическата политика. През 1886 г. в статията си „Чиновнишкият пролетариат" той се обръ-

ща към "нашите водители, нашите законодатели, нашите вестникари" с апел да престанат да "изнуряват всичките си сили в ялова политика и да се завземат с плодотворната задача за повдигането на народния поминък". В тогавашните условия това може да стане чрез: 1) преустройство на средното специално земеделческо и индустриално образование; 2) подпомагане на земеделието, скотовъдството и индустрията от страна на държавата и 3) изгодни за страната митнически тарифи.

В своята част от "Постановленията на Първий земледелско-промишлен събор" от 1892 г. и в статиите си "Богатството на България" и "Данъчният товар в България" (1893 г.) Гешов подчертава необходимостта от системно научно изучаване на икономическия потенциал на страната, настоява за нова модерна данъчна система и намаляване на разходния бюджет. Неговата основна идея е въвеждането на протекционизма в стопанската политика на държавата.

Тези свои виждания Ив. Ев. Гешов има възможност да приложи на практика като министър на финансите в кабинета на д-р К. Стоилов. Поемайки управлението на повереното му министерство на 19 май 1894 г., той предприема обстойно проучване на състоянието на националното стопанство, резултатите от което систематизира в доклад до министър-председателя. Предложенията на Гешов стават основа на стопанската програма на правителството и тезиси на разработените от една специална комисия законопроекти. Неговите идеи са материализирани в седем закона и два законопроекта в областта на финансите и още 14 закона и 8 законопроекта по ресора на Министерството на търговията и земеделието. Базово значение имат законите за насърчение на местната индустрия, за търговскоиндустриалните камари, за земеделските каси, за данъка върху занаятите, за акцизите, за поземления данък и Закона за данъка върху сградите. Практическите усилия на Гешов обаче за прилагането на законите и най-вече за уравновесяване на бюджета не винаги срещат подкрепата на колегите му министри и това става причина за оставката му през август 1897 г. Официалният мотив е смъртта на Евл. Георгиев.

След тежко заболяване на 5 юли 1897 г. в Букурещ умира големият български търговец и банкер Евл. Георгиев. В завещанието си той оставя Ив. Ев. Гешов за свой универсален наследник, отговорен за изпълнението на всичките му разпореждания. Доверието на Евл. Георгиев към Гешов, изграждано в продължение на двадесет години близко до сътрудничество, донася на универсалния наследник не само грижи, но и безкрайни изпитания. Срещу него са заведени съдебни дела от недоволни наследници и политически противници; слухове, инсинуации и тенденциозни обвинения пълнят вестникарските колони в продължение на много години. Разбира се, Гешов доказва по съдебен ред неоснователността на всички искания, но кой би могъл да измери обидите и унижения на човека, който въпреки всичко изпълнява волята на завещателя и даже довършва много от благотворителните му дела.

И тъй като стана дума за благотворителност, трябва да се спомене, че през 1908 г. той поема ипотечния дълг на БКД в размер на 120 000 лв. и по-сетне подарява една сграда на БАН на ул. "Сердика"; основава и подарява на Българското икономическо дружество две специализирани библиотеки; дава на ефорията "Братя Евлогий и Христо Георгиеви" 245 520 златни лева и подарява свое място на ул. "Граф Игнатиев", за да се построи дом "Иван и Мария Ев. Гешови". Домът е открит през 1926 г. и в него са приютени безплатно над 100 български студенти. На неговата енергия, организаторски способности и финансови връзки Българският Червен кръст дължи една образцова и богата болница, едно отлично уредено училище за милосърдни сестри и приют за инвалиди и болни сестри.

В духа на равносметката общественото дело на Ив. Ев. Гешов не ще бъде напълно очертано, ако не се спомене и за трайното му присъствие на партийно-политическата сцена. Малко изненадващо след смъртта на д-р К. Стоилов на 24 май 1901 г. Централното бюро го провъзгласява за шеф на голямата и влиятелна Народна партия. Той не е толкова деен, колкото Теодор Теодоров, нито агресивен като С.С. Бобчев или "твърд" като М. Маджаров, но той е с най-голямо влияние и престиж

именно поради редките си качества на коректност и толерантност. Лидерството на Гешов не е оспорвано повече от двадесет години, местните организации го приемат безрезервно, а името му е достатъчна гаранция за добрия образ на партията в чужбина. *„Свобода, ред и законност" са принципите, които той препоръчва и отстоява във вътрешната политика и управлението на страната. Във външнополитически план проявява подчертани симпатии към Русия и Англия и дейно работи за създаването на съюз между балканските държави, осъществен през пролетта на 1912 г.*

В плановете на Гешов за Балканския съюз са заложени много илюзии, и то все с добри намерения. Но в реалните междудържавни отношения намеренията, при това съчетани с политическа наивност и абстрактно идеологизиране, далеч не винаги дават добри резултати. Абсурдно е например от национална гледна точка да се мисли, че „прибирането" на българската народност от Македония и Тракия в рамките на българската държава може да стане в съюз с Гърция и Сърбия, които в разстояние на тридесет години дават изобилни и неопровержими доказателства, че няма да допуснат това. Балканският съюз, един сръбско-гръцки начин за разрешаването на балканските проблеми, просъществува около година, точно колкото е необходимо на „съюзниците" да се сдобият с аргумента на силата и оръжието в желаните от тях територии. Букурещкият мирен договор от 1913 г., „подписан с нож на българското гърло" и ознаменувал първото ни национално крушение, е резултат от множество политически грешки, наречени от Гешов „престъпно безумие".

Но от дистанцията на времето трябва да се признае, че той е преди всичко последица от голямата историческа грешка – Балкански съюз. Мнозинството от българските държавници нито тогава, нито по-късно я осъзнаха. През 1915 г. Ив. Гешов написва книгата си „Балканският съюз. Спомени и документи", преведена на английски, френски, руски и публикувана на български. Една година преди това е издал „Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи". В тях той защитава благородните намерения на България за справед-

ливо, по народностен признак разрешаване на балканските проблеми, порицава политическата грешка от 16 юни 1913 г. на българските управници и изнася свидетелства за нелоялността и двуличието на съюзниците. По време на Първата световна война, когато той живее повече в чужбина, използва международните си връзки и познанство, за да пледира за българската кауза и да доказва историческата справедливост на българските претенции.

Но цялата тази дейност следва да се разглежда като неоспоримо доказателство за неподправен патриотизъм и искрено родолюбие на общественика Гешов, който така и не призна историческата виновност на държавника Гешов. И когато българската общественост през 1922 г. се изказа в референдум за даване по съд виновниците за националните катастрофи, той, както бе правил винаги в критични моменти, заминава за Париж и оттам доказва незаконосъобразността на референдума и Държавния съд, както и своята невинност. След превратa на 9 юни 1923 г. той се връща в една България – настръхнала, ожесточена и заредена с омраза, утешавайки последните си горчиви дни със старата, но спорна максима: „Честит е държавникът, който жъне добра жътва, но велик е оня, който сее добро семе."

Нима България не пожъна това, което бе сял и той?!

ПРИЛОЖЕНИЕ

Данъчният товар в България
Ив. Ев. Гешов

Четвъртото велико народно събрание надари България с още две министерства. Мнозина се страхуват, че тоя подарък ще излезе скъп за отечеството ни. Дали тоя страх ще се осъществи или не, ще зависи, първо, от хората и мерките, които новите министри ще вземат, и, второ, от сумите, които тия хора и мерки ще погълнат. За хората и мерките аз няма тоя път до говоря. Доста се говори и писа по тях. Днес, в навечерието на приго-

товленията на бюджетопроекта за 1894 г., по-своевременно и по-нужно е да се обърне внимание и на правителството, и на публиката върху опасността, която заплашва народното стопанство, ако новите министри наложат нови жертви на български данъкоплатци.

Защо да го крием? Новите министри ще бъдат хора и те като другите министри. И другите министри, и в България, и вън от нея, искат кредити, кредити и пак кредити. С искане на кредити ще почнат и нашите министри на общите сгради, на търговията и земеделието.

Първото им занятие ще бъде да си приготвят бюджетите за идещата година, а в тия бюджети ще фигурират най-малко 7 – 8 глави – разходи за личния състав, веществени разходи, за поддържане това и онова – тия и ония държавни храненици, разни разходи и накрая разни фондове. И всички тия глави, събрани вкуп, ще се възкачат на твърде почтени суми. Претовареният гръб на българина ще ли да понесе тия нови товари?

България е брашнен чувал: колкото повече го тупаш, толкова повече пуща. И тупаме ли, тупаме тоя нещастен брашнен чувал, като гледаме само, щото ние и нашите влакна от тоя чувал да не бъдат отупани. И от воденичарската метафора на брашнения чувал направили сме и цяла политическа аксиома, частица от държавната ни мъдрост. Но днешният непочтителен век се отнася твърде критически към подобна държавна мъдрост. Той всичко изпитва, измерва, изследва и изтеглюва. И той е намерил, че никой народ не може да се преобърне на брашнен чувал, да се тупа и изтърсва непрестанно и безнаказано. Той е поставил граници, отвъд които данъчният товар става несносен.

Тия граници най-ясно е теглил в съвременната финансова наука един от най-блестящите й учители – Пол Льороа Болие. „Ние считаме данъците нормални, казва той, когато съвкупността на народните, областните и общинските даждия не надминават 5 или 6 на стоте от прихода на частните лица. Тоя процент трябва да бъде нормален в страни, дето държавният дълг е малък и дето политиката не се влияе от завоювателен дух. Данъците са търпими, ако и тежки, ако не надминават 12 или 14 % от прихода на населението. Погоре от 12 или 14 %

става прекалено: възможно е страната да понесе един подобен размер, но с увереност може да се каже, че напредъкът на народното богатство се замедлява с него; свободата на индустрията и дори оная на гражданите се заплашват и спъват от тежестта на данъците.“ [...]

След като определя по тоя начин процента, който една страна може безнаказано да плаща в данъци, г-н Болие намира, че белгийците плащат даждия 6 до 6,5 % от своя приход, англичаните – 7,5 %, а французите – 12 %.

Както знаем, тазгодишният ни държавен бюджет се възкачва всичко в кръгли цифри на 100 млн. лв. Разбира се, тая цифра приблизително само представлява данъчният товар в България през 1893 г. Но ние приблизително можем да имаме и целокупния приход на всичкото население в княжеството. На колко може да се възкачи тоя приход?... Аз съм наклонен да пресметна засега годишният целокупен приход на България най-много на 800 млн. лв. Щом на годината печелим 800 млн., а за данъци плащаме 100 млн., ще се каже, че на държавата, окръзите и общините ние плащаме 12,5 % от годишния си приход. А ние видяхме, че французите плащат 12 %.

Ако в богата Франция 12 % са много, смело можем да кажем, че в държавица, бедна като България, процентът 12,5 е огромен. „Преувеличенията на данъците, казва Е. Лавле в своята „Политическа икономия“, съсипаха двете най-силни империи в света, римската и империята на Карла V.“ [...]

Публикува се по Юридически преглед, 1893, № 14.

Петко Каравелов
1843 – 1903

ПЕТКО КАРАВЕЛОВ ПРЕД СЪДА НА ИСТОРИЯТА

Елена Стателова

Роден на 24 март 1843 г. в Копривщица - починал на 25 януари 1903 г. в София. Това са хронологическите рамки на живота на един от първостроителите на свободната на българска държава. Петко Каравелов израства в семейството на заможния търговец Стойчо Каравелов и е брат на големия революционер и писател Любен Каравелов. Учи в Историко-филологическия факултет и в Правния факултет на Московския университет и се завръща в България през 1878 г. От тази година започва най-активният период в живота му, когато израства като държавник, партиен лидер, дипломат, публицист и преводач. Неговата извънредно богата обществено-политическа дейност съвпада с оптимистичното време на съзиждане и укрепване на следосвобожденска България. Това е епоха на национален подем, драматични събития и остри политически борби. Животът на Каравелов следва кривата на политическата съдба на българската държава през последната четвърт на XIX в. - идеите му илюстрират българското политическо мислене, а дейността му - творческите възможности на новоосвободената нация.

* * *

П. Каравелов пристига в България след близо 20-год. отсъствие. Младежките му години преминават в Русия, където се оформят и изграждат неговите разбирания за развитието на българския народ, за извоюване на свободата и изграждане на самостоятелна държава. Израства под влияние на съвременните теории за модерното буржоазно общество и най-вече на английската политическа школа, от която черпи идеи. Либерал по политически убеждения, той се движи главно в средите на руските либерали западняци, които се борят за иконо-

мически реформи в Русия и модернизация на политическата система на буржоазнодемократични основи.

Още с пристигането си в страната Каравелов става популярен и се ползва с голям авторитет благодарение на своята висока култура и богати теоретични познания, така необходими при изграждане на новия живот. От личността му са впечатлени и народните представители, събрани в началото на 1879 г. във Велико Търново да изработят конституцията на новоосвободената държава. От богатия запас знания Каравелов извлича това, което по негово мнение е необходимо да се приложи в България. И ако честно се позовава на познатите му автори и мислители, то не е, за да блесне пред неосведомените, а за да защити по-убедително своите предложения. Каравелов има твърдо установени идеи за държавното изграждане и развитие на страната, които с течение на времето практиката ще доизбистри. Защото той свързва идеите си със състоянието и нуждите на българския народ. От стъпването си в родината до края на живота си Каравелов неуморно изучава българските условия – обикаля села и градове, среща се със селското население, приема жалби, разпитва, проучва и трупа впечатления по конкретните въпроси. Неговата изключителна осведоменост проличава в предложенията му в печата или в Народното събрание, които се основават на детайлно познаване на засяганата материя и са мотивирани със специфичните условия на развитието на българското общество.

Държавническите възгледи на Каравелов се разкриват още в Учредителното събрание през 1879 г. Той взема активно участие в обсъждането и изработването на Търновската конституция и основателно се смята за един от нейните създатели. По-късно подробно излага разбиранията си в специална студия под заглавие "Българската конституция и предлагаемите в нея променения от Консервативната партия" и дава пример за прилагането им през цялото първо десетилетие след Освобождението, когато се формира българската политическа система.

Каравелов застъпва буржоазнодемократичната доктрина за организиране и управление на държавата. Според нея България трябва да се изгради като парламен-

тарна монархия, в която да бъде гарантирано участието на народа в управлението. А това може да се осигури чрез въвеждане на еднокамарна система и осигуряване на широки права на Народното събрание за сметка на прерогативите на монарха. Двукамарната система е неподходяща за България, където няма социално-икономически различия, предполагащи различни избори и втора камара. Народното представителство трябва да се съставя чрез всеобщо и неограничено избирателно право. „Главната цел и задача на събранията – пише Каравелов – е да посочат кои според тяхното мнение най-изгодно за страната могат да водят държавните работи и да държат в ръцете върховний контрол, а това е възможно само при една камара..." Правителството трябва да отговаря за действията си пред парламента и според Каравелов „отговорността пред народа не умалява властта, но напротив, я прави нравствено по-силна". Необходимо е управлението на страната да бъде подчинено на принципа на разделението на властите – законодателна, изпълнителна и съдебна, и съблюдаване на хармонията между тях. Законодателната инициатива принадлежи на Народното събрание, а правата на монарха са ограничени в сферата на изпълнителната власт. Върховната власт в държавата се упражнява от конституционното правителство, което защитава правата на монарха и представя неговата воля пред парламента, а заедно с това брани правата на народното представителство, ръководи от негово име и се контролира от него. Такава демократична форма на управление напълно отговаря на българските обществени условия.

Възприел възгледите на идеолозите на Френската революция, П. Каравелов смята, че те прилягат на демократичните традиции на българското общество. Затова той се обявява за предоставяне на всички граждански права и свободи – свобода на словото, печата, вероизповеданията, сдруженията и събранията. Неговата максима е, че *„най-добрият лек за повечето, ако не за всички обществени злини е свободата"*. Според П. Каравелов миналото на народа, който в годините на робството изгражда на демократични начала своите общини, училища и църква, може да служи като пример при органи-

зиране на новата администрация. Ето защо трябва да се разчита на широкото местно самоуправление, на избираемостта на чиновниците и т.н.

Тези основни принципи залягат в Търновската конституция, която въвежда в България най-демократичната за времето политическа система. Каравелов високо цени значението на първия основен закон за изграждането на княжеството и развитието му като модерна държава и основава цялата си дейност на неговите начала. За него, както пише Алеко Константинов, конституцията става „светиня". Разбира се, основният закон е само проектът, по който трябва да се изгради държавната сграда. От начина на изпълнението му зависи как ще се развие парламентарният живот в страната, кой ще вземе надмощия при фактическото функциониране на политическата система.

От следосвобожденските дейци Каравелов прави най-много за прилагане на конституцията и за въвеждане на парламентарните принципи в България. С идеите си в Учредителното събрание той естествено става лидер на оформящото се либерално течение, по-късно основната политическа партия в страната – Либералната. Още през 1879 г. той е готов да влезе в един коалиционен кабинет на либерали и консерватори, който да управлява страната само до свикването на I обикновено народно събрание, от чието мнозинство трябва да се излъчи правителството. Като глава на четири кабинета (през 1880 – 1881, 1884 – 1886, 1886 и 1901 г.) винаги поема властта по доверие на мнозинството в парламента и е готов да се оттегли, ако го загуби. Така през 1901 г., когато внесеният от него в Народното събрание законопроект за външен заем пропада, макар и с малък брой гласове, Каравелов подава оставката на кабинета. Не случайно той остава в новата ни история като *„ветеран на българския парламентаризъм"*.

Може би най-характерната черта на държавника Каравелов е неговото чувство за отговорност. Всяко действие е дълбоко премислено с оглед обществената му значимост и бъдещи последици. Така именно чувството за отговорност пред нацията и държавата въздържа Каравелов от рисковани действия, каквото например е про-

възгласяването на Съединението, драстичното изостряне на отношенията с Русия през 1886 и следващите години и др. Това чувство го ръководи, когато трупа в държавната хазна или пести народните средства, когато не одобрява скъсването на дипломатическите отношения с Русия или осъжда необмислените революционни действия в Македония и Одринско. По време на преният по сключването на външен заем през 1901 г. Каравелов заявява в Народното събрание: „Аз не желая да се каже, че България при мене е фалирала." А в края на същата година, след като се оттегля от властта, той пише в „Пряпорец": „На държавния мъж не е простено да върви към неизвестността."

В дейността си като министър-председател през първото десетилетие след Освобождението П. Каравелов се придържа към принципа на централизация на държавната власт. Това не засяга основните начала на конституцията, а улеснява тяхното прокарване в живота. Централизацията е характерно явление за всички буржоазни държави в началния етап на създаването и утвърждаването им. В тогавашните български условия, когато се поставят основите на държавния живот, липсват традиции и опит, тя е положително явление. Защото децентрализацията на държавната власт е възможна при една вече изградена и по-дълго съществувала държавна машина. Твърде интересно е и мнението на Каравелов за колективната отговорност. Когато му натякват, че въпросите трябва да се решават колективно, той отговаря, че *гаранция за извършената работа е личната отговорност*. Каравелов не признава колективната отговорност, защото „отговорността на много хора не е отговорност" и „в колективното ръководство на каквото и да е било учреждение всеки се стреми да прехвърли вината върху другия".

Вътрешнополитическите възгледи на П. Каравелов се отличават със замах и обхватност. Каравеловата програма за икономическото развитие на страната засяга на първо място селското стопанство. Тъй като България е земеделска страна, трябва да се осигури замогването на селското население, което внася основната част от националните приходи. „Понеже – заявява Каравелов през

1901 г. в Народното събрание – у нас 75 % са земеделци, за тях трябва да се грижим, за тях трябва да мислим най-много." Само снабденото със собствена земя селско население може да проявява заинтересованост и да бъде гаранция за материалното благоденствие на страната. Търновската конституция освещава частната собственост като неприкосновена и Каравелов е убеден, че тя е основата, върху която ще се развива стопанският живот в страната. В духа на своите разбирания той прокарва в Народното събрание редица важни закони, като „Закон за подобряване състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи" (1880 г.), „Закон за господарските и чифлишките земи" (1884 г.), Закон против зеленичарството, Закон за замяна на натуралния десятък с паричен и др.

Има области от стопанския живот, при които радикалните реформи са неуместни и безрезултатни. Такава област според Каравелов е селското стопанство, в което трябва постепенно да се правят нововъведения. Необходимо е преди всичко земеделските стопани да се съвземат, да купят повече добитък, за да засяват повече, да се прекарат пътища, за да се улесни извозването на храните до пазара, и т.н. Едва след това може да се пристъпи към ликвидиране на множеството малки данъци и окрупняването им, към създаване на по-висока култура на обработване на земята и прилагане на агрономическите знания.

Важно място в държавно-творческата дейност на Каравелов заема финансовото дело. От финансовия стабилитет на държавата зависи нейното всестранно развитие. Каравелов, който на три пъти заема поста министър на финансите (1880 – 1881, 1884 – 1886, 1901 г.), е привърженик на *държавната политика на строги икономии, равномерно разпределяне и редовно събиране на данъците, решаване на финансовите проблеми на страната със собствени сили без участие в заемната политика на Европа.* С оглед на това той изработва система от данъчно-финансови закони, които оставят в сила десетилетия наред. „С една бърза и трескава ръка – пише Симеон Радев – той допълваше неуморно наченатите основи на финансовия строй на България." По негово предложение

са приети Закон за гербовия сбор, Закон за Върховната сметна палата, Закон за съставяне и изменение на бюджета, Закон за митнически устав и др. – от 1880 до 1881 г.; Закон за патентите, за митниците, за отчетността по бюджета, за емляка, за националната монета и др. – от 1884 до 1885 г.

В мотивите към Закона за отчетността по бюджета Каравелов казва: "Колкото по-точен, по-ясен и по-строг е законът за отчетността, колкото по-тесен е кръгът, в който трябва да се движат министрите, толкоз по-добра гаранция има, че народната пара няма да се прахосва безполезно..." Пословичен със своята пестеливост, когато става дума за държавни средства, той съставя уравновесени бюджети и строго следи за събиране на данъците. От съображения за икономии съкращава служби и разходи, които смята за недопустим разкош. Макар че в някои случаи стига до крайности, като закриването на Образцовия чифлик край Русе през 1880 г., на някои дипломатически агентства през 1901 г. и др., общо взето, финансовата му политика се оправдава от постигнатото. Защото при неговите управления в държавния бюджет не е познат дефицитът. Напротив, благодарение на въведеното от Каравелов строго регулиране на финансите през 1885 г. България разполага със средства, за да посрещне разноските по непредвидената Сръбско-българска война.

Най-значителното финансово начинание на Каравелов е законът за Народната банка. Държавните дейци от средите на Консервативната партия, най-вече Григор Начович, се стремят да превърнат банката в София в акционерна с участието и на европейски капитали. Каравелов се обявява против това и на 31 октомври 1880 г. заявява в Народното събрание: "Никаква акционерна банка няма да правим, защото както и да я правиш, все в конце концов акциите подпаднуват в ръцете на тия, които имат повече пари, а те са чужденци." През 1885 г. той прокарва в IV ОНС закон, според който Българската народна банка е държавно кредитно учреждение. Банката трябвало да осигури средствата, необходими за най-значимите стопански начинания от вътрешните държавни ресурси и частните национални натрупвания.

Дело на Каравелов е и откриването на Статистическо бюро при Министерството на финансите през 1880 г., с което се поставя началото на статистиката като необходимо условие за целенасочено капиталистическо развитие. Пак той е създателят на Върховната сметна палата и на българската монетна система. „Перлите на българското финансово законодателство – пише Георги Данаилов – може да се каже са били създадени във времето на Каравелова."

Каравелов се изявява като привърженик на умерения протекционизъм в търговско-индустриалната сфера. Според него не митническата политика има решаващо значение за капиталистическото производство, а постепенното укрепване на икономиката, натрупването на капитали и осигуряването на добри съобщителни средства. Това ще стимулира и търговския обмен. Разбира се, в България трябва да се въведе благоразумна „национална митнишка тарифа", която да подкрепя развитието на местната индустрия.

Законодателната дейност на П. Каравелов е с изключително широк обхват. При неговите управления се изработват и приемат от Народното събрание най-много закони, защото той мисли по всички въпроси на държавата и се опитва да регламентира отделните страни от живота на обществото. При обсъждане на бюджета на Финансовото министерство за 1886 г. Каравелов заявява: „Дето има гори, няма суша, дъждове често падат. Значи за горите всяко правителство трябва да се грижи... Въпросът за горите е въпрос сериозен... Трябва да се отнесем по-сериозно към него, а не току-така да искаме да ни се позволи да сечем горите... Заради това не е умно ни най-малко да се отказва контролът над горите." Седемнадесет години по-късно, на 18 април 1901 г., пак в Народното събрание той казва: „България трябва да харчи пари да създаде гори, а не да ги сече... Аз не бих желал България да стане пустиня като Гърция... Държавата трябва да пази горите..."

Вътрешнополитическите инициативи на П. Каравелов имат една основна характеристика – недопускане на чуждо вмешателство. „В българския политически живот – отбелязва С. Радев – не бе имало човек, тъй фана-

тично враждебен на всяка намеса на чужденците в работите на България." Това най-ярко проличава в сложния и извънредно важен за държавата железопътен въпрос. По предложение на Каравелов Народното събрание гласува през 1884 г. Закон за железопътното строителство, който предоставя на държавата правото да строи, притежава и експлоатира железниците. Този закон има изключително важно значение за по-нататъшното икономическо развитие на България. Неговата главна цел е да предпази най-голямото предприятие в страната от намесата на чуждия капитал. При управлението на Каравелов строежът на жп линията Цариброд – Вакарел е поверен на българско акционерно дружество, а линията Русе – Варна е откупена от английската компания, с което се ликвидира чуждата собственост на българска територия.

Държавното строителство е многообхватна и бавна работа, резултатите от която обикновено се виждат след продължителен период. От държавния мъж се изисква умение да мисли перспективно, качество, което Каравелов несъмнено притежава. *Той никога не търси временни решения, които биха му донесли безспорна популярност, а я жертва в името на трайните и полезните за обществото завоевания.* Някои от начинанията му не се посрещат добре, но той ги провежда, тъй като оценява ползата от тях за бъдеще. И се оказва прав.

При управленията на Каравелов политическият живот се развива в рамките на законността и легалността даже когато страстите се разгарят. Осветените от Конституцията права и свободи на гражданите се зачитат. Каравеловите режими не познават цензурата, шпионирането, жестокото преследване на политическите противници или организираните процеси. Това не е проява на мекушавост, както смятат някои, а буржоазна демокрация в действие. Може би в определени случаи българите не са подготвени за нея, но това не значи, че не е можело да бъдат приучени. Умерен деец, Каравелов е против крайните решения и действия, а това има благотворно влияние върху вътрешнополитическия живот на страната. „Нито съм бил терорист като власт – заявява Кара-

велов по време на процеса от 1892 г., – нито сега като партизанин."

П. Каравелов изгражда своите външнополитически идеи върху трезва оценка на реалното положение на Княжество България и балканската и международната обстановка. В опозиция и на власт той поддържа възгледа, че България трябва да се стреми към добри отношения с всички държави предвид решаването както на непосредствените външнополитически задачи, така и в перспектива на главната национална цел. Това обаче не трябва да става за сметка на отстъпки, които са в ущърб на страната. „Аз – заявява Каравелов – винаги съм се мъчил да се подобрят отношенията ни с външния свят, но не и да се правят отстъпки, каквито те искат." *Каравеловите разбирания за добри отношения с другите държави изключват накърняване на националната самостоятелност. Те определят политически курс на умело съчетаване на такт и твърдост, степенуване на външнополитическите задачи с оглед конкретния момент и държавните необходимости, съобразяване с международната обстановка.*

Според Каравелов за българската държава първостепенно значение имат отношенията с Русия. Освобождението създава трайни чувства на признателност сред българския народ. За тези чувства трябва да държи сметка всеки държавник при определяне на политиката си. Русофилството на Каравелов обаче няма сантиментална подкладка. То има своите основания в реалната преценка на близкоизточната политика на Русия, която я прави естествен съюзник на княжеството. Близките отношения между двете страни могат да бъдат само от полза за българската държава, докато влошените отношения крият опасност. Без да допуска руска намеса във вътрешните работи на страната, Каравелов се обявява за българо-руско сътрудничество в сферата на външната политика, което би осигурило така необходимата за княжеството подкрепа при уреждане на централния или по-второстепенните проблеми на държавата.

Наред с това той смята, че България трябва да запазва близки и добри отношения с останалите велики сили, главно Англия и Франция. „Каравелов – отбелязва

С. Радев, – каквото и да се е писало за него, държеше за близки връзки с Русия, но винаги с един поглед към Англия." Съобразяването с британската политика съпътства трайното му възхищение от английския традиционализъм, английския парламентарен модел и английската култура.

Възгледите на Каравелов по основния външнополитически проблем на българската държава – националното обединение – държат сметка за трите фактора, които имат значение за решаването на този въпрос: свободното княжество, Екзархията и революционното движение. *Основната роля се пада на държавата, защото само тя е в състояние да извърши българското национално обединение, включващо съединение на Източна Румелия с княжеството и освобождение и присъединяване на Македония и Одринско.* Но за тази цел е необходимо време, за да може България да създаде силна армия и да си осигури подкрепата на някоя велика сила. Подготовката трябва да се извършва постепенно и неотклонно, при помощта на Екзархията с нейното културно дело за укрепване на българската народност в поробените области и на революционното движение, което трябва да повдига духа на неосвободените българи.

Определяйки държавата като основен фактор, Каравелов обръща сериозно внимание на подготовката на българската армия. България неизбежно ще воюва за националното си обединение и затова трябва да има добри въоръжени сили. „Аз – заявява Каравелов – най-много съм способствал да имаме голяма войска, когато Цанков въставаше против това и казваше да имаме само милиция." Именно при неговото управление става първото производство на български офицери в чин „капитан". Той винаги държи на добра армия, но за да не се претоварва държавата, препоръчва да бъде съкратен срокът за обучение на войниците, да се реформира подготовката на офицерите, да се избягват ненужните разхищения и др.

В същото време Каравелов подкрепя дейността на Екзархията в Македония и Одринско и не одобрява революционните действия на комитетите. Скептик по отношение възможностите на революционното движение,

той не вярва, че с него може да се постигне освобождението на поробените българи. През 1885 г. лидерът на либералите пише във в. „Търновска конституция": „По македонский въпрос ний сми вярвали и вярвами и не се боим да го изкажем, че Македония няма да се освободи с чети по 50 и 100 души. Ний сми настоявали и ще настоявами за изпълнението на Берлинския трактат по отношение на Македония, защото там стоим на законна почва. Не че не исками съединението било на Тракия, било на Македония; но не исками пък и да скандалим себе си и да компрометирами бъдещето си с детински подвиги." По същия начин Каравелов посреща дейността на Българския таен централен революционен комитет в Пловдив през 1885 г., която му вдъхва недоверие и страх за съдбата на страната.

Много добре запознат с положението на Балканите и политиката на великите сили, Каравелов е за поетапно решаване на българския национален въпрос. По-лесно може да се осъществи съединението на Северна и Южна България, но и в това дело не трябва да се бърза. В спомените си Екатерина Каравелова пише: „Каравелов казваше, че съединението не се нуждае от никаква проповед и пропаганда, защото е близко до всяко българско сърце и желано от всеки българин, обаче той смяташе, че с огън не трябва да се играе, че трябва да бъде после сигурна подкрепата на Русия, за да се извърши тоя акт без заплахи и опасности за България." С разрастване на съединисткото движение в Източна Румелия през 1885 г. БТЦРК прави опит да спечели съдействието на либералното правителство. П. Каравелов категорично се обявява против подготвяната акция, която смята за несвоевременна и безперспективна. Той обосновава отрицателното си отношение със затрудненото финансово положение на княжеството и с неблагоприятната международна обстановка.

Честен и талантлив държавник, болезнено загрижен за положението на страната, водачът на Либералната партия е *чужд на политическата авантюра*. Макар че желае съединението, той се страхува от рисковани и преждевременни акции, които биха могли да срутят трудно издигнатата държавна сграда. Каравелов смята,

че при слабите си финанси, острите вътрешнопартийни борби около династичния въпрос и липсата на външна подкрепа, и то от страна на Русия, княжеството трудно би могло да реши такъв важен външнополитически проблем като съединението. С присъщата му острота и невъздържаност той отблъсква предложенията на Пловдивския комитет.

По този начин Каравелов и неговото правителство запазват резервираното си отношение и нямат заслуга за провъзгласяване на Съединението. Но след като делото е свършено, българският министър-председател не се поколебава да приеме извършения акт и да се заеме с неговата защита. Противното би означавало да постави страната пред опасността от тежка криза и катастрофа. „Веднъж фактът станал – казва Каравелов, – трябва да се вземат всички мерки, за да се спаси положението." Сега неговите безпокойства са още по-големи, защото Съединението трябва да се защити и да получи международно признание. А министър-председателят предугажда усложненията, с които предстои да се справи правителството и които наистина се стоварват върху българската държава.

Изключителните качества на Каравелов като дипломат се проявяват в защитата на Съединението, когато се възприема комбиниран подход на твърдост, сдържаност и умерени отстъпки както в действията в областта, така и в междудържавните контакти. На първо място либералното правителство взема мерки да се запазят редът и спокойствието в бившата Източна Румелия, за да не се даде повод за чужда намеса. Успоредно с това прави постъпки едновременно пред всички държави и търси балансирана подкрепа. Пред Османската империя се декларира признаване на сюзеренитета и заедно с това готовност да се защити извършеното дело. При Русия, Англия, Австро-Унгария и Франция се настоява за подкрепа с уверения, че Съединението е самостоятелна българска акция и не е извършено в ущърб на нито една сила. Търпеливо се изчаква развоят на събитията, като твърдо се отстояват националните интереси. Полагат се възможните усилия за успокоение на духовете в съседните балкански страни, за добри отношения с Портата,

но и за подготовка предвид евентуален военен конфликт. „Моята програма – казва по-късно Каравелов – беше да държим с турците... Ако бяхме направили съюз със Сърбия, трябваше да й отстъпим Видин и Трън, а ако бяхме се съюзили, трябваше да се бием с Турция... Аз бях съгласен да оставим Румелия, но да не даваме педя от България."

Най-сполучливият ход на Каравелов обаче е изричната готовност и взетите мерки за предотвратяване на паралелна съединистка акция в Македония. Министър-председателят разбира, че при заинтересуваността на силите и недоверието на съседните държави едно такова действие, колкото и желано да е, ще изложи на пряка опасност съдбата на Съединението, а може би и цялата страна. Като контролира положението в Македония, той успява да избегне общ голям натиск върху България от страна на великите сили, Портата и балканските държави. По негово вдъхновение българската дипломация не тръгва по пътя на максималните претенции и предизвикателства, а възприема тактиката на постепенното и последователното решаване на националния въпрос. По-късно Каравелов обяснява в Народното събрание: „Говори се тук за Св. Стефанска България. Хубав действително идеал за българския народ и денят даже 19-й февруария е национален празник. Но да се реализира, знаете, г-да, много труд трябва, трябва да се бием, трябва сила. Инак кой не желае толкова хубаво нещо? Даже аз и друго нещо ще ви кажа: аз пък във всичко това време, при тия кризиси, мъчих се да спазя Берлинския трактат... Бях убеден, че щом Берлинският трактат се наруши формално, щеше именно да изгуби България... И желаех аз да се запази Берлинският трактат, защото онова, на което разчитваме, може би щеше да се даде на другите."

Предварителните опасения на Каравелов от усложнения се сбъдват, когато Сърбия обявява война на България под предлог на „нарушаване на равновесието". В това голямо изпитание на нацията министър-председателят е на своя пост. „На 5, 6 и 7 ноември – казва по-късно той... – аз бях главен интендант; трябваше да изпращам войници, трябваше да изпращам храна и всич-

ни потреби.“ В спомените си съвременниците разказват, че лично Каравелов посреща всяка вечер при Горубляне идващите от Южна България войски, грижи се за настаняването и прехраната им. Благодарение на неговата финансова политика на строги икономии в държавната каза има средства за посрещане разходите по войната.

Съединението е защитено от „яките крака на войниците, които спасиха България“, както заявява Каравелов, и от успешната дейност на българската дипломация. В духа на своята тактика министър-председателят прави някои концесии по съдържанието на българо-турското съглашение, за да постигне така необходимото международно признание. Обвинен от опозицията в отстъпчивост, той заявява в Народното събрание: „Дошли сега някои да ни обвиняват, че сме предали Кърджали... Аз едно зная: яйцето ние изядохме, а черупките оставаха за другите.“

Примерът на Съединението затвърдява установените вече разбирания на Каравелов за българското национално обединение с оглед по-нататъшното му решение. И при изменилата се обстановка през следващите две десетилетия този държавник е убеден, че само българската държава може чрез война да освободи и присъедини Македония и Одринско. За тази цел правителството трябва да работи за стабилизиране на страната, осигуряване на външна дипломатическа подкрепа и закрепване на българската народност в поробените области. То трябва да действа енергично пред Портата за отстъпки на Екзархията и пред великите сили за провеждане на реформи в Македония и Одринско. Най-важната задача е да се разбужда самосъзнанието на българите в тези области чрез разпространение на просветата, укрепване на образователното дело и на българската църква, което ще превърне българщината в крепост. Трудът на учителя и свещеника ще приготви пътя за постигане на националния идеал. Каравелов продължава да смята, че македонските комитети не могат да освободят поробените българи и революционната им дейност е вредна за тях, а и за българската държавна политика. Той подкрепя становището си с опита на другите държави. Така например 40-годишните усилия на гърците да освобо-

дят Епир и Тесалия с чети и революционна борба остават неуспешни и само след Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Гърция получава Тесалия. *Еволюционист по вътрешна нагласа, до края на живота си Каравелов остава резервиран по отношение на революционните действия и промени, които му вдъхват повече опасения, отколкото упования. „Съжалявам оная доктрина – заявява той, – която само революция проповядва. Аз не вярвам в революциите и не бих желал никой да ги проповядва.“*

И една друга черта отличава П. Каравелов между българските държавници от следосвобожденската епоха. Става дума за неговата последователност в политическите възгледи и поведение. Съвременниците – независимо към кой политически лагер принадлежат, единодушно признават, че до края на живота си той остава верен на своите принципи и убеждения. Изтичат две десетилетия на свободен живот, през които се менят условията, изживяват се стари представи и се създава ново мислене. Но в устройството и развитието на една държава има трайни и непоклатими принципи. На власт или в опозиция, в изгнание или в затвора, този бележит деец е за демократичен порядък, вътрешна самостоятелност и външна ориентация към Русия. Като разгледа дейността на П. Каравелов през 1901 г. С. Радев пише: „Той бе останал толкова ненакърнен в своята умствена сила, колкото и в твърдостта на своите принципи.“

Държавническата дейност на Каравелов се основава на три принципа – конституционен ред, вътрешна самостоятелност и сътрудничество с Русия. Конкретният й израз в отделните моменти от следосвобожденското развитие на страната никога не се отклонява от тези принципи. В продължение на две десетилетия той работи за изграждане на държавната машина, за демократично развитие на политическия живот, за икономическо замогване на България и за укрепване на нейното международно положение. Съдържанието на тази дейност е в полза на българската държава и нейното бъдеще. Каравелов е държавникът, необходим за годините на изграждане и утвърждаване на България. Именно затова някои чужденци го наричат „българския Кавур“. И ако идеите на Френската буржоазна революция от 1789 г. се пол-

уват с популярност сред голяма част от тогавашната българска интелигенция, той е деецът, който прави най-много за тяхното прокарване в българската държава. Със смъртта на Каравелов – пише С. Радев – един необикновен човек напусна историческата сцена. В дейността му има грешки, но такива, от които той лично пострада, а не отечеството му. Всичко друго в неговия живот говори за ум и доблест. Той остави образец за лично безкористие и пример за държавна пестеливост; Роди и учи две поколения; остави в политиката склад от държавни идеи, пази своите убеждения и своето достойнство с готовност за мъченичество. Това е било казано, писано, самите му противници не можеха да го отрекат. Но имаше у него друго едно качество, което го правеше изключителна фигура в българската нова история: той съчетаваше като никой друг българин от неговото време европейската мисъл с духа на Възраждането."

Големите достойнства и заслуги на държавника. П. Каравелов са признати даже от неговите противници. След смъртта му Иван Ев. Гешов със съжаление констатира: "Май не остават вече хора, с които да може да се работи." А злъчният Стоян Михайловски ще забрави жестоките си нападки и ще напише: "Занапред, когато подириме против грозните бури на живота, против горчивината на публичните борби подкрепа и насърчение в новобългарската история – пред нас ще светлее любимият лик на Петка Каравелова и ще ни дума: "Жертвайте се за общото дело, ето великата тайна на щастието."

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из "Българската конституция и предлагаемите в нея променения от Консервативната партия"

Както виждат читателите, ние решително се произнесохме против трите начала, които предлагат консерваторите в програмата си за изменяването на нашата конституция. Ние сме напълно убедени, че ако биха се приели

такива изменения, конституцията наместо да се подобри, щеше да се похаби. Вярваме, няма нужда да правим такава мена, която освен зло, нищо няма да принесе. Може би да ни попитат не смятаме ли нашата конституция за безукорна? На това ще отговорим, че досега нито е имало, нито пък сега има някоя конституция, за която не може се каза нещо против. Нека всеки, който бърза да открива недостатъци в българската конституция и желае нейното изменение, си припомни думите на великия античен законодател Солон – че на всеки народ трябва да се даде не най-добрата конституция, но най-добрата от ония, която би се той съгласил да приеме.

Търновската конституция е вече приета, прегърната от нашия народ, затова се изискват важни, убедителни причини, за да искаме изменението ѝ, а такива причини досега не са указани... Можем да попитаме всички ония, които са се напънали да изменяват конституцията, как и кога успяха те да забележат нейните коренни недостатъци, които изискват незабавно изменение – кога и как казваме ние, защото всичкото ѝ съществувание трае не повече от две години, в който срок не можаха да се изработят и приложат законите, на които конституцията трябва да служи за основа. И не е ли по-добре... наместо да бързаме да изменяме учреждения и действията, на които не сме изучили на практика, да уведем и ведем добросъвестно тия учреждения и когато се окажат някои недостатъци, да изкореним онова, което е за изменяване.

Затова ние бихме посъветвали на всички, които се нуждаят в подобен съвет, да си пазят съществующата, осветена от Търновското Велико събрание конституция, защото не да подобрят, а да изхабят е целта на всички, които желаят тъй горещо изменението ѝ – за подобрение у тях няма ни умение, нито добра воля. На нашата интелигенция днес лежи свята обязаност да просвети народа върху тия точки и му разправи всичките несгоди и скръбни сетнини, които са свързани с тяхното приемание. И самата тя трябва да се пази от оная опасност, която лесно може да я сполети, особено ако по недостатък на търпение или из егоизъм позволи да създадат от нея привилегирован клас, вив вид на някой избирателен

ценз, уж с цел да подобрят обществените работи. Ако се обърнат към нея с подобно предложение, тя трябва да знае, че то не е от любов към образовани хора, но от немане други елементи, с които могат да се облягат, за да управляват народа против неговите интереси и воля. При това противниците на свободата ще достигнат и друга цел – ще отделят интелигенцията от народа, което ще бъде за вреда и на двете страни.

Досега интелигенцията е била в народа и с народа и е имала затова силно благотворно влияние на него. Но щом тя захване да се ограждава с каквито и да е привилегии, макар и под най-благовидни изгледи, нейното влияние ще бъде убито, свършено: на народа се влияе дотогава, догдето той не може да те подозрева, че имаш някакви отделени от него интереси. Нека интелигенцията се не мами и не лъже от някакви лъскави многообещающи предложения, нека тя не престава нито един ден от да се осланя о народа, той е як, верен, непоколебим дъб, който никакви бури и размирни времена не могат го поклати. Нека тя в благото на народа да вижда свое лично благо...

Сп. „Наука", г. II, Пловдив, 1882, с. 1017 – 1019.

Екзарх Йосиф
1840 – 1915

ЙОСИФ I ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ – ДИПЛОМАТЪТ В РАСО

Илия Тодев

Историята на неговия живот е история на две поколения от българското племе от Шар планина до Черно мо е и от Дунав до Бяло море, две поколения, които на ва пъти бяха щастливи да се почувстват съвсем близо о пълното постижение на своите народни мечти. Дейостта на екзарх Йосиф е една верига от подвизи и страания за българската култура, реч, молитва... Винаги на воя пост като верен часовой и обграден от едно насеение, което хиляди пъти показа своето безподобно сеотрицание, население, което за българското име възигна стотини хекатомби, великият духовник на българката църква остана непоколебим и всред най-тежките сторически бури. Той носи като истински пастир с търение и вяра тежкия кръст към българската Голгота..." ези думи са част от дългия и патетичен некролог, кой о с дата 22 юни 1915 г. посвещават на починалия два ни преди това български църковен глава 28-те настояелства на Македоно-Одринските братства в България. е са точни. Към тях днес, от дистанцията на времето, оже само да се добави, че епохата на екзарх Йосиф си става най-славният и най-достойният период от нова а българска история. През тези години българинът бе о голяма степен сам ковач на собствената си съдба, небикновено активен и оптимистичен, почерпил упование поуки от миналото си, той съгражда в душата си храм а бляна на единна национална държава. Този блян, ойто дава необикновена устременост на българския ух, е прекършен през 1913, а през 1918 вече звучи като одигравка на съдбата. България не просто не успя да бедини своето племе и бе жестоко орязана откъм териории и права. Бе пречупен българският дух, българът остана без идеал, без вяра, без себеуважение. Българският дух никога после не се вдигна до възрожденските си висоти. Екзархът, отишъл си от този свят две години след крушението от 1913, трябва да се предчувст-

вал, че това е залезът на българския възрожденски устрем. Стар, болен, разочарован, макар и с бистър ум, той изповядва месеци преди смъртта си: „Нашата земя, нашата Македония ние не ще добием никога, никога. В турско време имаше идеали и надежди, сега всичко изчезна. Моят 40-годишен труд за българщината в Македония пропадна, остана изгоряла цигара. Надежда? Каква? От умопобъркани. Аз говоря наистина като пастир на душите, за надежда, но всичко е безсмислица, няма надежда. Ние ще останем като евреите днес, които очакват Месия. Ние не го познахме, приковахме го на кръста като евреите. Мен остава само да умра." От тези думи са изминали почти 80 години. Уви, колко пророчески се оказват те! Никога през тези осемдесет години българският народ дори за миг не се възмогна до чувствата и съзнанието, до делата и енергията, от които е просмукано неговото Възраждане. И днес за нас, които се взират с надежда, но и с тревога към бъдещето, колко горчиви мисли може да навее едно такова сравнение! Но и каква утеха за ума и сърцето на един днешен българин е да се потопи в чистата и могъща стихия на дните, в които неговото племе непоколебимо вярваше в своята пълноценност и в своето бъдеще!"

* * *

Съзнателният живот на екзарх Йосиф съвпада със зрялата и късната фази на Българското възраждане. Той е роден през 1840 г. в Калофер. Китното подбалканско градче в рамките само на едно десетилетие дава живот на двама изключителни българи – Ботев, може би най-големият ни поет, и екзарх Йосиф – един от най-добрите ни държавници. Това твърдение не трябва да се смята за елементарно преувеличение. Ако сметнем, че кардиналната българска задача в новото време е изграждането на нация, на която собствената държава е изключително важен, но далеч не единствен атрибут, ние неизбежно ще трябва да признаем, че най-големи заслуги в борбата за нейното реализиране има църковното движение. И макар екзарх Йосиф да има своите велики предшественици и съратници, като например Неофит

Бозвели, Иларион Макариополски, д-р Стоян Чомаков, Стефан Стамболов, все пак сред тях той си остава ако не най-едрата или най-ефектната, поне най-представителната и най-монолитната фигура.

Екзархът служи не на отвъдния, а на „отсамния" свят. Неговите усилия са насочени към създаването на една духовна субстанция, която да е в състояние не просто да извика на живот държавната организация – тогава, когато това стане възможно, – но и да е годна да я замени, когато по една или друга причина, за по-дълго или по-кратко, тя липсва. В превратната история на Балканите се оказва, че не е мъчно държавата да изчезне или да се превърне в нещо външно, декоративно. И тогава, ако онази общност, която я е притежавала, няма силна вътрешна спойка, тя лесно се аморфизира.

И не би трябвало да ни заблуждава външната страна, официалната част на функциите на екзарх Йосиф – въпреки расото той е преди всичко политически, а не религиозен деец. Екзарх Йосиф е оценен вярно от достойни за доверие негови съвременници. Например английският публицист Хенри Уикам Стийд: „Единственият българин, притежаващ истински поглед на държавник, бе уважаемият екзарх Йосиф, глава на българската църква, който повече от своите съотечественици имаше причини да се оплаква от съдбата. Осъществяването на българските блянове за народно обединение през Първата балканска война се дължеше главно на неговите 40-годишни търпеливи усилия. Неговото дело бе унищожено за една нощ, при все това ни една дума на обвинение против гърци, сърби или дори румъни не излезе от устата му." Същата висока оценка екзархът получава още през 1881 г. от един от видните тогавашни политици д-р Константин Стоилов. Според д-р Константин Иречек той смятал Йосиф за единствения български държавник. Малко по-преди (май 1881 г.) много високо го поставя и самият той, просветеният славянин-европеец. След обстоен разговор на всякакви теми, но най-вече текуща политика и положението на българите в Турция Иречек бележи в дневника си: „Това бяха главните мисли на нашия разговор и най-интересните данни. Той трая около два часа, ако беше стенографиран, би послужим чудес-

но като исторически материал, като паметник на времето.“ След това заключава: „Един внушителен човек, с удивително спокойствие, още млад, с голям кръгозор, един истински държавен мъж.“

* * *

Големите успехи в своето поприще екзархът дължи на несъмнената си природна надареност. Не по-малка роля изиграва неговото трудолюбие. Цял живот той се учи – както за да удовлетвори своята любознателност и да се самоусъвършенства, така и за да служи колкото може по-добре на своето отечество. Качествата на бъдещия екзарх са забелязани още в ранната му ученическа възраст в Калофер, където той има за учители едни от най-просветените и заслужили тогавашни български педагози. Завършвайки училището, Лазар Йовчев (както е мирското име на бъдещия екзарх) става най-напред помощник на даскал Ботьо Петков. Но той усеща в себе си възможности за по-високо поприще, а и наученото му се струва малко. Виждайки неговите амбиции и успехи, сестра му Рада, която го отглежда, тъй като родителите им рано умират, и зет му го отвеждат в Цариград, където подават молба до Руското посолство за стипендия в някоя руска духовна семинария. Докато чака отговор, Л. Йовчев постъпва в известната Велика народна школа при Цариградската патриаршия, но скоро се прехвърля във френското училище на лазаристите в предградието Бебек. И тук той се проявява много добре, като на годишния изпит през 1863 г. получава пълна награда. Поласкана силно от това, калоферската колония в Цариград и особено изтъкнатият търговец и родолюбец Христо Тъпчилещов скланят калоферската община да изпрати младежа на учение в Париж, след което той да замести застаряващия вече даскал Ботьо. Като резултат през септември 1864 г. Л. Йовчев вече е студент в Сорбоната. И макар неговите благодетели да не смогват да му изпращат редовно обещаната издръжка (той търпи лишения, принуден е да приеме и помощ от турското посолство, пред което за своя перспективен питомец се застъпват цариградските лазаристи), младият

калоферец прекарва във френската столица цели шест години. Независимо от болнавостта и оскъдицата той с чест се представя и тук: философско-литературния факултет завършва през 1867 г. със степента „бакалавър", правния – през 1870 г. с „лисансие". Помагат му естествените заложби, както и строгата самодисциплина. Макар и френски възпитаник, за свой образец той избира бележития американски мислител и държавник Бенджамин Франклин, който в своите прочути „Мемоари" представя големите си успехи, постигнати с труд, почтеност и постоянство на целите. Към неговия пример младият българин добавя и уроците на Рене Декарт, начертани в неговия трактат „За методата", където освен другото се препоръчва да се следват повелите на разума и на чувството за дълг. Други френски автори, като Жак Бенин Босюе, Блез Паскал, Франсоа Рене дьо Шатобриан, Фелисите Робер дьо Ламне, го учат още да съчетава научните знания с една пламенна християнска вяра.

Прекарал шест години в новия Вавилон, запознал се с универсалната френска култура, наблюдавал отблизо разискването и приложението на най-модни политически идеи, видял както блясъка, така и безславното крушение на Втората френска империя, той се завръща през ноември 1870 г. в Цариград. Тук има задължението да се установи като учител в Калофер – тамошната община настоява за това. Но високото образование му дава право за много повече от учителско място в малкото подбалканско градче, където при това с успех учителства вече московският възпитаник Димитър Фингов (на своите благодетели той се издължава по-късно), а и преломният за българите момент го мами с нелоши възможности.

* * *

В началото на същата тази 1870 г. имащият вече почти половинвековна давност църковен въпрос получава своето решение чрез султански ферман за създаване на Българската екзархия. Това е важна победа, но тя не е нито пълна, нито окончателна, защото фермanът тряб-

ва да се приложи на дело. Независимо от споровете сред българската общественост – най-важните източници на противоречие са пожизнен или сменяем екзарх трябва да се избере и помирение с Патриаршията за сметка на Южна Тракия и Македония или борба в името на всебългарското единство до край – нещата тръгват успешно. В пренията надделяват радикалите – екзархът не трябва да е до живот, македонските и тракийските българи не могат да бъдат оставени под чужда власт. Сравнително лесни се оказват изборът на екзарх, изработването на устав, определянето на митрополити на т.нар. безспорни епархии – т.е. за земите на Мизия, Добруджа и Северна Тракия. Започва многообещаващо и приложението на най-трудния и най-двусмисления пункт на фермана – член десети, който визира т.нар. смесени или неопределени епархии (сиреч българите в Южна Тракия и Македония). Те могат да се присъединят към екзархийското ведомство след плебисцит с две трети от гласовете в негова полза. Тъкмо този член 10 е ключът към общонационалното единство, с него българите могат да постигнат своето пълно народностно единение в рамките на една важна институция – автокефалната църква, която от своя страна е в състояние да заякчи до необходимата степен и да направи непроменима волята за единство, а и да роди бъдеща отделна държава. Но неговото приложение зависи от позицията на Високата порта, а тя – от преобладанието на една или друга велика сила. По такъв начин църковният въпрос става предмет на най-изтънчена дипломация. И е за отбелязване, че доколкото може да се говори за успехи на българската дипломация в ново време, те се откриват тъкмо в рамките на разпрата с Патриаршията. С надежда да отклони българите задълго от революционното движение и да ги привърже трайно о себе си Портата започва да прилага фермана твърде бавно. Вместо незабавно решаване на проблема със спорните епархии започват частични допълнение, като през 1873 г. са проведени истилями (както турците наричат плебисцитите) в Битоля, Охрид и Скопие. Естествено Екзархията ги печели, но Портата (турското правителство) издава берати (султанските грамоти, санкциониращи митрополит-

ските прерогативи) само за последните два града. Това показва, че цялостното приложение на фермана, т.е. пълното българско духовно-национално единство, надали лесно ще се постигне.

* * *

През това време Л. Йовчев се занимава с публицистика. Макар че дебютира във в. „Македония“ с дълга статия от януари 1871 г. върху екзархийския устав, главните негови усилия са насочени към популяризиране (в списание „Читалище“, на което става редактор) на любимите му автори. Особено силен отзвук сред четящата публика представлява преводът на съчинението на Етиен дьо Ла Боеси „За своеволното робство“. Сериозен и начетен, Йовчев не остава незабелязан в Цариград. Уреждането на новата църква има нужда от способни люде и той е поканен за секретар на Смесения екзархийски съвет, който трябва да изработи устав и да избере екзарх. Макар и млад и само секретар, той не закъснява да направи най-благоприятно впечатление със здравия си смисъл, с ерудицията и силната си логика, така че новоизбраният екзарх Антим му предлага да приеме духовно звание. „Во новия Христов вертоград (градина, лозе – б. И.Т.), говори му Антим, се открива жетва голяма, а деятели малко.“ Л. Йовчев почти не се колебае. На 23.09.1912 г. приема монашеско подстрижение, на 24 е ръкоположен за дякон, месец по-късно за йеромонах и въведен в архимандритски чин, към края на годината вече е екзархов протосингел.

През следващите три-четири години архимандрит Йосиф участва в организирането на църквата, пътува из България, за да се запознае с характера и настроенията на населението, подпомага екзарха в неговите срещи с представители на чуждите сили в Цариград не само чрез перфектния си френски, но и със способността си да води преговори и да убеждава. Без да блести с особено красноречие, той притежава богата култура и могъща логика, на които трудно се устоява. По-сетне не без основание ще го наричат „*дипломатът в расо*“. Първоначално той е готвен за владика в Одрин, който е центъ-

рът на една от спорните епархии. Но независимо от настояванията на Екзархията и от несъмнения факт, че далеч повече от две трети от нейното православно население е българско, Високата порта главно поради настояванията на граф Николай Игнатиев, който, менажирайки българите, все пак гледа да ги държи на определено разстояние от Проливите (а по суша откъм Европа ключът за тях лежи – или поне така смята руската дипломация – в Одрин), не разрешава там да се проведат истилями. Затова и в началото на 1876 г. Йосиф е ръкоположен за Ловчански митрополит, след като преди това в продължение на една година управлява Видинската епархия, чийто титуляр е екзарх Антим I.

* * *

През трите години 1875 – 1878 за току-що създадената автономна Българска църква настъпват тежки изпитания. Екзархията не одобрява революционните борби, но тя не може да остане безразлична към страданията на своето паство и към каузата на българската свобода. През 1876 г. след Априлското въстание Българската църква в лицето на своя екзарх Антим I поисква намесата на великите сили за промени в Турция. Това решава неговата съдба. През април 1877 г., тъкмо когато започва освободителната руско-турска война, Антим I е свален от туркофилската групировка в Цариград начело с д-р Ст. Чомаков. Този акт както от страна на Чомаков, така и от страна на Йосиф не трябва да се тълкува като елементарно верноподаничество. Антим I изиграва голяма роля в защита на българската кауза, но той, а значи и Българската църква са гледани вече с недоверие от турците. *Сега е важно да се спасят колкото може от правата, фиксирани във фермана. А то най-лесно и най-сигурно може да стане чрез персонална промяна на екзархийския връх.* Разбира се, Високата порта ще поиска в замяна верноподанически услуги в условията на започващата война с Русия. Това е война за свободата на България, а Екзархията не би могла да бъде против нея. Йосиф е убеден, че тази война няма да донесе избавление на всички българи. *Следователно трябва не са-*

мо да не се помага на враговете на Русия, но и да се опази Екзархията за след войната. Научавайки за избора, Йосиф записва в дневника си с дата 30.04.1877 г.: „В разстояние на 24 часа помислих да приема ли или да не приема. Не ми се искаше да напусна епархията, нито да се нагърбвам с такъв тежък товар; но ако не приема, ще се счете за леност и страхливост от народа, а правителството ще ме вземе за последовател на екзарха (Антим) и ще ме вземе на око. От друга страна, каквото и да докара войната, екзархията ще е нужна на българите, които ще останат под турска власт. Ама ще иска Портата от мене унизителни неща, мога да откажа, като не са съгласни с честта ми. Това известие ми падна много тежко..." На 2 юни екзархът с още неколцина представители от Смесения съвет е приет от султана, после прави посещение на великия везир и външния министър. Следващите месеци са истински ад за него – той е свидетел на големите страдания на своя народ, а при всеки опит да се застъпи за него слуша от турците гневни упреци в нелоялност. Колко ли болка има в душата му, когато трябва да прати окръжно до епархиите, препоръчвайки „единомислие и любов" с мюсюлманите и „защита на държавата", и да приеме заточението на своя предшественик и на неудобните за турците лица от Мирския съвет при Екзархията?

Все пак войната свършва скоро и победоносно за русите. Каузата на поробения народ тържествува. Българското национално единство, вече фиксирано в една официална институция като Екзархията, получава и своята държавна организация. Но радостта е кратка. Скоро Санстефанска България е жестоко разделена, екзархът остава единственият официален изразител на всебългарската цялост. Независимо от тази така важна своя роля той среща сериозни пречки при уреждане ведомството си в освободените земи – особено в княжеството, където обществеността е настроена в дух на примитивен антиклерикализъм. Удовлетворително за себе си решение тук екзархът получава едва от Режима на пълномощията – касае се най-вече за редовни и достатъчни по обем субсидии, без които нищо сериозно не би могло да се предприеме в Тракия и Македония. Къде-къде по-труд-

ни се оказват нещата в Цариград. Високата порта се отказва да признава фермана в предишната му сила. За нея съществува само един екзарх с ведомство в Източна Румелия, което му дава право да стои в Цариград, но дали може да се разширява неговата юрисдикция в Македония и Одринско – това е въпрос, който турците нито признават за вече решен с фермана, нито искат отново да дискутират. От тази задънена улица на първо време се забелязват само два изхода. Първият, сочен от Русия, води към помирение с Патриаршията (която уж щяла да гарантира духовно-националните права на българите под нейна власт), отказ от Тракия и Македония и преместване екзархийското седалище в княжеството или в Румелия. Другият – който подсказват западните сили и най-вече Австрия – населението в Тракия и Македония да приеме унията. И двата изхода са неприемливи за екзарха – защото *той основателно не вярва, че Патриаршията може да осигури условия за свободно развитие на българите в Македония и Тракия и защото смята, че само отделни лица биха могли да се откажат от хилядолетната православна традиция и да прегърнат унията – следователно тя е невъзможна в широк размер, най-многото би могла да внася разделение сред народа.*

При тази обстановка изгледите за успех са малко. Но екзархът е верен на основния си принцип: *постоянство на целите докрай.* Колко трудно е положението и колко правилна е избраната тактика, свидетелстват думите на стария деец от църковното движение и великолепен познавач на механизмите на турското управление Гавраил Кръстевич: „Тук сега ни Високата порта, ни Патриаршията – говори той на екзарха през 1880 г. – не искат да чуят за нова екзархия. Вие няма да намерите помощ отнийде. Силата Ви е само в правото Ви. Имате един ферман, който е признал за отделна българската народност, имате 1,5 милиона българско население. Наблегнати на лоялността, ще искате и ще постоянствате да искате. Ще омръзнете на правителството и то накрая ще Ви даде нещо, за да Ви отмахне от главата си; а днес ще даде едно, утре – друго... Аз съм видял бронзови статуи наполу изядени от целуване."

* * *

Решителният момент за Екзархията настъпва през есента на 1883 г. На големия празник в Илдъзкьошк (султанския дворец) по случай обрязването на султанските деца през октомври 1883 г. екзархът не е поканен. Той сметва това за голяма лична и национална обида и за формален знак, че Високата порта не признава фермана. Екзархът подава остър протест, подкрепен от княжеството и Източна Румелия, българската преса много дръзко протестира и заплашва. В крайна сметка Йосиф I получава аудиенция при султана още през декември, ферманът е потвърден, дадени са обещания за издаване на неведнъж исканите три македонски берата. *Това е преломната точка в екзархийското развитие след Освобождението. Предстоят още много усилия, много борби и разочарования, но екзархът вече има здрава опора зад себе си – препотвърдения ферман.* Този голям успех се дължи главно на същите причини, поради които Портата бе покровителствала църковното ни движение преди войната: желанието да се отслабят мегаломанските амбиции на Вселенската патриаршия, да се отдалечат от Русия българите, които в името на своето духовно-национално обособяване и единение да бъдат спечелени за каузата на османския интегритет. Турция сега се връща към старото си гледище, че Екзархията е не толкова оръдие на Русия, колкото канал за печелене и поддържане лоялността на всички българи. Следователно Екзархия със седалище Цариград, признавана в княжеството и в Източна Румелия и с перспективи да разшири своето ведомство в Тракия и Македония, означава за Високата порта сигурна граница на Дунава. Впрочем това е временно решение и сметките на Турция се оказват криви. Това проличава петнадесетина години по-късно, след като Високата порта не само оставя екзарха в Цариград, но му позволява благодарение експанзивността на Стамболов да разшири своята юрисдикция в нейната територия. През 1901 г. в своите мемоарни бележки султан Абдул-Хамид II бележи: „Моите министри ме бяха зле информирали. Те не бяха видели буреносните облаци, които се задаваха откъм българската граница. От

дълго време сме преставали да оценяваме правилно българската опасност и сме скръстили ръце. Това бе една злополучна идея да отстъпим пред настойчивостта на Стамболов и да дадем на българите във всичките ни европейски провинции привилегии като училища и църкви. Виждайки най-после неочакваната бързина на развитие на тази васална държава, ние спряхме за съжаление твърде късно; ходът на събитията не можеше да бъде спрян вече. Революционното движение се изявява понастоящем всяка година в Македония..." *Главната заслуга, без да се отрича голямата роля на Стамболов, е на екзарх Йосиф, който се връща към изпитаната туркофилска тактика на д-р Чомаков отпреди войната, като внася в нея обаче значителна доза гъвкавост и избягва всяка открита конфронтация с Русия.* Даже често е смятан за руско протеже – може би защото твърдо държи на православието. Инак той предпочита княжеството да бъде ръководено от последователни русофоби като Стамболов. Екзархът съумява да си създаде и своего рода лоби в Илдъза (султанския дворец). Най-много съдействие той среща от Реуф паша, стар негов познайник и главен виновник за аудиенцията при султана от декември 1883 г. Този близък султански съветник и по-късно ще му оказва услуги от подобен характер.

Но турското правителство след направения жест веднага започва по обичая си да извърта и отлага. Идва и Съединението. То е частичен триумф на идеята за постигане българското национално единство, но на екзарх Йосиф донася нов кръг от мъчителни и дълго оставащи безплодни усилия. След Съединението той губи Източна Румелия като законна основа за своето пребиваване в Цариград. Сега трябва още по-настойчиво да се дири почва в Македония и Тракия (където вече започва възстановяването на българските училища, но голямата част от българското население е принудено все още да признава Гръцката патриаршия), обаче при влошените отношения между княжеството и Портата перспективите за успех са малко. Към това се прибавя конфликтът на България с Русия, която пренася отношението си от Регентството върху българите в Турция и нейните консули из Македония започват да убеждават тамошните българи,

че те всъщност са сърби, а посолството й в Цариград продължава заедно с Патриаршията да настоява екзархът да се изнесе от турската столица. Русия, след като по време на източната криза 1875 – 1878 г. фаворизира българите, сега се връща към традиционната си политика за балансиране на балканските народи. В това отношение нейният подход е сходен с турския – тя подкрепя българите, докато ги превърне в достатъчна контратежест на гърците с цел да прегради пътя по суша на последните към Цариград, но без да позволява българо-гръцкият конфликт да надминава определено ниво; а за да държи в шах българите, които с ускорени темпове усилват своите позиции на Балканите, тя започва да подкрепя сръбската пропаганда в Македония. Но Русия за разлика от Турция (която във вътрешнобалканските раздори вижда една много важна опора за своето съществуване) търси тясно единение между балканските народи, особено между българи и сърби, под своя егида. Екзарх Йосиф, изправен срещу отново зле настроената към българите Порта, без подкрепа от княжеството, при пораснала активност на елинизма и сръбска пропаганда в Македония потърсва настоятелно покровителство от Русия. В негова замяна църквата в княжеството остава в опозиция на Ст. Стамболов и княз Фердинанд. Но отношенията между Ст. Стамболов и Йосиф I са хармонизирани през 1890 г. – след като българският премиер поднася на екзарха редица отстъпки, издействани от султана – най-вече двата берата за Охрид и Скопие, вместо третия, за Велес, е дадено разрешение за издаване екзархийски вестник най-напред под името „Новини“, а после като „Вести“. Тъкмо сега започва едно твърде тясно и плодотворно единодействие между екзарха и Стамболов, продължило до падането на последния от власт. Единствената може би сянка в отношенията им идва от опасенията на Йосиф да не би в желанието си да извоюва признаване на Фердинанд Стамболов да не прибегне до старата униатска карта. Освен това екзархът приема антируската доктрина на Стамболов не като стратегическа посока, а само като тактическа маневра. Успехът на Стамболов от своя страна, който ще бъде разширен с още два берата за Велес и Неврокоп

през 1894 г., се дължи на подетата от него линия за най-тясно сближение (до дуализъм) с Турция и отказ от сръбското предложение за федериране и обща атака срещу Турция при желанието на Запада (в лицето на Тройния съюз и Англия) да отдалечи българите от Русия. От своя страна Русия не възразява решително от страх да не насърчи унията в Македония и да не отблъсква от себе си българското духовенство. *Разбира се, цялата комбинация би била немислима без непрестанните усилия на екзарх Йосиф.* В замяна на поддръжката от София Екзархията трябва да промени отношението си към българския княз и неговото правителство.

Към вече изброените екзархийски успехи от първата половина на 90-те години трябва да се добавят още: заповедта на великия везир от юли 1890 г. за освобождаване на екзархистите от властта на патриаршеските владици и в онези смесени епархии, където все още не са проведени плебисцити; автономията на българските училища по подобие на онази, на която се радват гръцките; позволение да се купи къща за екзархийска резиденция в Пера и за отваряне на духовно училище (1894 г.). Разширяването и укрепването на екзархийските позиции продължава и в следващите няколко години, макар успехите да са по-малко от очакваните и възможните. Екзархът губи силната си подкрепа от София. Русофилският курс на народняците на д-р К. Стоилов, люшкащи се между Тройния и Двойния съюз, не е в състояние да осигури онази силна поддръжка, която Йосиф получава от Ст. Стамболов. Все пак Екзархията, възползвана от големите усложнения за Портата в средата на 90-те години (арменските кланета, Критското въстание, войната с Гърция), успява да получи още три берата – за Битоля, Струмица и Дебър (1897 г.). Това е цената, която султанът плаща на екзарха за отказа на България да подкрепи Гърция във войната ѝ срещу Турция. За същото награда получава и Сърбия – но за сметка на българската кауза в Македония, – като в Скопие е допуснат сръбски духовен агент, архимандрит Фирмилиан.

* * *

Следващите петнадесетина години до Балканската война екзархът ще трябва да пази и укрепва завоюваното – а то вече е значително. *Лишена от паство и почти без никакви училища след войната от 1877 – 1878 г., на самата граница между двете столетия Екзархията разполага с 920 училища, 1488 учители и 48 133 ученици. При общ брой на българското християнско население в Одринско и Македония от 1 459 792 души екзархистите са 1 051 936. В седемте най-важни от общо 17 визирани във фермана смесени епархии Екзархията има бератлии владици. Без съмнение в Тракия и Македония българите (дори ако не се вземат 250-те хиляди помаци) в сравнение с всички останали народности (гърци, сърби, власи, албанци, турци) притежават най-солидни права и позиции.* Усложнява се и обстановката в Европейска Турция, нараства и броят на факторите, за които трябва да се държи сметка. Един постоянен фронт е Цариградската патриаршия, която не престава да създава спънки пред Екзархията в Македония и Тракия и да настоява за изнасяне на нейното седалище от Цариград и за промяна на облеклото на българското духовенство съгласно схизмата (т.е. акта на Цариградската патриаршия, с който Българската Екзархия е обявена за разколническа) от 1872 г. Непрестанна грижа е и сръбската пропаганда, зад която често, както и зад гръцките, застава Русия. От своя страна Портата, вярна на старата максима „разделяй и владей", също подкрепя двата български съперника. Лавирайки между западните сили и Русия, между Портата и софийските правителства, екзархът съумява дълго време да противодейства на пречките на гърцизма и на сръбските претенции. Картината още повече се усложнява от възникването на ВМОРО. И в този случай екзархът трябва да държи двусмислено поведение – той си дава сметка, че революционната организация поддържа духа на населението и противодейства на сръбските и гръцките чети. Но заедно с това тя подравя екзархийското дело. В нея участват свещеници и учители, а това дава повод на Портата за недоверие към Екзархията и за репресивни действия. Особено силно негативните за екзархийското дело

страни от революционната дейност се чувстват след т.нар. Солунска афера от 1901 г., след Горноджумайското въстание от 1902 г. и след Илинденско-Преображенското от 1903 г.

* * *

С настъпването на новия век Екзархията е принудена да премине в отбрана, после и да отстъпи от вече завоюваните позиции. Известна надежда донася Младотурската революция (1908 г.) – екзархът се възползва от нея, за да състави синод и съвет в Цариград, които обаче остават непризнати. Младотурците скоро преминават и в настъпление, свеждайки религиозните институции на християните до чисто културните им функции и така премахвайки културно-националната им автономия, изразена главно в самостойните общини и училища. От своя страна напредващата възраст кара екзарха да се чувства все по угнетен и обезверен. Той неведнъж с тревога се пита какво би станало след смъртта му, тъй като извоюваното до голяма степен е персонално свързано с него. Увеличават се и се утежняват болестите му. Той става хипохондрик, страда от нервна преумора и артритизъм, порок на сърцето и др. Все по-склонен се оказва да слуша съвети от рода на този, който му дава доктор Ватев, негов сродник и лечител: „Няма да оправиш ти македонския въпрос, той е в ръцете на великите сили... Защо се тревожиш за изхода на едно дело, което не зависи от теб?“ (март 1908 г.). В дневника му звучат силни нотки на песимизъм. България е най-силната и перспективна държава на Балканите, Тракия и Македония са под духовната юрисдикция на българската църква, но екзархът например записва в края на 1911 г.: „... ние не представляваме един народ със силно национално чувство и с дисциплина... Ние имаме една енергия само, но сме малко числено и неоформени като народ.“

* * *

Макар че е отрицание на неговата политическа линия (то ще осъди по-сетне и сръбско-българо-гръцкия съюз), Първата балканска война е момент на върховно щастие и за него. Колко ли честит е той, когато в късната есен на 1912 г. от екзархийския дом в Цариград може да чува приближаващия се тътен на победоносните български оръдия! Уви, еуфорията скоро се сменя с дълбока покруса. В рамките само на 35 години България за втори път вижда как нейният триумф едва ли не светкавично се обръща на трагедия. Само миг след като българският народ се вижда извоювал за себе си граници, поизгодни дори от санстефанските, той губи половината Тракия с Одрин, Южна Добруджа и по-голямата част от Македония. Фатален час, който слага печат върху цялата ни следваща история! Болен, стар, разочарован, екзархът се връща в София. Знае, че си отива и се чувства длъжен да сподели опита си със своя народ, да го напъти, да му вдъхне кураж. Провежда срещи с обществеността, със студентите и духовенството. В един синтезиран вид неговият завет предава Андрея Тошев. *Своите надежди екзархът възлага главно на българската интелигенция, тя трябва да излъчва просветени управници, да възпитава народа в нравствено-религиозен дух и в просветено родолюбие, да го пази от крайните социални и политически учения и от чуждите религиозни пропаганди, да поддържа славянската му идентичност.* „Народ, говори той, който изгуби вяра в своите водачи, прилича на изоставено в гъста мъгла стадо, обречено следователно на кръвожадните вълци... Ето защо на нашата интелигенция преди всичко се налага повелителен дълг да бди за съдбините на Църквата и нацията. Начело на държавата трябва да стоят хора почтени и просветени, а народът трябва да се възпитава в нравствено-религиозен дух. Особено внимание да се обърне на домашното възпитание и първоначалното училище, дето закон Божий и гражданското учение да заемат едно от видните места. Само чрез системна подготовка на младото ни поколение и чрез умело внедряване в неговата крехка душа един просветен творчески национализъм ще може да се съз-

дадат добри и съзнателни граждани... Вярата на наши-те праотци, повтаря той, която запази българщината през вековното робство, ще ни запази и в бъдеще въпреки всичките превратности на историята."

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из дневника на Екзарх Йосиф, 29 март 1915

1) Целта на България е да се обедини национално, като си земи Македония, Одринско и Добруджа от Сърбия, Гърция, Турция и Ромъния. Разбита и унижена от четворица неприятели, съюзени против нея, тя не може освен с помощта на едната от двете групи Велики сили, която има интерес от една обединена България, като даде и съдействието си, да постигне поне отчясти целта си. Тия групи са Германия и Австрия едната – Русия, Англия, Франция другата. 2) Първата група се стреми да се разшири на Исток Drang nach Osten и счита славянството за свой неприятел исконни, счита го за гюбре, с което да тори своята нива, стреми се към Солун и Цариград да се разшири в Мала Азия, тя е за Турция, Гърция, Румания неприятели на славизма и би искала да се истрепеми ний със Сърбия, за да й отворим пътя за Солун и Цариград. 3) На Руссия треба Босфорът и Дарданелите и да спре Германия и Австрия да не завладяват Балканский полуостров и Мала Азия. Ако поиска да ни завладее, ще срещне съпротивление от Англия и Франция, за да се не развали европейското равновесие, както и Германия и Австрия – цяла Европа. Руссия не би била против св. Стефанска България и ако сме откровено и искренно с нея, тя по би помогнала да ни се повърне една част от изгубеното. Кой ни скара с Руссия. Стамболов и цар Фердинанд, от страх да не би да ни глътне Руссия. Но от Германия и Австрия има същата и по-голяма опасност. С Руссия ще си запазим вярата и славянството ... така щото от германизмът и от русизмът германизмът е по-опасен и опасността от Руссия е твърде далеч. 4) Треба само, като вземем участие във войната.

да не исчерпваме силата си и да бъде здраво гарантирано, че онова, което ще ни признаят, ще можем да го завладеем и задържим. Остава и да се види коя от двете страни ще излезе победителка, защото България не може да води дълга война, а с малко жертви да вземи загубеното. Като желаем Русия да излезе победителка, желателно е даже на принципа на народността да стане съюз между България, Сърбия и Гърция (балкански съюз) и Ромъния. Ако се изморят двете страни и сключат мир, ний треба да останим от страната на Руссия като православна и славянска за в бъдеще... 5) Българската политика води цар Фердинанд, немеца и католика, доведен от Стамболов и партията му да пази България от подчинение на Руссия, наложен на Руссия и който в душата си е за католицизма и германизма против православието и Руссия. 6) При всичко, че България има конституция, но българский народ млад и несформиран национално и политически, няма управляюща класа, няма аристокрация, няма буржоазия, няма обществено мнение; народ 90 % селяни с една интелигенция, разделена от царя на много партии, за да се гони помежду си, а той да владее и да царува. Царят вътрешно разделя, за да царува, а вънкашно хитрува между силите и пропада между два стола. Той е ненаситен, грандоман, хитрец, не се задоволява с онова, което е според силите му, и се мисли за по-хитър от всички велики господари, затова опропасти България и себе си...

Екзарх Йосиф. Дневник (1868 – 1915). С., 1992. Съставителство, увод и бележки Хр. Темелски (под печат).

Фердинанд I
1861 – 1948

ФЕРДИНАНД I – ИМПЕРАТОРСКИ БЛЯН, ЦАРСКА КОРОНА

Милчо Лалков

"В една епоха на професионализъм и специализация владетелят, който цял живот се е подготвял и обучавал за службата си, е по-подходящ от всеки аматьор или политически фокусник и това е безспорно" – разсъждава върху призванието на монарха последният български владетел, царят в изгнание Симеон II. Неговият дядо ***Фердинанд I*** не се ражда на 26.II.1861 г. с предначертанието да стане владетел, но в юношеските и младежките си години мечтае за владетелска корона. Той не е споходен от ориста на престолонаследник, но психически и волево се оказва готов да поеме бремето на управлението.

Известният австрийски писател Херман Брох отбелязва: „Биографията на една личност се получава чрез описване на всички ценностни съдържания, които са били важни за нея. Личността сама по себе си не може да представлява никаква ценност, дори да е отрицание на ценностите, но като център на ценността, който си има свой кръг от ценности, тя може да бъде обект на биография или на историята." В тази насока на разсъждения подчертаване заслужава съвкупността от аристократически и владетелски ценности, на които монархът и личността Фердинанд се подчиняват с принципна вътрешна убеденост. Тази убеденост осигурява праволинейност и липсата на колебание при преследването на избраната голяма цел – да „изправи" основаната от него в България кобургска династия с авторитетните европейски корони.

От гледна точка на едно съвременно разбиране умопостижимото за цар Фердинанд I владетелско „Аз" изглежда ирационално и дори абсурдно. Впрочем най-малкото нереални изглеждат неговите амбиции и маниери за много от съвременниците му в онази патриархална, белязана с добрия консерватизъм на възрожденските нрави Бълга-

рия, която го посреща при коронясването. И тук се крие зародишът на вълните от отрицателно обществено отношение, които нерядко се надигат срещу неговата коронована особа. В антикобургските кръгове тези вълни стигат до рифовете на омразата и враждебността, когато страната търпи пораженията в Междусъюзническата и Първата световна война.

Пак от тази гледна точка обаче трябва да се взрем и в силната личност, във волевия характер на владетеля Фердинанд. Социално предопределен да мисли и действа в стила на голям и безапелационен монарх, той няма друга посока за разгръщане на своя силен и властен характер в държавното управление освен авторитарната мяра. Тя отговаря и на душевната му нагласа, на генетичния код да възприема себе си, короната и реалностите на монархията под знака на божествената предопределеност. Тук определен привкус придава и религиозността, която винаги може да издигне бариера между действителността и несъобразените с нея помисли. Властната натура и суровият характер на монарха се проявяват и при неговото съприкосновение със семейството. За тези черти на неговия характер синовете му ***Борис*** и ***Кирил*** често си спомнят със смесени чувства, в които надделява нотката на неудовлетворение.

Внук на немския принц от готския клон на Кобургския дом и на принцеса от стар унгарски благороднически род, Фердинанд има определени основания, когато *при контактите си с различни влиятелни личности и водачи на политически сили демонстрира маниерност, царствена поза, горда самонадеяност и провокиращо самочувствие. Никой обаче не може да му отрече качествата на политик тактик, когато става дума за отстраняването на пукнатини и деформации между същите тези личности и сили.* Готовност за конфликт – тази черта е характерна за първия български следосвобожденски цар и в това отношение той не търпи отклонение от всеки абсолютистичен владетелски тип. Дворцовият шум по негово време, многобройните интервюта, стремежът да се търси равнение с вековните европейски монархии не само в гланца, но и в амбициозната цел да играе значима роля на стария континент – тези безспорни щрихи

от характеристиката на монарха допълват една цялостна преценка на Стойчо Грънчаров за него като владетел от абсолютистичен тип, при който отрицателните черти преобладават над положителните.

По принцип историците, принадлежащи към антикобургското направление, тръгват от генеалогията, от възпитанието и обучението на младия Фердинанд, за да обосноват неговия пиетет към силната монархическа власт и европейския мащаб на амбициите му. В живите му тече не само немска и унгарска, но и френска и австрийска кръв. Майката, принцеса Клементина, е дъщеря на известния френски крал Луи Филип и същевременно правнучка на могъщата австрийска императрица Мария Терезия. Следователно произходът излъчва достойнство и величие, извеждайки корените си от далечни епохи, които вдъхват страхопочитание със своето богатство на рицари. Същевременно този произход обаче не може да оформи у младия Фердинанд друга представа за властта освен преклонението пред силното монархическо начало. Към зашеметяваща по размери амбиция за налагане на абсолютистично владетелско битие го тласка и майката, стаила в себе си чувството за реванш на една повалена династия. От принцеса Клементина бъдещият български княз получава и първите уроци по дворцово изкуство и аристократическа дипломация, в които филигранната комбинация съжителства с вкуса към елегантната интрига.

Представителите на прокобургското направление в историческата книжнина сочат обаче отделни представители на Кобургския род, които оспорват идеята за абсолютна монархия и срещу егоизма на силния владетел противопоставят парламентарното или конституционното начало. Претендирайки да останат верни на историческата истина, те не сочат владетелската суета на Фердинанд като израз на слабост, а дирят в нея необходимото условие за налагането на династията в една малка, лишена от продължителни политически традиции страна.

И наистина, *когато на 30 юли (10 август) 1887 г. княз Фердинанд стъпва на българския бряг край Видин, в съзнанието му има амбицията да съгради силна държава, да*

положи основите на стабилна династия – несъмнени предпоставки за доброто бъдещо развитие на България. В неговите замисли са будни обаче и хитертрофирани представи за собствените му възможности и за възможностите на страната, която му предстои да управлява. Тези представи сякаш го поставят извън времето и според неговите амбиции би трябвало да му придадат августейшата осанка на император, а не скромния политически профил на балкански княз. В едно писмо до чичото Ернст II княз Фердинанд с аристократическа гордост скицира „фамилните сфери на власт от Лисабон до Петербург и от Шотландия до Одрин". Младият владетел не скрива мечтата си да „се яви един ден в Кобург" с голяма императорска свита, за да регистрира пред неговия доайен и собствените си възможности, и качествата на рода, дал вече не един или двама короновани владетели.

И тук именно Илчо Димитров търси ключа за обяснение на онова разминаване между амбиции, реалности и възможности, което най-точно характеризира и личността на Фердинанд I, и някои основни характеристики на неговото владетелско присъствие в България: „Какво е характерно за Фердинанд? Най-напред – за неговите цели, за амбициите му България е била прекалено малка държава. Той винаги се е блазнел от мисълта да бъде на европейско равнище, да бъде равен на големите – на руския император, на германския кайзер, на английската кралица... Такива са му били амбициите. Не са били случайни и неговите стремежи към Цариград. А България се оказва твърде малка, прекалено малка за него – това му строши главата!... Фердинанд идва през 1887 г. в България. Той е вече 27 – 28-годишен мъж, със собствен начин на живот, и за него идването му в България е свързано с целта му – да играе определена роля в световната политика..."

И най-известният биограф на Фердинанд – *Х.Р. Мадол*, се приближава в известна степен до тази характеристика, въпреки че демонстрира изцяло положително отношение към българския владетел. От неговите обилни славословия, лишени от критичност и острота на анализа, дори читател с професионално око би могъл все

пак да извлече доста информация за личността на Фердинанд I – за неговите полиглотски способности, за сериозните му увлечения по естествените науки, за перипетиите около възкачването на трона, за сложните криволици на една владетелска кариера и пр. В последна сметка най-важно остава обаче неговото съизмерване с историята на съответната нация и държава, с ритъма на техния живот.

Фердинанд I се вписва в българската история тогава, когато нацията е в подем, когато градежът и оптимизмът бележат трайно развитието на страната. Колкото и да са сдържани словата в прослава на монарха, колкото и да са обременени от резерви мненията за ролята на монархическия институт в прогресивното историческо движение на България по онова време, *обективността налага да се признае, че именно при управлението на Фердинанд България отбелязва чувствителен напредък във всичките области на своето битие – политическо, стопанско, културно и военно.* В края на XIX и началото на XX в. тя изпреварва по динамика на развитието си всички свои съседки и уверено се насочва към европейските стандарти, разперва криле да полети към едно изключително перспективно бъдеще.

Историческа заслуга на Фердинанд I е, че той не затруднява това развитие и в много отношения насърчава процесите на модернизация на страната. Разбира се, българският народ е този основен исторически субект, който с качества, амбиции и трудоспособност осигурява напористия ритъм на напредъка. Ала през споменатите десетилетия в националното съзнание не натежава оловното чувство на обременяването с монарх, който не откликва на изискванията на историческото време.

В тази връзка всеки опит за политическо портретиране на Фердинанд I неминуемо се разгръща в противоречиви тълкувания, когато стане дума за отношенията му с големия български държавник ***Стефан Стамболов.*** При управлението на последния от 1887 до 1894 г. тези отношения се разглеждат или през аромата на една идеализирана хармония, или в светлината на българския исторически опит се преосмислят като низ от конфликти между княза и министър-председателя. Нещата – лич-

ни и държавнически – са прекалено глъбинни, за да бъдат рамкирани в тези две противостоящи плоскости. Веднага попадаме в клопката на предубедеността, ако в първото крайно твърдение отхвърлим историческата истина за наличието на разбирателство между амбициозния владетел и амбициозния министър-председател. В значителна степен князът е една политически приспособима личност и това му качество дебело се подчертава от Дж. Макдоналд, един от съвременните биографи на българския монарх. *Ето защо Фердинанд I, който в началото не познава българската действителност, охотно използва съветите и енергията на Стамболов, за да направи първите си успешни крачки на владетел.*

От друга страна, както изтъква публицистът Л. Станчев, „колосалните трудности, които се изпречват на пътя им, както и амбициозните задачи, с които двамата се натоварват, не биха могли да бъдат реализирани и на четвърт, ако липсваше така необходимият синхрон между тях". По-нататък същият автор дори създава едно неофициално разпределение на ангажиментите между двамата, когато през първите години на Стамболовото управление отношенията им все още не се пропукват от резервите и студенината. Князът се интересувал повече от международните дела, министър-председателят – от вътрешните.

Търканията започват тогава, когато гордата, амбициозна и властна натура на Фердинанд I печели вече политическо пространство в България и желае достатъчно надлежно да се легитимира като владетел. Свои, не по-малко честолюбиви планове има и Стамболов. В условията на общонационалната мобилизация за изпълнение на стопанската модернизационна програма, през бариерите на усложненото международно положение на княжеството логично е да се появят различия в мненията. Към края на Стамболовия режим Фердинанд I вече пътешества с мисълта си към хоризонтите на владетел от европейска величина. Зачестяват „късите съединения" между него и Стамболов, защото и министър-председателят има глобални идеи. В по-широкия контекст на българската история от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век двамата достигат такава ве-

личина, която не само изключва вакуума на политическия връх, но и поражда острото съперничество.

В перипетиите на това съперничество единият неминуемо трябва да слезе от сцената и по-уязвимият се оказва Стамболов. Фердинанд се проявява като по-голям тактик, като обладател на политически интелект, в който доминиращата хитрост му помага да стъпи върху посигурен обществен терен. Не случайно Стивън Констънт, подчертавайки типичните авторски белези на антикобургското направление, назовава биографията си „Лисицата Фердинанд". *Ала във всички случаи остава спорно твърдението за съпричастност на монарха към убийството на Стамболов.* Липсват документални доказателства, а и аристократическата гордост на монарха трудно би позволила впускането по път, който не само е осеян с опасности за дискредитиране, но и трябва да бъде изминат с дейна балканска политическа безочливост.

Цар Фердинанд I е по-скоро монарх, който живее с чувството за историческа мащабност и рядко остава затворен в клетката на политическия делник, въпреки че не е лишен от известно коварство и склонности да предпочете задкулисния ход. Той обича позата на императорското величие и може би тя съзижда един от стабилните стожери в иначе непостоянния му дух. Потопен в света на европейската култура и всепризнат салонен лъв в младежките си години, Фердинанд I обича помпозността на всяка публична владетелска изява и постига това с прецизен стил, в който с изобретателността на алхимик слива разнородните тълкувателни линии на собственото си бъдеще и бъдещето на страната. А поводи за подобни изяви се намират много в младата българска държава, където тепърва се полага основният камък на традиции и институции.

Ето защо монархът държи навсякъде да направи първата копка, да бъде пионер на основополагането с впечатляващи и насочени към цялата нация слова. Като един от многочислените примери в това отношение могат да се приведат неговите думи, произнесени на 31.III.1902 г., поставяйки основния камък на Софийската духовна семинария: „Да даде Господ, щото тоя нов

разсадник на християнски добродетели да изпълни задачата, която му определяме... Нека нови паисиевци, софрониевци и неофитовци прославят името на това училище и затвърдят още повече вярата в благородната и велика мисъл на православната църква. Държавата и династията ще имат безмерна историческа полза от това начинание, защото то разбужда най-скритите, притулени страни на нашата вяра във всевишния, разплита ни със своите питомци неведомата мрежа на общонародната надежда..."

Подобни слова обаче не пречат на *монарха да следва в определени случаи на своята държавническа практика принципите на политическия макиевиализъм. Към тях го тласка в началните му владетелски години майката, ревнивата към бъдещето на сина принцеса Клементина Орлеанска. По-късно те се затвърждават при сблъсъка с българската обществена среда, носеща всички отличителни черти на балканския политически манталитет: безпринципност, некоректност, грубост на нравите и профанска безпроблемност при промяната на убежденията.* А изглежда предразположението към уроците на всеизвестния италианец Николо Макиавели е било и генетично заложено в личността на българския монарх, защото някои от равните му писма дават някои доказателства в подкрепа на подобно твърдение.

И така стигаме до прословутия „личен режим" на Фердинанд, позволил свободното кръстосване на макиавелистичните принципи във всички части на българското политическо пространство. Нека още от самото начало бъде казано, че *„личният режим" не е плод единствено на политическите усилия на монарха и едва ли може да бъде наречено уникално българско явления. В края на XIX и началото на XX в. този политически феномен бележи историческото развитие на почти всички балкански държави и до днес оставя отворени врати за историографски спорове.* В най-общ изследователски план той се дефинира като засилване на ролята на монархическите институти, които „бързо излизат извън рамките на понятието за конституционна монархия". Ключът към разгадаването на сложната симптоматика на явлението „личен режим" в Европейския югоизток се търси в стре-

межа на монарсите да играят първостепенна, определяща роля в политическия живот на съответната страна. В качеството си на „неотговорен", „стабилизиращ" фактор монархът манипулира парламента и най-вече правителството, осигурявайки си главна роля в управлението на държавата. От тази позиция *той е в състояние да внася разцепление сред политическите партии и отделните техни крила, да комбинира с партийни лидери, стабилизирайки по този начин реномето си на владетелска личност, от която зависи крайното решение.*

Управлението на Фердинанд I въплъщава в себе си тези характеристики на „личния режим". *И все пак монархът не накърнява принципните норми на буржоазния парламентаризъм, не пристъпва клаузите на Търновската конституция и не се стреми към нейното суспендиране, както прави това Александър I България.* В самата обществена среда съществуват предпоставки за развитието на „личния режим" и Фердинанд I, държейки постоянно ръка върху пулса на политическите промени, се възползва от обективните дадености, за да укрепи своите позиции. „Личният режим не беше лична власт, а едноличен контрол върху ключови лостове на властта" приближава се най-плътно до историческата истина вече цитираният Грънчаров, един от тълкувателите на този въпрос. В условията на котерийност и вътрешнопартийни борби, при честите междуличностни съперничества в подножието на властта и по нейните върхове българските партии бързо се лишават от управленчески кредит. А неговата липса е една от предпоставките за политическата нестабилност, която може да дестабилизира и короната. В този смисъл Фердинанд I има своите лични основания, за да се стреми към съсредоточаване на владетелското и управленческото начало в едни и същи ръце.

Разбира се, той би претърпял поражение в това си предизвикателство към властта, ако спецификата на Ориента не позволява безнаказано лекото деформиране на демократическите принципи, ако липсата на парламентарни традиции не улеснява тържеството на всеки владетелски стремеж към еднолично управление. От тази гледна точка на пух и прах могат да бъдат разбити онези твър-

ления, които извеждат налагането на „личния режим“ в България единствено от властолюбивите амбиции на Фердинанд. Не трябва да се пренебрегва и друго обстоятелство. *При невротичното редуване на правителства „личният режим“ изглежда – до определена степен – единствената възможност за придържане на политическия процес в конституционни рамки, за обуздаване на лумнали лични страсти в похода към властта.* И Фердинанд I успешно използва тези възможности, цялата психологическа „арматура“ на този управленчески стил, за да се наложи като първенствуваща фигура на българския политически небосклон.

Истина е, че той има определяща дума при съставянето на правителствата и нерядко диктува волята си над парламента. Истина е и това, че вън от своя аристократически апломб и презрението на „синята кръв“ към „балканския плебс“ той създава една клика от царедворци, които кадрово подхранват механизмите на „личния режим“. Ала след смъртта на Стамболов има ли на българската политическа сцена личност, която така всеобемащо да символизира представата за надарен държавник, способен да се противопостави на личния режим? Върху фона на това личностно политическо безцветие Фердинанд I не изпитва затруднения, когато създава около себе си мита за „силния владетел“, когато внушава представата, че е единственият посланик на стабилното държавно начало.

Наложеният от Фердинанд I „личен режим“ изисква и поставянето на въпроса за отношението на владетеля към армията. Общоприето е, че подобен подход към управлението изисква стабилна опора във войската, тесни връзки между генералитета и „извънполитическия фактор“ на короната. Силното опартизаняване на българския обществен живот и несекващите междупартийни борби подхранват у Фердинанд надеждата, че връзката „династия – армия“ може да стане символ на обединената национална общност, да сподави ерупциите на неспокойния политически живот, конфликтно поляризиран още при неговия предшественик. Тази надежда в армията се засилва през последните години от управлението на Стамболов и не случайно на някои висши чинове,

сред които изпъква небезизвестният генерал Рачо Петров, монархът разчита в съперничеството си със силния държавник. Имал е причини да разчита на генералитет, защото до смъртта си министър-председателят не престава да разгръща своята властна сянка. А когато през 1893 г. в Грац умира бившият български княз Александър I, един познавач на това време пише: „И Стамболов обяви, че ще го погребе в България, че ще му въздигне мавзолей на булевард „Фердинанд". Това не беше избрано случайно. О, не. Княз Батенберг имаше син – Крум Асен, и можеше да заеме трона на татко си. Да не си въобразява княз Фердинанд, че е несменяем... Както детронираха Батенберг на 9 август 1886 г., така можеха да детронират и него..."

Ала в лицето на армията и нейното командване Фердинанд I вижда не само опора срещу силни вътрешнополитически противници или против евентуални посегателства спрямо короната. Монархът логично третира войската като главното оръдие за постигане на националното обединение и непрекъснато полага грижи за нейното развитие и усъвършенстване, въпреки че като австро-унгарски хусарски офицер никога не е изпитвал особена стръв към военната кариера. *В областта на армейското дело Фердинанд I също проявява европейската широта на светогледа си, своя вкус към новото и модерното.*

През ноември 1910 г. той пръв сред държавните глави и коронованите особи в света полита с аероплан на руския пилот Б. Масленников над софийския хиподрум. „Полетът на цар Фердинанд е своеобразен „зелен семафор" за самолета към българското небе... От спомените на първия в света боен пилот – Радул Милков, научава, че цар Фердинанд се е обърнал към него, поручика с „мон ами". В това обръщение личи определено отношение към авиаторите, донесли световна слава на страната ни в тези дни (на Балканската война 1912 – 1913 г. – б.а.)" – пише с нотка на известна сантименталност един познавач на историята на българското въздухоплаване.

Този щрих от владетелското поприще на цар Фердинанд I, наречен от някои негови биографи „детето на

края на века", само илюстрира дълбочината на вниманието, с което Фердинанд I се отнася към армията. Устремил поглед към хоризонта на едно българско външнополитическо могъщество, което да намери равнение с Византийската империя, *монархът разчита преди всичко на армията. На нея той залага в предначертанията си за победен поход срещу Цариград; във връзката „корона – армия" Фердинанд I вижда един от най-сериозните залози за трайността на династията.* Тази връзка чувствително отслабва в края на Първата световна война, когато след поражението в Междусъюзническата война през 1913 г. изплува мрачната сянка и на втория национален погром. „Действащата армия е окончателно заразена от политически и партизански страсти. Затова не мога да разчитам както по-преди на нея. Катастрофалните последици от това грозно положение няма да закъснеят да турят край на моята дейност на Изток" – пише монархът в една телеграма от пролетта на 1918 г. до главнокомандващия ген. *Жеков.*

Тези думи крият една драматична многозначителност. Пред прага на своята абдикация Фердинанд I тълкува владетелското си присъствие в България от непознат досега ъгъл, т.е. като изключително обвързано с армията. Можем ли тогава да го корим, че през предходните години той с тънко психологическо умение и политически такт насажда монархическия дух сред офицерството? Следва ли да го виним, че споменът за надеждната армия, миналото на нейните бляскави победи власта над него в този трагичен за владетелската му кариера час?

Почитателите на Фердинанд I го разглеждат като емблематична фигури не само за българското войнство от онези десетилетия, но и за външната политика на страната. Техните противници веднага противопоставят контрааргумента, че той е главният виновник за двете национални катастрофи след Междусъюзническата и Първата световна война, които покрусяват общонародния идеал за обединение на всички българи под една корона и в рамките на една държава. Не са много отдалечени във времето годините, когато монархът бе квалифициран само като „немски и австрийски агент", авантю-

ристично привързал страната към „колесницата на Райха и Хабсбургите“ през годините на Първата световна война. Истината както при всички подобни случаи на щриховане на една историческа личност в черно и бяло лежи някъде по средата.

Неговата позиция, виждания на Фердинанд I по външнополитическите проблеми биха могли накратко да бъдат определени като един деен, в значителна степен хипертрофиран оптимизъм, при който често се смесва желаното с действителното. Княз Фердинанд I започва владетелската си кариера без официалното международно признание от страна на великите сили и няколко години води борба в посока към собственото си утвърждаване – борба, в чиито перипетии той показва несъмнените качества на дипломат. Впрочем и неговите началници от младите офицерски години оставят в досието му, съхранявано във Виенския военен архив, препоръките да се използва най-вече за дипломатическа служба. Качествата му на дипломат върху това владетелско поле на дейност подчертава и Стефан Буриан, австро-унгарски дипломатически представител в България при управлението на Стамболов и доверено лице както на княза, така и на министър-председателя. След време същият дипломат, вече външен министър на Дунавската монархия, констатира не само тактическото политическо непостоянство на Фердинанд I като неоспоримо дипломатическо качество. Той изтъква и друго преимущество на българския монарх, което може би ще намери най-точен израз в познатия афоризъм: „Дипломацията е велико изкуство да премълчаваш с помощта на стотици думи това, което може да се изрази с една дума.“

Вън от съмнение остава фактът, че през първите години на своето управление княз Фердинанд I мисли и действа като реалист в дипломатическото битие на изпадналата в определена международна изолация България. Благородническата кръв, династическите предпочитания и миналото на офицер на хабсбургската корона не му пречат ревностно да се стреми към помирение с Русия, от което печели той, но и Княжество България прави важна крачка за излизане от дебрите на дипломатическата стагнация. Макар и с доста въпросителни око-

ло подхода към двустранните отношения на България с нейните съседи, на цар Фердинанд I не може да се отрече определена положителна роля при изграждането на Балканския съюз, който през 1912 – 1913 г. поставя на колене Османската империя.

Големият проблем в дейността на монарха като основен субект в българската външна политика е, че след провъзгласяването на независимостта и обличането му в царски прерогативи той все по-слабо започва да долавя противоречията между очакванията си и онова, което става. Фердинанд съзнава основната външнополитическа задача на страната – постигане на националното обединение, и обективно действа в същата насока, осигурявайки по този начин стабилно бъдеще на основаната от него династия. Той обаче *страда от външнополитически максимализъм* и неговото сравнително модерно светоусещане за разположението на силите на международната арена съжителства с донкихотовската амбиция за коронясване с инсигниите (владетелските знаци) на византийския император в Цариград.

Този *благороден, но непомерно възвеличен като мегаломанска амбиция образ на всебалкански повелител* може да се тълкува и като отклик на някакъв фамилен спомен, сразен от суетата на аристократическата мисъл за личностна историческа предопределеност. Ала Фердинанд I не съумява през решаващите за България години от 1912 до 1918 да стигне до корените на балканския национализъм, да открие в неговите лабиринти формулата на външнополитическия успех. А тя в никакъв случай не се подчинява на дилетантската максима „или всичко, или нищо", която през периода на войните обобщава логиката на българската външна политика в най-отговорните моменти.

Именно в тези моменти – при решението за започването на Междусъюзническата война през лятото на 1913 г. и при избора на съюзното обвързване с Централните сили през есента на 1915 г. – Фердинанд I сякаш забравя и тактиката на дипломатическото изчакване, и мъдрите думи на Сократ: „Нима ще бъде слабост да победиш врага, отстъпвайки пред него?" Същият монарх, който с изключително внимание следи делата на външ-

нополитическия ресор и винаги има тежката дума при определянето както на военния, така и на външния министър, емоционално реагира в критични международни моменти и извежда на преден план ценностите на своето владетелско бъдеще. „Първият признак на истинската политическа мъдрост винаги си остава умението предварително да се отказваме от непостижимото" – възкликва Стефан Цвайг. *Цар Фердинанд I не съумява да разбере именно това: в сложните прегрупирания на международните фактори в началото на XX в. България трябва да следва линията на постижимото, а нейната дипломация да следва поведение, което да отчита всички геополитически последици от предприетите действия.*

Едва ли някой може да оспори, че при управлението на Фердинанд I монархическата институция не търси пътища за най-ефикасна защита на българските национални интереси, т.е. обединението на българите извън държавните граници с техните съотечественици в България. Липсва обаче цялостна национална концепция за постигане на тази задача или най-малкото – налице е люшкането между различни решения за реализирането на националната кауза. Характерологичното непостоянство на монарха рефлектира и върху лично ръководените от него външнополитически дела, а така най-често се раждат грешките, защото тъкмо върху това поле на държавническа активност бавното упорство винаги взема връх над неконтролираната от разума сила, а внимателно изработените предначертания – над порива.

Въпреки всичко върху пейзажа на българската дипломатическа история цар Фердинанд I остава не само с тежкия спомен за двете национални катастрофи, за чиито предпоставки модерното историческо дирене може да упреква и други отговорни фактори в тогавашната българска външна политика. Монархът заедно със Стамболов се опитват да очертаят един сравнително независим облик на българското международно поведение. На прага между деветнадесетото и двадесетото столетие Фердинанд I се стреми да балансира българския външнополитически курс между великите сили и обявяването на независимостта е именно плод на тази далновидност, на дипломатическо умение. Монархът не до-

пуска грешка в политическата си оценка, че именно сега противоречията между големите европейски държави трябва да се използват в услуга на българската кауза. Западното възпитание на Фердинанд му позволява да разбере – по-дълбоко и по-бързо от българските политици, – че подкрепата на западните велики сили почива само върху точната преценка на техните интереси в България и на Балканите. Това разбиране е най-често двигателят, тайният подтик, който моделира неговото отношение към големите европейски столици.

В тази връзка особено показателни са някои доклади на австро-унгарския дипломатически представител в София граф Адам Тарновски, който от лятото на 1914 до есента на 1915 г. е впрегнат в ожесточена битка за спечелването на България на страната на една от двете воюващи групировки – Антантата и Централните сили. Той постоянно повтаря, че нито кръвната немска принадлежност, нито нишките на династическата обвързаност с Хабсбургския двор са в състояние да тласнат Фердинанд към бързо решение за определяне на българската позиция, че той засега умело демонстрира еднаква дистанцираност от дипломациите на противниковите съюзни формации.

Да погледнем и от друга страната *тезата за вината,* която носи цар Фердинанд I при разпалването на Междусъюзническата война. По принцип монархът прави морално оправдан избор с насочването на българските щикове към Сърбия и Гърция, защото двете държави вече имат сключен зад гърба на България съюзен антибългарски договор, фактически минират Балканския съюз и егоистично оспорват исконни исторически и етнически права на своята съседка. Друг е въпросът, че необоснованото военнополитическо самочувствие на Фердинанд I му пречи да придобие точна представа за реалното състояние на нещата, да прецени дипломатическата и армейската неподготвеност на тази фатална стъпка.

"Политиката е играл ден дом, в който зрителите рискуват да изгубят така, както и играчите" – гласи една сентенция. В началото на Първата световна война своенравният и едноличен при много от отговорните реше-

ния български монарх, уязвен от личното си поражение след Междусъюзническата война, отдава превес на реализма пред романтиката на реванша. Ала в един световен военен конфликт България не може да стигне до този реванш, да потърси разрешение на своите национални проблеми без силата на оръжието. И монархът хвърля – съзнателно или подсъзнателно – жребия, който внася драматичен обрат в неговата лична съдба. В стратегическите му преценки есента на 1915 г. се оказва онази граница, след която и „зрителите", т.е. неутралните държави вече поемат риска да загубят в „голямата игра" наравно с „играчите", с воюващите страни. След три години фаталният жребий се облича в абдикационния акт и цар Фердинанд с горчива ирония може би си спомня думите, които изрича в тесен кръг преди възкачването си на българския престол: „Тук съм и тук ще остана."

През една октомврийска вечер на 1918 г. новият цар на България Борис III, министър-председателят Александър Малинов и неколцина военни са онази малка самотна група, която изпраща на гарата бившия монарх. Научил за абдикацията, един от родствениците на княз Александър I Български многозначително поклаща глава: „Историята се повтаря, това е един от нейните най-големи недостатъци."

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из „Прокламация на княз Фердинанд към българския народ при встъпването му на престола, прочетена от него във Велико Търново на заседание на Великото народно събрание от 2 август 1887 г."

Ний Фердинанд I,
по божията милост и волята народна
княз на България

След тържественото полагане на клетвата пред Великото народно събрание в старата българска столица, обявяваме на нашия любезен народ, че поемаме в ръцете си

браздите на управлението на страната, която ще управляваме съгласно нейния основен закон и за процъфтяването, величието и славата на която ще употребим всичките зависещи от Нас грижи и старания, като ще бъдем винаги готови да жертваме и своя живот за нейното благо.

Като встъпваме на престола на славните български царе, Ние считаме за наша свещена длъжност да изкажем нашата искрена благодарност на доблестния български народ както за доверието, което ни показа чрез избирането ни за български княз, така и за неговото патриотическо и благоразумно поведение в трудните и усилни времена, които страната ни прекара... Като сме напълно убедени, че народът ни и храбрата му войска ще се сплотят около престола ни и ще ни поддържат във всички усилия и грижи за благото на отечеството ни, призоваваме божието благословение върху всичките наши дела и предначертания.

Да живее свободна и независима България!

Печата се по Българската държавност в актове и документи. Съст. В. Гюзелев. С., 1981, с. 270 – 271.

Из „Манифест за обявяване на българската независимост, провъзгласен на 22 септември 1908 г. във Велико Търново"

По волята на незабвения цар-освободител, великият братски руски народ, подпомогнат от добрите ни съседи, поданиците на Негово величество румънския крал, и от юначните българи на 19 февруари 1878 г. се сломиха робските вериги, що през векове оковаваха България, някогаж тъй велика и славна.

Оттогава и до днес, цели тридесет години българският народ, непоколебимо верен към паметта на народните дейци за своята свобода и въодушевен от техните завети, неуморно работи за уреждането на хубавата си земя и създаде от нея, под мое ръководство, и онова на о бозе почившия крал Александър, държава, достойна да бъде равноправна като член на семейството на цивилизо-

ваните народи... Фактически независима, държавата ми се спъва в своя нормален и спокоен развой от едни узи, с формалното разкъсване на които се отстрани и настаналото охлаждение между България и Турция...

Въодушевени от това свято дело и за да отговоря на държавните нужди и народното желание с благословението на Всевишния провъзгласяваме съединената на 6 септември 1885 година България за Независимо Българско царство.

Печата се по Българската държавност..., с. 271.

Стефан Стамболов
1864 – 1895

ЗАВРЪЩАНЕТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ

Андрей Пантев

Замисляли ли сте се понякога колко много хора дълбоко вярват в християнската идея, без да са прочели един ред от Библията? Не намирате ли, че повечето чудеса и светци в нашия национален пантеон са приемани машинално, с едно хипнотизирано прекланяне, видяно извън прозаичното рацио на близки и далечни исторически реалности? И не смятате ли, че дебелият партизански смог, падащ често пред панорамата на нашата история, ни предоставя неволно прекрасната възможност да видим при разясняване още по-релефно и ярко, да усетим по-близо и осезателно екзотиката на нашите малки, но истински и трайни победи? Като че ли понякога забраната или подминаването, премълчаването, прескачането на значимостта на определено събитие или личност генерира точно обратните на първоначалния замисъл явления – един интимен интерес, една готовност за приемане на митологизирани образи, които едва ли биха били така леко и пристрастено консумирани, ако бяха поднесени по естествен, сиреч конвенционален начин! Дали идеологическото затъмнение на примитивните клишета в едно припряно поради безпомощност забвение не създава солидните темели на близко обожание, не по-сляпо като изява от предишните отрицания?

Колко много от новите идоли на нова България могат да се наредят в тази галерия от незаслужено пренебрегвани, а сега прекомерно героизирани личности в нашата модерна история! Но не и този, който никога поне официално не бе забраняван, не и този, който се завръща между нас, без да си е отивал някога... Вие разбирате, че става дума за Стефан Стамболов – единствената политическа фигура в нашата нова история, в която не преобладават илюзията, романтиката и надеждата пред истинските постижения!

Кои са онези тайнствени исторически пътеки, онези властни магистрали на всеобщата и личностната изява, които са тласнали този нисичък и малко недодялан външно хъш от далечен тревненски род, израснал в многолюдно търновско семейство, които са го извели до висините на равноправни и изпълнение с взаимно уважение и достойнство срещи с изтънчени аристократи, с превзети космополити, с властни монарси, с политици, дипломати и журналисти от Швейцария и Великобритания, от Швеция до Германия? Защо за него още приживе се пишат статии и книги, анализират се многосмисловите натовареностн на неговите речи и декларации, шеги и заплахи, интервюта и обещания? Как ли се е почувствала крехката и изпълнена със стеснителен финес Мария Луиза Бурбонска и Пармска, когато при раждането на престолонаследника на 30 януари 1894 г. премиерът Стамболов присъства на отрязването на пъпната връв в качеството си на персона, идентифицирана с българите по света и упражняващ една свещена и сурова средновековна традиция? И какво ли са си мислели почитателните чиновници от Протокола на султановата канцелария в Цариград, когато на този мрачен балкански държавник са оказани същите топовни почести и парадни церемонии, с които са посрещани тежките представители на империи и ханства, царства и републики? И защо трябваше тъкмо този човек да загине като обикновен криминален бандит на софийските улици в близост с двореца и при това от българска ръка, станал и в това начало и символ на една зловеща в своята последователност нашенска практика?

Зашеметяващият водопад от писания на усърдни и вещи стамболоведи днес така внезапно се сгромолясва над главите ни, че едва ли можем да разграничим чакалския порив на търсачите на доходоносни теми и благородното отприщване на дълго задържана амбициозна енергия. Но несъмнено този наш революционер, държавник и книжовник е изправен пред опасността да бъде обезличен тъкмо чрез славословия по същия начин, по който бе засенчен от противно раболепие към външна сила. Ние трябва да знаем кой е Стамболов както чрез неизкусителния авторитет на прозаичната фактография,

така и чрез осмислянето на неговите истински заслуги сред българското човечество. Защото вече ние знаем кога, къде и как е направил той една или друга национално-политическа изява, но не винаги разбираме нейните тогавашни измерения и близките и далечни последствия, перспективи и резултати на същата тази противоречива днес дейност. Как си е позволил например да екстердира един престижен френски журналист - Гастон Шатурн, пишещ при това за в. "Таймс", как е отпратил Триупис и Пашич от българската столица с празни ръце, как си е позволил да каже открито: "На Австрия заради Македония не можем да разчитаме", как е отхвърлил британския вариант за турско-българска военна конвенция, как е отправял заплашителни предупреждения към Портата и в същото време е печелил не само абстрактни симпатии, а конкретна и оползотворена помощ от тези страни! Ето това е енигматичната природа на феномена Стамболов за нас българите, свикнали да мислят с един архаичен ориенталски прагматизъм, че за да получиш, най-напред трябва да дадеш, и то непременно повече от искането!

Тъкмо тази мъчително угнетяваща дилема не се отдаде на българския политически елит след гибелта на Стамболов, в смисъл на нейното преодоляване като психоза. И може би подсъзнателно или програмирано към него полетяха упреци, проклятия и възторзи именно защото той можеше това, а другите не! При коментар на една лекция по българска история пред социалистическото дружество в Париж на 14 март 1917 г. - време недобро за българите във Франция и не само там, един непоправим и поради това храбър приятел на България - Жорж Буске, нарича Стамболов "гений, разбрал значението на позицията на България". Дали днес, когато трагическата стойност на нашето отечество несъмнено, а може би безвъзвратно е намалена, да не кажем загубена, Стамболов пак не би бил онзи "български Бисмарк", който изведе едно малко невзрачно княжество - обект на враждебна или снизходителна ирония - отново на авансцената на европейската политика със същата последователност, с която я изведе от задния двор не само на Европа, но и на Балканите?

Колко много въпроси неволно си задаваме, мислейки за Стамболов и препрочитайки всичко, написано за него. Може би тъкмо затова вярваме в неговото завръщане в тревожни времена, когато явно нямаме не само обединяващи личности в политиката, но и ярки индивидуалности в нашия национален духовен свят. Стамболов разбра преди сто години това, което ние още не виждаме, а после вероятно видели го, ще го експонираме като Колумбово дело – уязвимостта на държава като България може да стане по същите геополитически и конюнктурно-стратегически причини нейна внезапна, нова и трайна сила. Нашето чувство за обреченост може да стане увереност за историческо бъдеще. *Но страшно ни липсва Стамболов не като символ на близко величие, а като аргумент за вяра в собствените ни способности.*

Несръчните, а и дебелашки опити да бъде той потретиран като идол или като чудовище отразяват една за ужас още непреодоляна първична незрялост в нашето чувство за държавност и в нашите представи за политическа дейност изобщо. И най-почитаните национални герои в страните – обект на нашето страхопочитание днес, не са поднесени пред днешната общественост като безукорни и добродетелни богове. Наполеон и Де Гол, Вашингтон и Чърчил, Линкълн и Уелингтън, Швайценберг и Бисмарк, Гарибалди и Кавур, сицилианските рицари и малтийските мореплаватели и пр. отдавна са напуснали канонизираните стереотипи на човеци безгрешници, ако изобщо са били напъхвани някога там, за да заемат истинското си място на човешки същества! Което е не само по-вярното им място, но и по-достойното. Нашите апостоли леко се разделят с ореолите на Вилхелм Тел и Робин Худ, с невероятните подвизи на Крали Марко и Хитър Петър, а политическите ни лидери се съизмерват с позабравената максима, че политиката е изкуство на възможното. Тогава защо най-значимият от тях да стои настрани тъкмо от тази умерена везна на личностна равносметка, при което почитта не изключва умерен укор, а преклонението не означава банализиран парад на комично величаене. Разбира се, днес позицията, познанията и опитът на хора, срещнали късмета или нещастието да се родят доста по-късно, ни дават незаслуже-

ната възможност да лепим етикети на лесни присъди с разбираема лекота на историческата дистанция. Но тъкмо поради това ние следва да използваме, разширим и продължим тази биологическа и хронологическа привилегия, за да разберем стойността на онова, което са видели някогашните съвременници с прозрение, не винаги дадено дори и за онези, които са съвременници сега. Един политик се оценява по резултатите, но тези резултати имат значимост в национален мащаб само ако са приложими за съдбата на няколко поколения. И в негативен, и в положителен смисъл и план! Именно поради това Стефан Стамболов не е илюзия, не е абстрактно упование в нещо неясно в своята историческа далечина и в своята практическа неприложимост днес. Трескавите миражи на нашето целокупно национално обединение като че ли изчезват по-стремително, отколкото надеждата да видим отново някого като него в българското държавно управление. Защото интуитивните политици като Стамболов, чужди на популистки импровизации и декларативно манкьорство в действията си, имат чувство за близка и далечна перспектива в националното ни развитие, което рутинните политици, толкова силни в своите критични присъди, не притежават и тъкмо поради това са в редиците на средния политически елит.

Преди да продължим тези натрапващи се разсъждения, аналогии и паралели за мястото на Стамболов в българската политическа и стопанска история, следва да напомним основните хронологически жалони в неговия жизнен път. И при най-хладната биографска повествователност не можем да преодолее емоциите във възприемането на една толкова впечатляваща личностна кариера. Роден на 31 януари 1864 г. във Велико Търново, едно от седемте деца на Евгения и Никола Стаматови. Първата значима граница в живота на Стамболов е прокарана между годините 1870 – 1872, когато той заминава за Одеса, получил благотворителна стипендия за местната духовна семинария. Там бъдещият революционер преживява удивлението на момче, познаващо сокаците на Търново, и усеща имперската атмосфера на една световна сила, пречупена с неповторимия космополитен дух на елегантната одеска общественост. Но разочаро-

ванията са по-страшни от страхопочитателната изненада. Бунтарският дух на едно свободолюбиво по рождение момче е предизвикан от бюрократизма, византинизма, мракобесието и летаргията на едно затворено общество, толкова велико като изява на световната сцена и толкова потискащо като делнично ежедневие, като бит и сурова реалност. „Видях и аз руския бит", ще си спомня по-късно държавникът, макар че романтикът поет ще изрече и едно неотричано никога по-късно изречение: „Тогава (става дума за възрожденските време и за бъдещата българска политическа общественост) Русия беше свята за нас!" Тъкмо това мъчително съмнение, това угнетяващо противоречие ще бъде първата школа на прагматизъм и чувство за реалност, които никога няма да напусне поета Стамболов. *Преживял едновременно благодатните съприкосновения с руската мисловност и с брутalностите на едно деспотично управление, тъкмо там Стамболов започва да разбира многопластовите строежи на политическия прогрес и на държавнонационалното строителство.* Когато през 1873 г. той се завръща в Търново със самочувствието на младеж, срещу когото е предприела наказателни мерки една велика сила, Стамболов вече наблюдава сънародниците и съгражданите си с други очи и най-вече с други намерения. Детската болест на едно преклонение е изживяна поразително рано и поразително кратко, но това преболедуване не носи чертите на безконтролно отрицание на руския фактор в българското бъдеще, което преживяват мнозина като него.

На заседанията между 20 и 21 август 1874 г. в Букурещ Стефан Стамболов е вече представител на Търново в Общото събрание на Българския революционен централен комитет. Същата есен той е избран за апостол в България. Оттогава Стамболов става галеното дете на българската национална идея, човекът, комуто бе предоставена възможност и доверие да прави неща, които другите учат с години. Една година по-късно заедно с Хр. Ботев Стамболов свиква извънредно заседание на БРЦК, което взема съдбоносното решение за въстание. Духът на Левски търси историческо и морално оправдание и българската емиграция, разумно или необмис-

лено, бърза. Бърза по начин, по който са бързали поляци и ирландци, мексиканци и сицилианци, унгарци и хървати. Стамболов е определен за ръководител на въстанието в Стара Загора. Колко много горчивини ще понесе по-късно той след това въстание. Но не непосредствено след него, а едва след като стане безспорният властелин на българската държава.

През 1875 г. излиза общата стихосбирка „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова", която ще скрепи, макар и в разностепенен план, тези две имена и в нашата литература. Ноември 1875 г. Стамболов ръководи заседанията на Гюргевския комитет на българската революционна емиграция. Той е определен единодушно за главен апостол на I революционен окръг и за цяла България. Престижът му на заместник на Левски е запазен въпреки слабия ефект на опитите за възстановяване на комитетската система в България. За кой ли път пресякъл Дунав, на 25 и 26 април 1876 г. Стамболов свиква общо събрание на окръга в Горна Оряховица, за да програмира конкретно близките въстанически действия. Отново разруха и отново изгнаничество в близка Румъния. В очакване на дипломатически вариант и развой на българския въпрос след Априлското въстание Стамболов е един от редакторите на вестник „Нова България", чието име е и програма. Член на Българското централно благотворително общество, а по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г. той е секретар на военния пратеник на Славянския комитет.

Тук, малко безлично и тихо, спира ярката възрожденска кариера на този революционер, еднакво вещ в българо-гръцката църковна разпра, в настроенията на балканската емиграция, в положението „из българско" и във взаимоотношенията между различните формации в балканското общество в навечерието на Освобождението.

Но оттатък идва още по-яркото, още по-значимото и най-вече още по-опасното... След Освобождението отначало Стамболов се установява като адвокат в Търново. Там той става един от основателите на знаменитите комитети „Единство", чрез които българите изразяват своя гняв срещу „миротворците" от Берлинския конг-

рес, разкъсали така делово българския етнически масив. Там той се изразява и като активен член на Либералната партия. Между 1880 и 1881 г. е народен представител и подпредседател на Второто обикновено народно събрание. Тогава започва неговата борба срещу установения след 1881 г. режим на пълномощията. Невръстното момче от черковния събор на българската нация в Цариград през 1871 г. става един от авторитетните говорители в политическата борба за възстановяване на Търновската конституция. При разцепването на Либералната партия през 1883 – 1884 г. Стамболов застава на страната на каравелистите въпреки нарастващите опасения от липсата на достатъчна решителност и последователност във водачите на тази фракция. Между 1884 и 1886 г. Стамболов става и председател на Народното събрание, дал чрез поведението си на тази престижна длъжност достолепно олицетворение и традиция. През пометната есен на 1885 г., когато сърбите се готвят скоро да пият „бела кафа" в хотел „България", Стамболов е на бойното поле в шинел на доброволец. Какъв друг шинел би му отивал, след като е председател на Народното събрание, а няма воински чин или звание? Да напомним ли онзи заплашителен пръст, насочен към българския княз Александър Батенберг, и то в компанията на още колебаещия се български премиер Петко Каравелов, сочещ приемане на Съединението или абдикация? Колко лесно му е било все пак на Батенберг да приеме – той жертва само короната си, докато всички останали българи рискуват заедно с главите си и самата млада България!

И ако Стамболов умееше да заплашва българските владетели в минути на нерешителност, той знаеше как да ги защитава в часове на опасност, която значеше и заплаха за държавата...Та нали тъкмо той, а не други, които толкова славеха княза, опитал се да управлява еднолично след 1881 г., се противопостави с толкова нетипична за българското поведение решителност при превратата на офицерите русофили през август 1886 г. Не пресметлива лоялност към коронована особа, а реални опасения за съдбата на страната правят Стамболов вдъхновител, архитект и реализатор на т.нар. контрап-

реврат, анулирал принудителната детронация на Батенберг. Когато последният показва по-малко смелост пред императора самодържец, отколкото при Сливница, нараненото чувство на българския държавник, а и съмнението в способностите на Батенберг да отстоява национална кауза принуждават Стамболова да приеме окончателната абдикация на княза. На 27 август 1886 г. той е назначен за регент на България заедно с Петко Каравелов и Сава Муткуров. Оттам нататък часът на Стамболов е часът на самата България. След избора на Фердинанд той става министър-председател и министър на вътрешните работи още на 20 август 1887 г. До 17 май 1894 г., когато поредната оставка на могъщия министър-председател внезапно е приета, Стамболов несъмнено е най-влиятелната, да не кажем всесилната личност в българския политически свят. Когато на 3 юли 1895 г. той е жестоко посечен в центъра на София, а след три дни, сутринта на 6 юли, умира, няма никакъв друг политически, партиен или парламентарен лидер, който да бъде сравняван и съпоставян с него по всякакви местни и чужди показатели. Това убийство е отразено в европейската и североамериканската преса, а неговото име неизменно стои в скромното българско присъствие на личности в световните енциклопедии. Тогава кой е той? Само защото е тиранин, русофоб, само защото са го хвалили в чужбина ли неговото име така често терзае нашите въображение и така плътно присъства в поведенческия модел на нашето национално самочувствие? Та България е имала по-големи диктатори и по-безконтролни русофоби.

Пласирането на Стамболов в българската историческа традиция може да бъде вярно само ако имаме реална представа за онези властни потребности, неумолимо изправили се пред съдбата на българите във времената на този наш държавник. Угнетяващият дефицит в българската историческа митология често интуитивно ни насилва да приемаме на един дъх всякакви подвизи и чудеса с трогателното извинение, че „на този народ“ му трябват все пак герои, мъченици и най-вече победители. Атрофираните ни сетива за историческа значимост, познаващи само властното „това – да, това – не!“ като при-

съда, са ни лишили да имаме естествената за обикновения живот способност да видим съзидание и разрушение, актив и дефицит в едно и също явление, личност, промяна. И именно поради това ние и приемаме Стамболов или като чутовен великан, или като отблъскващо чудовище. Дали няма един ден да ни погуби тази гибелна болест? Какво може да се каже за Стамболов като за историческо междувремие?

Поне ние, професионалните историци, следва да проявим средна професионална порядъчност, за да признаем, че нито прогресът, нито демокрацията са създадени с мечтателна поетика. Няма нация, държава, континент, където трайните исторически постижения да не са предшествани от една напрегната консолидация, в която присъства и насилието, и то като двигател и гарант на този съзидателен процес. Цялата същностна разлика обаче между съсипителните режими и държавнотворческите ограничения се изразява в това, кой я осъществява и в името на какво като близко бъдеще. И модернизацията – стопанска, институционна, политическа, и националната консолидация, и гражданско-политическите иновации поне в началния си етап включват и насилствени методи. Само демагози и глупаци не виждат тази непривлекателна, но неумолима зависимост. Разбира се, тъкмо тя става чудесна идеологическа почва и храна на всички диктатори и сатрапи по света, но нейното преодоляване е възможно само ако тя е разбрана, декларирана, изтърпяна и предадена на историята! И тъкмо поради това има диктатори и диктатори в световния исторически опит и те в различно време и в различни страни са възприемани справедливо по различен начин. Оливър Кромуел, Наполеон Бонапарт, Бисмарк, Кемал Ататюрк, дори в началото Джордж Вашингтон често са окачествявани като диктатори, но те не са нито Мусолини, нито Хитлер, нито поне Саддам Хюсеин. Та забравихме ли, че пред историческия термин „абсолютизъм“ в определено време стоеше и прилагателното „просветен“, което го правеше съвсем друг, и тъкмо той задълбочи завинаги историческата пропаст между европейския изток и европейския запад? Със сила и степен, равна на революции, преврати и реформи.

Поразени, и с право, от великолепието на Западна и Средна Европа, балкански държавници наивно се надяваха, че в края на XIX в. ще могат да дублират развитието на европейската демократическа традиция, започнала още с Ренесанса и Реформацията. Да я дублират с темпо и мащаби, непознати за онези, които така трогателно усърдно имитираха и на които така почитателно подражаваха! Всеобщото избирателно право – едно чудо в новата балканска история – бе незабавно въведено в балканския политически режим и ритъм, най-съвършените институционни модели на атлантическата демокрация – изпробвани поетапно и в продължение на столетия на други места, бяха незабавно присадени в доскорошните османски владения в Европа. Това изглеждаше чудесно като идея и програма, но не и като практика, не като реална функция, не като ежедневна битова политическа култура! И затова в повечето случаи тези чудесни институции не проработиха в благородния си първоначален замисъл и направление.

Стефан Стамболов знаеше всичко това. Къде по интуиция, къде от разбран конкретен исторически опит, къде по пътя на собствените си победи и разочарования. Той пое един кръст да не бъде обичан, но да бъде създател на нещо, което ще бъде оценено в бъдеще. И ако не бе така самоубийствено за нацията спрян, тъкмо това и щеше да стане. Кои и колко са обвиненията срещу него? Съмнителна до подозрителност предпазливост по време на трите му участия в трите български въстания. Винаги се измъквал тогава, когато обстановката ставала безнадеждна, че винаги оцелявал, че винаги се връщал пак с цената на рисковете на другите. Не обърна ли Стамболов гръб на опасността само веднъж – когато скочи от файтона и побягна от своите нападатели през онова лято на 1895 г.? Във всички други случаи неговото оттегляне може да бъде забелязано във всички водачи, които не могат, а и не трябва да спазват клетвата за потъващия капитан заедно с потъващия кораб. В тези години Стамболов се връщаше не от страх, а от разбиране на една обреченост, която е подготвяна често тъкмо от тези, които по-късно го обвиняват в страхливо измъкване. Намирам обаче, че тъкмо тогава той разбира

една банализирана по-сетне зависимост, че когато не може да се направи нищо, следва да се запази самообладание. Ако бягаше от опасности, щеше ли да поеме българския държавен кораб тъкмо в онези страшни времена, когато стереотипният шаблонен днес израз „поемам отговорност" не означаваше само оставка, а означаваше смъртна лична опасност?

И не можем ли със същите бабаитски изисквания да корим един Левски, който е знаел какво прави, когато се е надявал тъкмо Стамболов, а не някой войвода харамия, да стане негов приемник, заместник и съратник? Разбрал веднъж страшната тръпка на поражението, можеш ли да се върнеш отново при него, ако имаш дори средно малодушие?

Задавам въпроси, в които стои еднократен и категоричен общ отговор. Но той бил тласкан от тщеславието да води... Че какво от това. Деветдесет на сто от световните лидери са тласкани от същите мотиви на онзи свещен егоцентризъм, от който се е задало всичко хубаво на този свят, стига да е насочено към него и стига да е вградено в подходяща среда! Нека да не бъдем по-взискателни към революционното минало на Стамболова от един Захари Стоянов. Но ако има една трагическа предопределеност в българската история през живота на Стамболов в смисъл на зависимост от чужди сили, тъкмо той успява да я ограничи, ако не и преодолее благодарение на своя опит от времето на българските съзаклятия. България става независима не като пряк резултат от национална революция. Но тя никога нямаше да бъде освободена и по другия начин, ако не бяха правени опити за такава революция. В този смисъл аз разбирам Освободителната война не като „връх на българската национална революция", а като условие за тази война. Допускам, че тази надекларирана, а често пъти и незрима зависимост е видяна от много тогавашни съвременници. Малцина от тях обаче са имали обречената на присмех или охулване храброст да заявят, че когато националната независимост на страната е заплашена до гибел, когато стопанската модернизация е спъвана от всевъзможни проекти и съвети, внасяни отвън, когато е имало хора, за които думата на чужд консул е по-важ-

на от тази на български губернатор, министър или офицер, модерната демокрация в нейния завършен тогавашен тип може и временно да почака. Както се прави във всички модерни държави тогава и днес. Само Стамболов не криеше тази крещяща необходимост!

В този смисъл ние търсим не опрощение за диктаторството на Стамболов след 1886 г., не оправдание на неговите насилия, а обяснения, които не прилягат за всяка диктатура, нали? Дори и с минимални исторически познания и геостратегическо въображение, знаейки тогавашните договори и познаващи тогавашната политическа карта на Европа, ние можем да разберем раждането на диктатора у Стамболов. Но до каква степен и в какво отношение това бе диктатура? Не се ли изчерпваше българското търпение след толкова почитания към освободителката, след толкова затваряне на очи пред подстрекателства, поощрения, заплахи и нескривани закани? Не си ли отиде един княз, възвърнал любовта на народа след 1885 г. само с една ледена телеграма на Царя от Петерхоф? Не бяха ли пускани на свобода или оправдавани руски поданици, участващи във въоръжени стълкновения с правителствени органи и части? Не беше ли отразена признателността на българите към Русия и нейното воинство след 1886 г., след като руските офицери изоставиха командваните от тях български части пред лицето на коварна атака, а някои от тях дори чакаха сръбските победители в София? *В този смисъл диктатурата на Стамболов бе предизвикана и постепенно развиваща се като реакция срещу вътрешни и външни предизвикателства, които са толкова явни и ярки, че непросветеният в балкано-руските дела читател би недоумявал, че изобщо са се случили. Нещо повече. Диктатурата на Стамболов бе селективна – тя бе насочена спрямо реални опасности, а не срещу всеки, който се упражняваше в красноречие срещу режима.* Ако се бе втурнал в самоцелни гонения срещу опозицията, най-пострадали и най-преследвани следваше да бъдат социалистите. Няма да повтарям вече изнесените чисто аритметични съпоставяния за опозиционната преса в България по Стамболово време, за конгреса на Бузлуджа през 1891 г., за обявените за партизански съдебни дела, които водеха привър-

женици на „тиранина". В същото време *със своята безпогрешна интуиция Стамболов разбира, че началните неуспехи на българското стопанско развитие, бавният темп на институционната модернизация, ниската скорост на приближаването ни към европейската икономическа система въпреки яростната протекционистическа политика на държавата се дължи и на отсъствието на вътрешен социален мир, който е предусловието за всякакъв вид и тип модернизация.*

Активната законодателна дейност на Народното събрание, която регламентира, регулира и поощрява израстването на националната икономика, би си останала една декламаторска безпомощност, ако не се гарантират условия както за чужди инвестиции, така и за достъп на българските стоки на външните пазари. С откриването на жп линии, изложения, със строителството на комуникационна мрежа, със сключването на стопански спогодби и външни заеми Стамболов се стреми да балансира външния и вътрешния фактор в българското национално развитие по начин, който да донесе по-значителни и трайни ефективи и резултати. Въпросите за вътрешния държавен стабилитет стават основен политически проблем на трибутарното българска княжество и такива елементи от него като избора на княз, третирането на българите вън от границите на страната, участие на чужд капитал в българската икономика, действията на вътрешната опозиция, ролята на църквата във вътрешнопартийните борби по признаването на княза, борбата срещу режима на капитулациите и пр. са взаимносвързани и подчинени на един железен показател – спокойствието в страната независимо как е постигнато и как се изгражда то е по-важно, отколкото реномето на демокрацията и престижа на малцинствената политическа търпимост. Единствен Стамболов имаше силата да признае открито това и да се заеме да свърши тази работа, колкото и грозна да изглеждаше тя и колкото зловещи опасности да крие тя за онзи, който е дръзнал да се заеме с нея. Не, както сам казваше, той не бе от фарисействащите политикани, които постепенно се отдръпваха от него, удивени не от неговото диктаторство,

а от неговата непозната у нас последователност и решителност.

Той постепенно оставаше сам. Това често е съдбата на всеки изпреварил времето си, но направил неща за поколения напред. Вероятно вече следва редът на естествено възникващия въпрос – какво щеше да стане, ако го нямаше него? Отговорът е отчайващо ясен – това, което стана, когато него вече го нямаше. Но величието на политическите мъже, ако, разбира се, са такива, се състои най-вече в обстоятелството, че по-значимите изрази на техните постижения остават неунищожими! Така стана и със Стамболов. И най-разпалените противници на Стамболовия режим не могат да подминат обстоятелството, че България става съвсем друга държава тъкмо по това време. И тук не става дума за ласкателства от журналисти и дипломати, учени и политици.

България стъпва на широкия друм на европейската общност, която за изненада на много днешни журналисти и анализатори е много по-интегрирана в края на миналия век, отколкото днес. Колкото и да бяха мъчителни, а често и отблъскващи изпитанията за българската демокрация, колкото и да се шириле една сардоническа адаптивност към по-силния, създала показателното разграничение „горе – долу Стамболов!", колкото и занапред да лежаха утвърждаващите оптимистични индикатори на европеизма у нас, ние показахме на света, че поне не сме по-лоши от другите, при толкова ирония и толкова мрачни предсказания, отправяни доскоро! Заради нас потомствени аристократи, мастити учени, императори и парламенти прекъсваха ваканциите си, слушаха съветите на своите дипломатически агенти, четяха новините в пресата с неизменната рубрика „Положението в България". Това не бе комично напъване да покажем какви сме, а нервен стремеж да заемем онова място върху европейския културен и политически терен, който смятахме, че исторически заслужаваме. Стамболов стана изкупителната жертва на този поривист и поради това естествено немного изискан стремеж към европеизация. Тъкмо защото той стоеше зад нея.

Но именно защото европеизация не можеше да бъде постигната само чрез сервилно адаптирани модели, с без-

критично преклонение към заимствани институционни решения и процедурни рецепти, България изпитваше ужасна потребност от един Стамболов. С какво, за Бога, той бе поставил страната в зависимост от чужди сили, въпреки че в повечето случаи нашите външнополитически успехи се дължаха именно на външнополитически комбинации? Ще се намери ли поне един друг случай в новата европейска история, когато един юридически зависим васал, каквато бе по Берлинския договор България, ще разговаря и ще води политика със своя сюзерен по този равнопоставен, а значи и достоен начин? Стамболов показа, че „помощ отвън" може да не означава „зависимост от" и това удивително изобретение все още не е напълно проумено от нашите политически мъдреци.

Той създаде и практически разви една безценна като исторически капитал външнополитическа концепция, която предвиждаше предварителна, многостранна и постепенна културно-политическа консолидация на българите вън от България, която да дублира румелийския опит от 1885 г. в едни променени, усложнени и застрашителни за националната ни участ условия. Всичко останало той разглеждаше като кафански героизъм, като неприложима в политиката романтика, а и като разрушителен авантюризъм. Когато бе отстъпено от тази линия в българската външнополитическа програма и в обединителната акция на българите като общност, знаем какво последва. Каква съдба имаше той! Да падне от ръцете на онези, заради които проявяваше най-доброто от своя могъщ политически интелект, чувство за реалност и способност за прозрение. Представяте ли си Стамболов „преметнат" от сръбски, румънски и гръцки политици през 1913 г.? Аз не!

Именно поради това пишем с надежда за неговото завръщане. Не като ангел спасител или като захаросан герой в несъстояли се сражения, а най-вече като доказателство, че нашата история може да бъде създавана „отвътре"! Той беше презрял йезуитските условности на демокрацията като демагогия и бе разбрал истинските стойностни възможности на българското племе. Той не се правеше на такъв, какъвто не е при цялата непривлекателност, която може да бъде създадена при тази по-

зиция. Но той бе по-уважаван в чужбина от всичките възпитаници на Робърт колеж и Хайделберг, от всичките оратори и теоретици, от всичките „западняци" в нашата политическа действителност. Дори и да приемем, че неговият политически талант е по-висок от хуманитарния му интелект, той тежеше повече в салони и на преговори, отколкото наши и чужди превзети европейски поклонници. *Защото той притежаваше нещо, което може да бъде развито и култивирано, но не можеше да бъде изкуствено създадено – политическа дарба – нея или я имаш, или не! Подплатена с любов и преданост към отечеството, която малцина са игнорирали, тази дарба създаде темелите на най-значимата до 1919 г. държава на Балканите – България. При целия вой на неговите отрицатели те не могат да ни посочат друга личност поне съизмерима с него. А Стефан Стамболов следва участта на непреходните по значимост политически мъже. Той е като пирамидите – колкото по-отдалеч ги наблюдаваме като дистанция и обхват, толкова по-осезателно и стъписващо става тяхното величие!*

ПРИЛОЖЕНИЕ

Реч на Стефан Стамболов пред Народното събрание на 17.XI.1893 г.

В моето управление на страната каквито и заповеди да съм дал, каквото и решение да съм направил всичко е писано и подписано от мене, защото от работите си се не боя и защото всичко съм правил с пълно съзнание, че инак не е могло да стане... Избран ли е някой правилно, изборът му се утвърждава, без да се гледа убеждението му. Това съм правил всякога, ще го правя и занапред и няма да отстъпя от това правило... В борбата за защита на Отечеството правителството не се е занимавало да прави комплименти и реверанси на престъпниците, но с достойнство и строгостта на закона се е стремяло да запази интересите на страната... Ако моят пръст е заразен от гангрена, при всичко че го много оби-

чам, ще го отрежа, за да се спаси цялото тяло. Ако едно бясно куче хапе хората, комуто то и да принадлежи, трябва без друго да се убие. Тъй трябва да постъпи всяко едно правителство, което разбира своята задача и положение...

Господа представители! Аз не съм от фарисействующите политикани – аз не прецеждам комарите, пък да гълтам камилите, но право вървя към целта си. Когато видя нещо по моето вътрешно убеждение, че то трябва да се направи за спасението на Отечеството, ще го направя, макар даже да е запретено от законите. А пък вие сте тука, господарят на страната е тука – нека ме съдят, стига аз да съм бил убеден, че е било необходимо да взема въпросната мярка. От делата си не се боя, защото всичките дела в моята публична деятелност са насочени за осигуряването и запазването правата и свободата на нашия народ...

Дневници на VII обикновено народно събрание, I р.с., XVII засед., кн. I. С., 1894, с. 133 – 141.

ЗАБРАВЕНИЯТ КОНСТАНТИН СТОИЛОВ

Радослав Попов

Роден на 23 септември 1853 г. в Пловдив, умира на 23 март 1901 г. в София. По-малко от 48 години живее един от най-видните строители на българската държава след Освобождението. Израства в заможно пловдивско семейство. Учи в Пловдив, Робърт колеж (Цариград), Хайделберг (Германия) и през 1877 г. полага юридическия си изпит в Хайделбергския университет с докторат. Слуша лекции по френско право в Париж, живее три месеца в Прага и се запознава с Константин Иречек, у когото оставя отлични впечатления с възпитанието и подготовката си. Завръща се в България след подписването на Санстефанския договор и започва активен обществен и политически живот. Участва в издаването на в. „Марица" (Пловдив). На 1 август 1878 г. княз А. М. Дондуков-Корсаков го назначава за член на пловдивския губернски (апелационен) съд, а на 26 януари 1879 г. е назначен за председател на софийския губернски съд и в това си качество участва в Учредителното събрание, където се проявява като блестящ оратор и изпъква като един от водачите на Консервативната партия. След избора на Александър Батенберг за български княз К. Стоилов е назначен за началник на политическия му кабинет. Заема министерски постове в различни кабинети и особено активна и ползотворна дейност развива, когато ръководи Министерството на правосъдието. Два пъти е министър-председател на България (28 юни – 20 август 1887 и 19 май 1894 – 18 януари 1899), министър на външните работи и изповеданията (1883, 1886, 1896 – 1899), министър на правосъдието (1883 – 1884, 1886 – 1888, 1895 – 1896), министър на вътрешните работи (1894 – 1896). Изпълнява редица дипломатически мисии, най-важната от които е свързана с избора на Фердинанд Сакскобургготски за български княз. Основател и ръководител на Народната партия (1894), както и на органа й в. „Мир".

8 Мир

Константин Стоилов
1853 – 1901

* * *

К. Стоилов е един от най-мащабните политически дейци и държавници на следосвобожденска България, разностранна личност, оставила съществени следи в историята на българската държава през първите две десетилетия след възстановяването ѝ през 1878 г. Нисък на ръст и леко пълен, безупречно облечен и винаги елегантен, с хладен поглед, но винаги вежлив и учтив, Стоилов много се отличавал от съвременните му държавници в Княжество България. Чужд на фамилиарните отношения, той избягва „провинциалния" начин на живот – шумни компании, нощни сбирки с хазартни игри и т.н., и се среща с колегите си единствено на заседания на правителството или в редакцията на в. „Мир". Тези негови качества и този начин на живот са резултат на възпитанието му и тъкмо на тази основа Стоилов е най-близо до европейските стандарти за политик и държавник в сравнение със съвременниците си.

К. Стоилов се завръща в България непосредствено след Освобождението вдъхновен, пълен със знания, получени в един от най-реномираните германски университети. Конституционното устройство, изграждането и нормалното функциониране на държавата са основните проблеми пред българското общество и специално пред неговата интелигенция. Стоилов влиза веднага в дискусиите по тези проблеми и като депутат в Учредителното събрание (1879) взема най-активно участие в обсъждането и решаването им. Той започва обществената си и политическа дейност направо в най-висшия законодателен орган, влиза в политиката „отгоре", без да извърви трудния и несигурен път както в партийните структури, така и на етажите на властта.

Първите политически изяви на Стоилов са в Учредителното събрание. Той прави неотразимо впечатление на депутатите с почти неподражаемото си ораторско умение, с логичността на излаганите идеи, с широките си научни знания. Първата му реч е посветена на „общонародния въпрос" и в нея той по блестящ начин изразява чувствата на народа към освободителката Русия и болката му от извършената на Берлинския конгрес нес-

праведливост. Като напомня за разпокъсването на българското етническо пространство, Стоилов предупреждава за бъдещи въстания и погроми, за бежански вълни и народни страдания. Мислите му за неизбежни стълкновения на Балканите и за необходимостта Княжество България да поддържа силна войска се оказват пророчески.

Много активно е участието на Стоилов в обсъждането на конституционното устройство на българската държава. *В дискусиите около Търновската конституция той е един от идеолозите на консервативното течение в Учредителното събрание и аргументирано и упорито защитава принципите на „разумния консерватизъм“*. Това идейно течение, дало впоследствие ядрото на Консервативната партия, се сблъсква с течението на либералите, което прераства в Либерална партия. Основната разграничителна линия между двете течения се заключава в отговора на въпроса: силната власт с нейните органи ли трябва да има приоритет в устройството и функционирането на държавата или личността, отделният гражданин. За течението на „разумния консерватизъм“ основните начала, върху които трябва да почива конституцията на страната, са свободата, равенството пред законите, самоуправлението (изразяващо се в участието на народа в законодателната власт), сигурността. Тези начала съответстват на провъзгласените от Великата френска революция човешки права, което означава, че съдържанието на принципите на консервативното течение отговаря на духа на новото време и че това съдържание е близко на европейския консерватизъм. Степента на развитие на българското общество трябва да определя неговата конституция и бъдещото управление, чиято цел ще бъде да възпитава народа към почитане на законите, поддържане на реда и спокойствието в страната. Като изхождат от това разбиране, ръководителите на консервативното течение защитават идеята за имуществен и образователен ценз при избиране на народни представители, създаване на двукамарен парламент, за да може чрез сената да се коригират увлеченията на долната камара, ограничаване броя на членовете на парламента и т.н.

Стоилов е един от основните носители и защитници на консервативните идеи в Учредителното събрание, тъй като те отразяват разбиранията му за формирането и функционирането на държавната система в Княжество България. Той държи на силната власт, която да се противопостави на нерегулирана народна стихия, а това може да се осъществи чрез разширяване прерогативите на княза и на изпълнителната власт, чрез създаване на държавен съвет и т.н. След остри и продължителни дебати, проектите на консервативното течение са отхвърлени от мнозинството в Учредителното събрание, което приема конституция, гарантираща правата и свободите на гражданите и широкото участие на народа в осъществяването на управлението на страната чрез осигуряване на равно и пряко избирателно право и еднокамарен парламент.

Първите години от самостоятелния живот на Княжество България не очароват Стоилов. Честите смени на правителства, острите политически борби и вътрешната нестабилност в страната засилват у него убеждението, че непременно трябва да се въведе силна власт, че властта на монарха в никакъв случай не трябва да отслабва, както не трябва да се подронва и авторитетът му. Преврат от април 1881 г. създава условия за осъществяване на тези разбирания. Според Стоилов това може да стане чрез промени в редица членове на конституцията: чл. 86 – за състава на Народното събрание, чл. 79 – за печата; чл. 82 и 83 – за правото на събрания и сдружения, чл. 85 – за народното представителство и т.н. Според Стоилов съдържанието на тези промени трябва да бъде ограничително и те трябва да се осъществяват, за да се стабилизира вътрешнополитическият живот в страната. Такава цел има и предложението му да се ограничи броят на народните представители в Народното събрание до 70 души, да се провеждат двустепенни парламентарни избори и т.н. Пак със същата цел Стоилов съдейства активно за създаването на Държавен съвет в периода на Режима на пълномощията (1881 – 1883), когато конституцията е суспендирана.

Според Стоилов силната изпълнителна власт не само ще стабилизира вътрешнополитическия живот, но ще съ-

действа много и за всестранния просперитет на страната. Той държи много и работи активно за създаване на икономически независимо чиновничество, стоящо извън политическите борби, независещо от смяната на политическите режими и представляващо много сериозен фактор за нормалното функциониране на управлението на страната. За него всяко министерство трябва да има ясно формулирани приоритетни задачи, а с оглед задачите за икономически просперитет на страната водеща роля се определя на Министерството на общите сгради с неговите дирекции и служби. Не по-малко значение Стоилов отдава и на необходимостта от ускорено законодателство, което да отговаря не само на европейските стандарти, но и на конкретните нужди на страната. Стоилов, а и други ръководители на Консервативната партия смятат, че правосъдието в Княжество България трябва основно да се реформира, като най-напред трябва да се подготвят и приемат закони за гражданското и углавното съдопроизводство, търговски закон, наказателен закон, закон за недвижимите имоти, за ипотеките, за анонимните дружества и т.н. Той постоянно набляга и върху необходимостта от ускоряване на правораздаването с оглед пресичане на злоупотребите и своевременно наказание на извършителите им.

Тези идеи на Стоилов започват постепенно да намират място в законопроекти, но краткото участие на водачите на Консервативната партия в бързосменящи се кабинети в периода на режима на пълномощията и в коалиционното правителство на Др. Цанков не позволява да бъдат внесени в Народното събрание, гласувани и приложени на практика. Но тъкмо тези идеи за законотворчество Стоилов и Григор Начович започват да реализират в периода на Стамболовия режим, когато двамата са министри съответно на правосъдието и на финансите от 20 август 1887 до 12 декември 1888 г. Острите политически борби в Княжество България след превратa и контрапреврата (август 1886) и последвалият период на безкняжие (август 1886 – август 1887) окончателно затвърдяват у Стоилов убеждението за необходимостта от силна власт, за да се сложи край на нестабилността в страната. Парадоксалното в случая е обстоя-

телството, че не Консервативната партия, а част от Либералната партия осъществява възгледите за силна, дори силова власт и именно тази власт в периода на Стамболовия режим дава възможнст на двамата министри консерватори в кабинета да прокарат през Народното събрание ония законопроекти, които са замислени още в периода на режима на пълномощията и на коалиционното правителство на Цанков.

Стоилов е член на правителството на Стамболов само около 16 месеца, но за това време само на две сесии на Петоото обикновено народно събрание се приемат няколко закона, които поставят началото на модерното законодателство в България. На първата и втората редовна сесия на Петото обикновено народно събрание през 1887 - 1888 г. са внесени и приети Закон за устройството, правата и ведомството на окръжните съвети в България, Военнонаказателен закон, Закон за изтребление на разбойничеството, Закон за печата, Наказателен закон и т.н. По съдържание тези закони са строго ограничителни и целят повишаване авторитета и престижа на изпълнителната власт чрез ограничаване свободата на дейността на отделната личност. В Закона за печата определено се защитава княжеската особа и при защита на внесения в Народното събрание законопроект Стоилов не се поколебава да заяви, че "печатът е средство, което в голям размер е отговорно за превратa в България". С тези закони, отговарящи на възгледите на Стоилов и подготвени с негово активно участие, се осигурява юридическата защита на силната власт. До голяма степен тази линия в законодателството продължава и през първите години от управлението на Народната партия начело със самия Стоилов (май 1894 - януари 1899). Още на първата редовна сесия на Осмото обикновено народно събрание през ноември 1894 г. е приет Закон против престъпните деяние против особата на княза и членовете на неговото семейство, а на втората редовна сесия през февруари 1896 г. Законът за печата е допълнен с нови ограничителни членове, изразяващи се в поставяне на условия пред редактори и издатели на вестници и списания, а също и в разширяване на наказанията.

Стоилов има възможност дълги години да работи близо до двамата владетели – княз Александър I и княз Фердинанд I, свидетел е на бурни и драматични събития, свързани със съдбата на първия български княз, участва в намирането и коронясването на втория княз, преживява вътрешнополитическите борби, свързани с международното му непризнаване. Постепенно той достига до убеждението, че вътрешнополитическата стабилност и авторитетът на страната се олицетворяват и са в тясна зависимост от качествата на монарха. От това произтича убеждението му, че е необходимо да се сложи окончателен край на династическия въпрос чрез признаване на княза. Качествата на новия княз Фердинанд I обаче карат Стоилов постепенно да промени разбиранията си за съдържанието на монархическия принцип. Той започва да изоставя принципа за силната монархическа власт. За него грубата намеса на княз Фердинанд I в работата на Министерския съвет и некоректното му отношение към някои от министрите уронва престижа на изпълнителната власт. *От горещ привърженик на силната власт на монарха през 80-те години на XIX в. постепенно Стоилов достига до разбирането, че най-подходящото управление за страна като България е парламентарната монархия с разумна намеса на княза във властта. Тези идеи започват да доминират във възгледите на Стоилов в периода на управлението на Народната партия (май 1894 – януари 1899), когато правителството прави много за издигане ролята на Народното събрание и на Министерския съвет.* В последните години от живота си Стоилов е вече убеден привърженик на парламентарната монархия. По такъв начин за един период от около две десетилетия възгледите на Стоилов за функционирането на властите в Княжество България видимо се променят. От противник на Търновската конституция заради нейния демократичен характер и прекалените права и свободи, които тя дава на населението, той става ревностен защитник на тази конституция, възстановява променените й по време на Стамболовия режим членове и работи за нейното стриктно спазване.

Стоилов разглежда икономическия просперитет на Княжество България като основна задача на законода-

телната и изпълнителната власт. Още непосредствено след превратa през април 1881 г. той обръща внимание на княз Александър I за функциите на Министерството на общите сгради. Държавата има нужда от пътища и главната задача на това министерство трябва да бъде строителството на жп линии. Стоилов категорично поддържа идеята, че жп строителството трябва да се осъществява от българската държава, за да се избегне чуждестранната намеса и влияние, и е горещ радетел за откупуването на Хиршовите железници на територията на княжеството. Според него най-напред трябва да се построят жп линии, които да свържат столицата София с Русе и Варна, тъй като икономическото им значение е безспорно.

Като министър-председател от май 1894 до януари 1899 г. Стоилов полага много усилия за осъществяване на тези идеи. Заложената по време на Стамболовия режим политика на насърчаване на местната индустрия и изобщо на стимулиране на стопанското развитие на страната е продължена и разширена. Правителството на Стоилов преодолява съмненията и колебанията за насоките на развитието на българското стопанство и работи за приоритетно развитие на промишлеността. За пръв път в следоосвободенска България правителството на Стоилов започва целенасочена и последователна покровителствена политика за развитие на българското стопанство. Още в първата сесия на Осмото обикновено народно събрание през есента на 1894 г. е приет специален закон за насърчаване на местната индустрия и Закон за създаване на търговско-индустриални камари. На втората редовна сесия на Деветото обикновено народно събрание е приет Закон за уредба на еснафските сдружения, а малко по-късно и Закон за занаятчийските конкурси. Целта на това законодателство е да се подпомогнат занаятите, но мерките на правителството в това направление се оказват недостатъчно ефективни, тъй като в началото на XX в. настъпва рязко спадане на занаятчийското производство.

Правителството на Стоилов прави решителна стъпка по пътя на политиката на протекционизъм чрез опитите да увеличи вносните мита. Известни успехи по линия

на отхвърляне на капитулационния режим, наложен на Княжество България от Берлинския договор, постига кабинетът на Стамболов чрез подписване на временна търговска спогодба с Англия без участието на Османската империя при размер на вносното мито 8 % върху стойността. Подобни спогодби се сключват и с Австро-Унгария и с Германия. Правителството на Стоилов продължава тези усилия, още повече че в края на 1894 г. изтичат сроковете на сключените вече търговски споразумения. Кабинетът започва преговори с европейските държави за увеличаване вносното мито на 15 или поне на 12 % върху стойността. В резултат на силното противодействие на всички велики сили и най-вече на Австро-Унгария то е принудено да отстъпи от първоначалната си позиция. След трудни и продължителни преговори през декември 1894 г. Княжество България сключва временна търговска спогодба с Австро-Унгария със срок от две години при 10,5 % върху стойността и при максимум на данък октроа (общински налог) от 2 %. Подобни договори са сключени и с Германия, Англия, Франция, Италия, Русия и Гърция. До средата на 1897 г. са подписани търговски договори с Русия, Англия, Франция, Италия, Сърбия и др., като за основа на тези договори се взема митото върху стойността. Стоките, необходими за развитието на промишлеността в България, както и тези, които не се произвеждат в княжеството, се облагат с мито от 10,5 до 14 %, а онези, които се произвеждат в страната и които трябва да се защитават от чуждата конкуренция, се облагат с повече от 14 % върху стойността. За пръв път българското правителство успява да прокара специфични мита за някои стоки – тютюн, обувки, сол, готови дрехи и др. При тях покровителственото мито е още по-високо: приравнено към митото върху стойността, то се равнява средно на 27 % за готовите дрехи, от 30 до 60 % за обувките и т.н.

Правителството на Стоилов отделя не по-малко внимание и на развитието на селското стопанство. Една от най-съществените мерки за насърчаване на селскостопанското производство засяга данъчната система – десятъкът се заменя с поземлен данък, премахват се някои преки данъци и се заменят с косвени, които отговарят

на данъчната система в напредналите страни. Прави се опит за премахване на лихварството и насърчаване на селскостопанското производство чрез доставяне на сравнително нисколихвени кредити. В Осмото и Деветото обикновено народно събрание са внесени и приети редица закони, чиято основна цел е насърчаване на развитието на земеделието и животновъдството. В това направление особено внимание заслужава Законът за подпомагане на предприятията, чиято цел е да насърчават подобряването на земеделието в страната. Този закон предвижда държавни помощи при уреждането на зеленчукови и овощни градини, винарски изби, млекарници, при откриването на животновъдни ферми и т.н. Специално внимание се обръща и на земеделското образование, и на голямата нужда за страната от квалифицирани специалисти. Предвижда се отпускане на държавни стипендии за продължаване на образованието в чужбина, насърчаване и разпространяване на агротехнически знания, помощи за общинските, окръжните или земеделските дружества, които откриват практически курсове по земеделие и животновъдство. Законът разкрива стремежа на правителството да насочи селското стопанство към интензивно земеделие и към стабилизиране на селскостопанското производство с цел да издържи на конкуренцията на напредналите държави.

Редица други закони и постановления показват, че правителството на Стоилов се стреми към насърчаване и модернизация на селското стопанство. Такава цел имат Законът за земеделското учение, Законът за градобитнината (взаимно задължително застраховане), решението на Министерския съвет за внос на едър рогат добитък от чужбина без мито за подобряване на местните раси, Законът за ветеринарносанитарната полиция и т.н.

Финансовият министър в правителството на Стоилов, а и цялото правителство пристъпват към структурна реформа на данъчната система, като се премахват редица преки данъци и се въвеждат косвени данъци. Модернизацията на данъчната система води до увеличаване на приходите в държавната хазна. Много усилия се полагат и за балансиране на държавния бюджет чрез въвеждане на мерки за намаляване на дефицита. И в това нап-

давление са постигнати значителни упехи, независимо, че не се достига до пълно уравновесяване на бюджета.

Стоилов е привърженик на ускорено обществено строителство и още като министър в кабинета на Стамболов открито подкрепя политиката на правителството в това направление, а след поемането на властта през май 1894 г. продължава упорито тази политика, като обръща особено внимание на транспорта и съобщенията - съществено условие за развитието на промишлеността, селското стопанство и търговията. Още на първата си редовна сесия през декември 1894 г. Осмото обикновено народно събрание приема Закон за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България. *За пръв път в историята на страната след Освобождението проектирането и построяването на една жп линия се обвързва пряко с бъдещото й положение в цялостната жп система на държавата.* От тази постановка произтича и обстоятелството, че се изучават и проектират не само магистралните жп направления, но и отклоненията от тях, т.е. и второстепенните жп линии. Според приетата програма двете основни жп направления свързват столицата с пристанищата Варна и Бургас и на тях се обръща най-голямо внимание. По време на управлението на Народната партия са изучени, проектирани и отдадени за построяване от предприемачи най-големият участък от централната жп линия София - Варна (участъка оман - Плевен - Шумен), жп участъците Русе - Търново, Девня - Добрич, Радомир - Кюстендил - турската граница, Пловдив - Стара Загора - Нова Загора, всичко 798 км. С допълнение на този закон от февруари 1897г. правителството се задължава да проучи и построи и допълнителни жп линии, които да свържат централна- та магистрала със Сливен през Стара планина, със Сви- щов, с Видин и Лом, с Оряхово и Никопол. Проектира се и свързване на Тутракан с жп линията Русе - Варна. Много от тези отсечки, както и участъци, започнати при управлението на Стамболов, са завършени още в края на XIX в.

Правителството на Стамболов отделя много сили и средства за проучването и строителството на пристанищата Варна и Бургас. По същество до идването на

Стоилов на власт са правени само някои частични проучвания за построяването на тези пристанища и цялата работа по проектирането и строителството им се извършва по време на управлението на Народната партия. Строителната дейност на правителството засяга и проектиране и разширение на редица пристанища на р. Дунав – Свищов, Лом, Оряхово, Тутракан, Русе. Всичко това спомага за ускореното стопанско развитие на България в началото на XX в.

Като политик и държавник Стоилов отделя много голямо внимание на външната политика на Княжество България. Още в работата на Учредителното събрание през 1879 г. той формулира двата основни приоритета на външната политика на княжеството – на първо място поддържане на добри отношения с Русия и на второ място поддържане на националното съзнание на българите извън пределите на държавата и подготовка на националното обединение. От тези приоритети произтичат всички направления на външната политика на България: поддържане на добри отношения и опити и стремежи за сближения със съседните държави, на първо място със Сърбия; поддържане на приятелски отношения с Турция, с чиято благосклонност княжеството може много по-лесно да успее в политиката си за защита на националните интереси на българите в Македония и Одринско; поддържане на добри отношения с всички големи европейски държави, чиито икономически, политически и стратегически интереси влияят съществено върху международните отношения на Балканите. С много малки колебания, специално по въпроса за отношенията с Русия, Стоилов е изключително последователен през целия си съзнателен живот и работи много упорито и целенасочено за осъществяване на тези възгледи.

Главната цел на външната политика на България според Стоилов трябва да бъде защитата на българското население извън пределите на княжеството и националното обединение на българския народ. Три фактора влияят върху осъществяването на тази основна задача: силата и авторитетът на свободното княжество, функционирането на църковно-училищното дело на българите в Европейска Турция, пряко ръководено от Българската

екзархия, и не на последно място самото българско население във вилаетите. През 1879 г. в Учредителното събрание той набляга върху необходимостта княжеството да изгради и да поддържа силна войска, която ще играе съществена роля в неминуемите бъдещи сътресения на Балканите. Икономическият просперитет, политическата стабилност и силната войска ще повишат авторитета на Княжество България, а това има значение за останалите под робство българи. През 1882 г. Стоилов вече препоръчва правителството в София да има редовни и точни сведения за всичко, което става в Македония и Одринско, и да използва всяка възможност да насърчава националната политика, като дава да се разбере, че центърът на българската политика се намира в столицата на княжеството, а не на друго място. Стоилов е много обезпокоен от чуждите религиозни и националистически пропаганди в Македония и през 1882 г. препоръчва на княз Александър I меродавните кръгове в Княжество България да направят всичко възможно да превърнат етнографските граници на българската народност в политически граници на българската държава. За да се постигне това, той категорично подчертава, че населението в Македония трябва да разбере, че Княжество България води общонационална българска политика, че свободната българска държава е покровител на българите в Европейска Турция. Населението в Македония и Одринско трябва да бъде проникнато от мисълта, че в София се грижат за неговите свободи, за настоящето и за бъдещето му. Според Стоилов всичко това трябва да спомага да се развива у това население чувството на българско самосъзнание, гордостта, че са българи. Стоилов формулира и средствата за осъществяване на тези задачи: широко развитие на образователната мрежа във вилаетите, пълна информация за всичко, което става в Европейска Турция, свързване на българските железници с турските железници в Македония. Той определя голяма роля на дейността на Българската екзархия и още непосредствено след избора на княз Александър I и формирането на първото българско правителство препоръчва и работи за отпускане на материални средства за нейната широка църковно-просветна работа.

Стоилов не е привърженик на революционни действия в националноосвободителното движение, държи на пълното единодействие между българските правителства и Българската екзархия при защитата и консолидирането на българската народност във вилаетите, убеден е в необходимостта от материално и моралното подпомагане на Екзархията при осъществяване на историческите й задачи и предлага увеличаване на отпусканите средства. Като държавник той насърчава и активно работи за разширяване ведомството на Българската екзархия чрез прилагане на Екзархийския ферман и даване на нови берати за екзархийски митрополити в Македония. В това направление особено активно работи, когато е министър-председател при управлението на Народната партия. Нещо повече, Стоилов излиза извън тесните рамки на църковно-просветната защита на българската народност във вилаетите и като министър-председател упорито защитава изработения от Върховния македонски комитет и одобрен от Вътрешната македоно-одринска революционна организация проект за реформи в Македония, чиято крайна цел е постигане автономия на македонските вилаети като необходим елемент по пътя за присъединяването им към България. Правителството на Стоилов възприема проекта като база за политиката си към българското население в Европейска Турция, а това означава, че по принцип възприема идеята за автономия на Македония, т.е. че отстоява принципа за неделимост на българите във вилаетите. Следователно, от една страна, Стоилов активно подкрепя исканията и дейността на Българската екзархия в църковно-училищната област, а от друга, категорично подкрепя идеята и работи за осъществяване на автономия на Македония.

Дейността на Стоилов и ръководения от него кабинет за осъществяване на идеята за автономия на Македония върви по две линии – преки преговори с Турция за осъществяване на реформи в духа на Берлинския договор и опити за споразумение с другите малки балкански християнски държави и упражняване на натиск върху султана и Високата порта. В преговорите със Сърбия и в подписаното с белградското правителство на 19 февруари 1897 г. споразумение Стоилов отхвърля искания-

та за подялба на Македония на сфери на влияние и отстоява цялостта на македонските вилаети. Спогодбата предвижда гарантиране цялостта на Македония от аспирациите на други сили.

Исканията за радикални реформи в македонските вилаети не се осъществяват, но след дълги и мъчителни преговори с управляващите кръгове в Цариград правителството на Стоилов успява да получи съгласие за откриване на български търговски агентства (консулства) в Солун, Битоля, Скопие, Одрин, Сяр и други градове (края на октомври 1897 г.), а също и някои отстъпки, свързани с местното самоуправление. Без успех остават опитите за получаване на султанско ираде за свързване на българските жп линии с турските в Македония, въпреки че на този проблем се отдава много голямо значение и за разрешаването му се отделя голямо внимание.

Стоилов и ръководеният от него кабинет много активно подкрепят исканията на Българската екзархия за берати за екзархийски митрополити в македонски епархии. След изключително трудни преговори през октомври 1897 г. са издадени многоочакваните берати за назначаване на екзархийски митрополити в Битолска, Дебърска и Струмишка епархия. Лично Стоилов много настоява за бератите в Битоля и Дебър, т.е. западно от Вардар, за да се разсеят всички спекулации за приписвано му съгласие за подялба на Македония на сфери на влияние между България и Сърбия. Успех за Екзархията и за българското правителство е и освещаването на българската църква „свети Стефан" на Фенер (квартал на Цариград), както и приемането на правилник за екзархийското учебно дело в Македония и Одринско.

Близо двадесетгодишната си политическа и държавническа дейност Стоилов съчетава с отлично изразени и проявявани дипломатически качества. Тези качества са продукт на системно образование и възпитание, на природни дадености като тактичност, толерантност, уважение към чуждо мнение и т.н. С тези свои качества, както и с владеенето на няколко европейски езика той си извоюва авторитет не само в Княжество България, но и в чужбина. Още през 1879 г., когато придружава княз Александър I при пътуването му из столиците на вели-

ките сили, осъществява трайни контакти с редица видни европейски политици и държавници. Стоилов използва тези познанства и качествата си на дипломат и при пътуването на българската депутация (Стоилов, Д. Греков и К. Калчов) из Европа през зимата на 1886/1887 г., за да изложи същността на българската криза след абдикацията на княз Александър I и да потърси съдействие за избор на нов княз. Опитът на Стоилов като дипломат е използван и през 1888 г., когато е изпратен със специална мисия в Западна Европа, за да разбере достоверността на разпространяваните внушения, че при активна намеса на Княжество България в македонския въпрос то ще бъде подкрепено от Австро-Унгария, Италия, Англия и Германия. Стоилов осъществява срещи с австро-унгарския министър на външните работи граф Густав Калноки, с италианския министър-председател Франческо Криспи и с английския министър-председател маркиз Робърт Солзбъри. Резултатите от тези срещи и разговори още един път потвърждават убежденията на Стоилов, че революционните методи на действие по националния въпрос се отхвърлят категорично от управляващите кръгове в Европа.

В областта на дипломацията и външната политика Стоилов постига най-голям успех с осъществяването на помирението между България и Русия, възстановяването на дипломатическите отношения между Петербург и София и признаването на княз Фердинанд I. Още с поемането на управлението правителството на Народна партия той пристъпва към разрешаването на този основен външнополитически проблем, останал в наследство от периода на регентството и Стамболовия режим. Като цяло нормализирането на българо-руските отношения се подчинява на цялостната външнополитическа доктрина на Стоилов и на Народната партия за нормални отношения с всички велики сили и със съседните държави. *За Стоилов външната политика на българската държава не трябва да служи за „различително знаме" на политическите партии в Княжеството и те трябва да прекратят да се делят на русофили и русофоби, тъй като подобно деление е противно на интересите на нацията. Като политик и дипломат Стоилов многократно*

подчертава, че външната политика трябва да служи на независимостта на страната и на националните интереси. Той отчита, че с нормализирането на руско-българските отношения ще се постигне и дългоочакваното признаване на Фердинанд Сакскобургготски за български княз, а това от своя страна ще доведе до редица практически резултати – стабилизация на политическия живот вътре в страната и нормализиране на положението на Княжество България в международния политически и дипломатически живот.

Стоилов и правителството водят преговорите с голям такт и дипломатическо умение и след преодоляването на редица трудности през февруари 1896 г. отношенията между България и Русия са нормализирани и княз Фердинанд I е признат за законен владетел. По такъв начин е сложен окончателен край на острата династическа криза в България, започнала с превратa против княз Александър I и оставила дълбоки следи в историята на международните отношения в края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. Нормализирането на руско-българските отношения води до разрешаването и на редица висящи въпроси между двете страни, включително и проблема за българската политическа емиграция от времето на Регентството и Стамболовия режим. По такъв начин кабинетът на Стоилов разрешава един от най-сложните и тежки въпроси на българската държава в края на XIX в. и поставя руско-българските отношения на нормална и равноправна за двете страни основа.

С името на Стоилов е свързано създаването на Народната партия през юни 1894 г., чийто пръв ръководител той остава до смъртта си през 1901 г. В партията влизат преди всичко заможни представители на българското общество и много представители на интелигенцията. Народната партия се създава като нова обществена сила, която да изведе успешно българското общество от тежката криза, свързана с края на Стамболовия режим. Независимо че основава и е член на редакцията на партийния орган в. „Мир", Стоилов не участва пряко в списването му. Но в ежедневните си контакти с редакцията и главно с Михаил Маджаров, отговорен ре-

дактор след падането на правителството на Народната партия през януари 1899 г., той упражнява голямо влияние върху идейната и политическата насоченост на вестника, който ратува за стопански просперитет, за умереност и последователност във външнополитическата област. Програмните документи на Народната партия също отразяват идеите на Стоилов, който е председател на Централното бюро със седалище в София. Благодарение на неговата активна работа като партиен лидер много скоро Народната партия завоюва сериозно място в обществено-политическия живот на българското общество и се превръща в една от основните политически формации в края на XIX и началото на XX в.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из реч на Константин Стоилов, министър-председател и министър на вътрешните работи, при разглеждане на първо четене на законопроекта за чиновниците по гражданското ведомство, произнесена на 23 ноември 1895 г. в Народното събрание

"Сега се поражда въпросът: за една конституционна държава, за една държава като нашата, кои са затрудненията, които един закон за чиновниците среща? Затрудненията са тия, господа представители, че конституционната държава с парламентарно управление предполага управление партийно, управление, гдето една, две или три партии се менят в управлението на държавата, явяват се една подир друга да приспособяват своите програми и принципи и като ги приспособят или не успеят да ги приспособят, или се изхабяват, отстъпват мястото на други. Значи, щом главното върховно управление е подчинено на тая неизбежна меняемост, естествено нещо е да позволиш на тогова, който е повикан да управлява известен клон, да му дадеш първото условие да разполага напълно върху своите органи. Значи, логически и естествено е, че щом се промени в една конституционна, в една парламентарна държава министерс-

твото, да промени и то органите си и да вземе тия хора, които мисли, че ще приспособят най-добре неговите идеи. Значи, логическото последствие е, че всяко променение на министерствата е една голяма метла за органите на бившите министерства. Това е логическо последствие. От това обаче, господа представители, се поражда една опасност, че в преследването на принципите на партиите, в преследването партийните интереси – но ако казвам интереси, разбирам тая дума в широкия смисъл; не допущам партия, интересите на която да са противоположни на отечествените интереси – преследването на тия интереси казвам, върховните интереси на държавата, които трябва да стоят по-високо, рискуват. Ако достигнете, щото при всяко променение на министерствата да се променят и всички чиновници, всички съдии и всички, които са служили на бившите министерства, вие ще достигнете да спрете държавната машина, вие ще парализирате правосъдието, вие ще отнемете на държавата тая трайност, която е присъща на всяка държава и която е главната задача на всяка държава, за да се запази, особено в една конституционна и парламентарна държава. Ето и двата интереса: интересът на принципите и интересът на партиите в едно партийно управление на една конституционна държава в стълкновение с искрените интереси на държавата, която не се поддържа само с една партия, а която е длъжна да напредва с напредъка на всички партии, които се намират у нея. Как може да се обезпечи това нещо? За да се обезпечи това нещо, трябва да създадем един щаб от чиновници, който да отговаря на тия трайни функции на държавата. Трябва да отделим трайното от меняемото, от преходното. Трябва ни държавната машина, която не може ни една минута да стои празна и без работа, да й дадем възможност действително да функционира. Тая е именно целта на закона, която цел или криво са разбрали, или не са искали да я разберат почитаемите господа оратори, които искаха да кажат, че тоя закон имал за цел да създаде класи и касти у нас. Не искаме, господа представители, класи и касти, но искаме да дадем възможност, щото при промяната на правителствата, което в едно конституционно господарство е неминуема, да

може трайните елементи и функции на държавата да не страдат от тая промяна.“

Стенографски дневници на Осмо обикновено народно събрание, II редовна сесия, кн. I, С., 1896, с. 684 и сл.

Стоян Данев
1853 – 1949

Д-р СТОЯН ДАНЕВ – ОПТИМИСТ И ПОРАЖЕНЕЦ В БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА

Елена Стателова

Стоян Данев е от втората генерация държавни дейци, които се включват в българския обществено-политически живот няколко години след Освобождението. Той израства и работи редом с първостроителите на българската държава – Петко Каравелов, Драган Цанков, Петко Р. Славейков, Константин Стоилов, Григор Начович и др., които в началото на XX в. слизат от политическата сцена. Мястото им се заема от по-млади общественици и държавни мъже – Александър Малинов, Ст. Данев, Димитър Петков, Найчо Цанов и др. Първите две десетилетия от нашия век са нов период в развитието на България, когато подемът в икономическата, политическата и културната област се свързва с най-важния държавен проблем – националното обединение.

Съдбата отрежда на Ст. Данев дълъг живот – 92 години, изпълнени с богата и разнообразна дейност. *Този деец става свидетел на цялата история на новата българска държава от създаването ѝ през 1878 до 1944 г., когато настъпва нов период в българското развитие;* очевидец е на двата най-големи прелома в живота на българския народ – Руско-турската освободителна война и събитията през 1944 г.; пряко участва в решителни за нацията събития – балканските войни; допринася за възхода на млада България, но е свързан и с крушението на нейните национални идеали, в което се състои и личната му трагедия на държавник и политик. Въпреки че се ангажира в управлението на държавата и в обществено-политическия живот, той никога няма да се откаже от основната си професия на адвокат, ще се изявява като публицист, ще преподава в Софийския университет като професор по международно право, ще пише дипломатически спомени и юридически трудове. Може би в тази разностранна дейност ще търси отмора и утеха след неблагодарната и трудна работа на държавник.

Ст. Данев е роден на 26 януари 1858 г. в Шумен в бедно семейство. В спомените си той разказва за оскъдицата, която го принуждава от ранна възраст да работи като прислужник или чирак, за да си осигури прехраната. За тогавашната действителност неговата съдба не е изключение – в повечето български семейства децата още от училищната скамейка се приучват към труд. И само по-надарените и жадните за знания продължават образованието си. В училището Ст. Данев се проявява като добър и прилежен ученик. Това привлича вниманието на шуменските първенци, които по предложение на Варненско-преславския митрополит Симеон, високо образован човек и искрен патриот, го изпращят да продължи учението си в Европа като стипендиант на шуменския благодетел Маринчо Бенли.

През 1873 г. Ст. Данев постъпва в училището в Кьонигрец (дн. Храдец Кралове, Чехословакия), но през 1876 г., малко преди да завърши учебната година, го напуска, за да се присъедини към българските доброволци в Сръбско-турската война. Дипломира се в пражката реална гимназия Мала Страна и в същата 1878 г. се записва в правния факултет на Цюрихския университет, а през следващите години се прехвърля последователно в университетите в Лайпциг, Ерланген и Хайделберг. През март 1881 г. Данев успешно защищава теза и получава титлата доктор на правото. Благодарение на подкрепата на Добродетелната дружина той има редкия шанс да специализира още две години в Лондон, в Париж и в Италия.

През 1883 г. Ст. Данев защитава дисертацията си в „Екол де сеанс политик“ и с получените дипломи в куфара потегля за България. Той е нетърпелив да види отново отечеството и да се включи в новия живот. Десетгодишният му престой в най-големите европейски градове и учението му в реномираните университети не отиват напразно. Ст. Данев получава високо образование и широка култура, свободно говори и пише на няколко чужди езика – чешки, немски, френски и английски, установява многобройни познанства с изтъкнати културни и политически дейци във Франция, в Англия и в други страни. Той е запознат с европейската политика, вът-

решните проблеми на големите държави и съвременното състояние на буржоазната демокрация. Всичко това му създава високо самочувствие, което запазва до края на живота си.

Веднага след завръщането си Данев е назначен за главен финансов инспектор, тъй като нуждата от висшисти за работа в централното държавно управление е голяма. От началото на 1884 г. той е прехвърлен в Кодификационната комисия, натоварена да изготвя различни законопроекти, работи за уреждане на аграрния въпрос в Кюстендилско, на вакъфския въпрос и др. Чиновническата му кариера обаче скоро приключва. През лятото на 1884 г., един месец след като кабинетът на Др. Цанков пада от власт, Данев подава оставка от заеманата служба и става адвокат. По същото време окончателно се ориентира към умерените либерали и се включва в тяхната опозиционна дейност. Без резерви приема идеите на Др. Цанков и става един от най-верните му сподвижници.

Странна е близостта, която се създава между тези двама толкова различни по характер и темперамент политически дейци – буйния, рязък и колоритен политикан от старата школа Цанков и кроткия, умерен и благовъзпитан Данев с европейското си образование. Може би в основата на взаимното им привличане стоят точно противоположността в характерите им, безрезервната вярност и трайното възхищение на по-младия последовател, уважението на по-възрастния към знанията на своя млад привърженик и пр. Дружбата им не се разваля независимо от някои различия в позициите им през отделните периоди. Иначе крайният Цанков никога не изрича лоша дума за своя наследник. От своя страна Данев, който има по-умерени възгледи и по-толерантно отношение към другояче мислещите, никога не афишира различията си със стария деец.

В началото на Каравеловото управление (1884 – 1886) политическият живот в страната е по-спокоен. Опозицията в лицето на разбитата Консервативна партия и умерените либерали на Цанков критикува мероприятията на правителството и настоява за изменение на конституцията в консервативен дух. Като главен редактор на

цанковисткия орган в. „Средец“ Ст. Данев излага възгледите си по конституционния въпрос в дълги, обстоятелствени и скучни статии. И през следващите години неговата публицистика, както и речите му в Народното събрание ще носят белега на претенция за ученост и превъзходство. През 1885 – 1886 г. политическите борби в страната вземат драматичен обрат. Данев напълно споделя становището на умерените либерали от необходимостта да се отстрани княз Александър I от престола като средство да се запази покровителството на Русия и да се стабилизира външнополитическата позиция на България. „За тогавашната генерация – пише по-късно той, – свидетелка на обилно пролятата руска кръв за нашата свобода, това становище беше естествено и все повече се налагаше от само себе си.“

Политическата кариера на Ст. Данев започва в бурно време, когато българското общество е раздирано от непримирими борби, а страната е поставена пред съдбоносни изпитания. Преди да се активизира, тя е осъдена на временен застой. По време на Регентството и на диктаторското управление на Стефан Стамболов опозицията е подложена на гонения и нейният глас е задушен. През тези години Данев се посвещава само на адвокатската си професия. Той се връща в политиката едва през 1894 г.

С падането на Стамболовия режим се създават условия за възстановяване на буржоазната демокрация в България с нормален политически живот, съществуване на опозиционни партии и зачитане на конституционните свободи. От чужбина започват да се завръщат емигрантите, амнистирани са политическите затворници, появяват се нови вестници. Започва процес на реорганизиране на старите партии и създаване на нови. На фона на ускореното стопанско развитие на страната постепенно се избистря партийно-политическата структура.

В средата на 1897 г. по-видните цанковисти предприемат стъпки за възстановяване и обновяване на своята партия в съгласие с изменените условия в страната. Новите насоки в дейността изискват и нов водач, по-малко свързан с миналото и със солидни и перспективни обществени позиции. Това безспорно разбира и самият

Др. Цанков, който се отказва от лидерството и посочва за свой заместник Ст. Данев. В момента Данев е най-подходящ за водач – млад юрист, член на партията от 1883 г., със създадени вече връзки в страната и известен авторитет сред политическите среди. Свободната адвокатска професия му осигурява материална независимост, а обстоятелството, че в тежките 1886 – 1894 г. не напуска страната, му дава преимуществото да бъде в тон с настъпилите в България промени. *Данев е по-различен от буйния и безцеремонен Цанков. Умерен, с европейско образование и маниери, той се проявява като политик от по-модерен тип.* Започнал политическата си кариера буйно и настървено, с времето той усмирява своя нрав, изживява младежките си увлечения и възприема едно сдържано и коректно поведение. Така през 1897 г. д-р Ст. Данев става шеф на умеренолиберална партия, преименувана през 1899 г. в Прогресивнолиберална партия. Като партиен лидер сътрудничи и на печатния орган в. „България", който започва да излиза на 1 януари 1898 г.

Какви са разбиранията на Данев за държавното развитие на България? Още в бр. 1 на в. „България" той помества статия под заглавие „Вместо програма", в която излага основните си политически възгледи. Данев започва с постановката, че партията не се стреми към властта и затова спокойно може да се заеме с организационното си укрепване. В дейността си тя ще следи за стриктно спазване на Търновската конституция и законите като гаранция за нормалното развитие на вътрешнополитическия живот. Решаването на основната външнополитическа задача може да се осъществи само с помощта на Русия, което налага установяване на искрени отношения на взаимно доверие. „Трябва – отбелязва Данев – по необходимост един силен фактор, о когото да можем да се облегнем. Тоя фактор не е нито химерический балканский съюз, нито пък някакво благоволение отгдето и да иде то. Тоя фактор може да бъде само Русия..." *По този начин основните принципи на цанковистката партия са демократично вътрешно устройство и близки връзки с Русия.* В статията са набелязани и конкретни искания и задачи – да се следи за спазване на за-

коните, да се настоява за финансова политика на икономии и за пълно разрешаване на офицерския емигрантски въпрос.

Тези възгледи са точно и конкретно формулирани в програмата на Прогресивнолиберална партия, приета през 1899 г. В нея залягат три основни принципа: *спазването на Търновската конституция, модернизиране на управлението и тясна дружба с Русия*. Набелязват се и непосредствените мерки – гарантиране свободата на изборите, разрешаване на чиновническия въпрос, намаляване броя на окръзите, училищна реформа, реформа на поземления данък, икономии в държавния бюджет чрез намаляване на постоянната войска, сключване на търговски договори и обща митническа тарифа и др. Програмата предвижда преобразования в буржоазнодемократичен дух. През следващите години, на власт или в опозиция, Ст. Данев следва тези основни положения.

След като е избран за лидер на прогресивнолибералите, той полага големи усилия за изграждане на партията и разширяване на нейното влияние. Непрекъснато обикаля страната, среща се с привърженици, държи речи особено в предизборни кампании. Твърде характерно е, че Прогресивнолиберална партия намира доста привърженици и поддръжка сред заможните селски стопани. Това е естествено при положение, че тя залага на силното и развито селско стопанство като гаранция за икономическото замогване на България. Въпреки старанията си Данев не си прави илюзии относно силата и възможностите на своята партия. Той правилно оценява, че партиите в страната са много и общо взето, слаби и затова *издига идеята за коалиране на близките в идейно отношение партии, за създаване на коалиционни правителства, които ще бъдат по-силни и по-дълготрайни*. Ст. Данев е може би най-отявленият привърженик на тази идея, която се поддържа и от някои други партии. Той участва в три коалиционни правителства, но не се отказва да оглави и самостоятелен кабинет. Амбициозен и с високо самочувствие, Данев съставя хомогенно правителство в труден за страната момент. „До края на кариерата си – разказва Петър Нейков – Стоян Данев остана човек самоуверен, с вяра в своята звезда..." Тази

самоувереност граничи с лекомислие, което, проявено в решителни за България моменти, има трагични последици за страната.

Прогресивнолибералната партия четири пъти е управляваща – през 1901 г. в коалиция с Демократическата партия, през 1901 – 1903 г. – самостоятелно, през 1911 – 1913 г. и отново през 1913 г. – в коалиция с Народната партия. В първия кабинет Данев е министър на външните работи, а във втория – едновременно министър-председател и министър на външните работи. Междувременно лидерството на партията се поема от Антон Франгя. „За времето – пише П. Нейков – д-р Данев беше един твърде приличен министър на външните работи." Високо културен, улегнал и със солидни връзки в европейския политически свят, той се приема добре както в страната, така и в чужбина. *Външнополитическите му възгледи са известни – България е твърде слаба, за да реши сама националното си обединение; тя трябва да си осигури подкрепата на Русия при бъдещото поставяне на Източния въпрос.* На тази база Данев формулира насоките, в които ще действа българската дипломация. В речта си по отговора на тронното слово в първата извънредна сесия на XI обикновено народно събрание той заявява, че правителството ще се стреми към по-нататъшно тясно сближение с Русия, към поддържане на добри отношения със Сърбия, нормализиране на връзките с румъния и ангажиране на великите сили с реформиране на Европейска Турция, като предварително се ограничи дейността на Върховния македонски комитет, за да се премахнат поводите за обвинения срещу България.

Тази външнополитическа тактика за решаване на основните държавни проблеми има своите основания в положението на страната в момента и опита от дейността на предходните правителства. Но тя едва ли е най-подходяща при съществуващата балканска и международна обстановка. България влиза в двадесетото столетие изтощена от остра финансова криза и поставена във враждебна изолация от съседите си. Подемът на революционното движение на поробените българи в Македония и Одринско предизвиква заплашителни действия от страна на Високата порта. Сърбия и Гърция се въз-

ползват от това и засилват антибългарската си пропаганда в Европейска Турция. Солидарно с тях действа Румъния, която не крие хладното си отношение към княжеството. Българската държава отново е поставена в неприятелско обкръжение при очевидна незаинтересованост на великите сили.

Очертаващото се прегрупиране на големите държави и възникващите нови противоречия между тях създава нестабилност и противоречивост в балканската им политика. Англия се обявява за реформиране на Европейска Турция, но дотолкова, доколкото това поддържа напрежението на Балканите. Германия засилва икономическите и политическите си позиции в Близкия изток и става естествен защитник на целостта на Османската империя. Австро-Унгария, разтърсвана от вътрешна криза, е за запазване на статуквото на полуострова, като в същото време продължава подготовката на своята експанзия в този район. По-малко активни по Източния въпрос, Франция и Италия са против бързото разпадане на Османската империя и подкрепят необходимостта от нейната модернизация. Русия, най-заинтересувана от Източния въпрос, извършва завой в своята балканска политика. Ангажирана в Далечния изток, руската дипломация обявява „замразяване" на Източния въпрос, което означава запазване на статуквото и на турската цялост, задържане на освободителните движения и пр.

Крайният ефект от сблъсъка на различните интереси и действия на великите сили на Балканите е неблагоприятен за България и нейната постоянна външна задача. Именно това не оценява д-р Ст. Данев, когато декларира „политика с отворени карти". При общата си слабост и при изострените противоречия между балканските държави, княжеството не може да повлияе върху позицията на европейските държави в своя полза. По-късно Данев заявява: „Нашата политика беше скромна, защото и силите на България бяха скромни." Начинът на провеждане на тази политика се състои в отстъпки от българска страна, като ограничаване дейността на Върховния македонски комитет в България, предотвратяване на всеки опит за формиране и преминаване на чети в Турция и др. с цел да се спечели готовността на велики-

те сили да наложат реформи в Европейска Турция. Това поставя страната в подчинено положение без всякаква сигурност за резултатност.

През есента на 1901 г. Ст. Данев води разговори с австроунгарския външен министър граф Голуховски за необходимостта великите сили да се заемат с реформиране на Европейска Турция. В същото време той инструктира българските дипломатически представители в чужбина да настояват силите да приложат чл. 23 от Берлинския договор и да им обърнат внимание върху тежкото положение на българите в Македония. Действията на българската дипломация остават без последствие. Нещо повече, те имат неблагоприятен резонанс в страната. Против тях се обявяват опозицията, дворецът, дейците на македоно-одринското революционно движение в България и извън нея. Без да успее да привлече вниманието на великите сили, Даневата дипломация разрушава съществуващата координация между трите фактора, които работят за разрешаването на българския национален въпрос – Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Българската екзархия и свободното княжество. Негативните последици от това ще проличат твърде скоро.

Не може да се отрече, че Ст. Данев проявява удивителна последователност в разбиранията и действията си. И при самостоятелното си управление след падането на Каравеловия кабинет той продължава начертания вече външнополитически курс. *В него централно място заема стремежът към закрепване на близките отношения с Русия като единствена сила, на която България би могла да се опре в бъдеще за осъществяване на националното си обединение, а в момента за подобряване на положението на населението в Македония и Одринско.* Без да отчита промяната в руската балканска политика, Данев залага главно на руското правителство за осъществяване на идеята си за реформиране на Европейска Турция. Тази увереност черпи основания в руската помощ за сключване на тъй необходимия за страната външен заем, в демонстрираните взаимни чувства на привързаност по време на Шипченските тържества (1902 г.), застъпването на царската дипломация в Цариград за арестувани

от турската власт българи и др. Сключването на тайна руско-българска военна конвенция през 1902 г. въпреки отбранителния й характер засилва както оптимизма, така и отстъпчивостта на Данев. Конвенцията гарантира целостта и неприкосновеността на българската територия и поставя България на страната на Двойното съглашение. Всъщност, като изразява готовност да се вслушва в съветите на Русия и безпрекословно да ги следва, *Данев лишава българската външна политика от самостоятелност.*

Така в името на трайното руско-българско сближение Ст. Данев капитулира пред натиска на царското правителство и дава обещание да не се пречи на ръкополагането на сърбина Фирмилиан за митрополит в Скопие (май 1902 г.). Усилията му да се подтикнат великите сили да се заемат с прилагане на чл. 23 от Берлинския договор се съпровождат с мерки за ограничаване на македоно-одринското революционно движение. Постъпките на българския външен министър пред руския външен министър граф Владимир Н. Ламсдорф (1902 г.); официалните ноти до великите сили и др. не довеждат до реакция в желаната насока. Напротив – готовността за отстъпки от българска страна предизвиква още по-голям натиск върху Даневото правителство от страна на великите сили за охрана на българо-турската граница и наблюдаване дейността на македонските организации. Близостта с Русия има за следствие по-активни постъпки в София именно на царските дипломати.

Колкото по-заплашителен и наставнически е тонът на Русия, толкова по-пасивна и подчинена става Даневата политика. В крайна сметка правителството се съгласява да разтури Върховния македонски комитет и да интернира неговите ръководители, което нанася тежък удар на обществения му престиж в страната. И ако Австро-Унгария и Русия са принудени да изготвят твърде половинчатата Виенска реформена програма (1903 г.), заслуга за това имат нарастващото недоволство на поробеното население в Македония и очертаващият се там революционен взрив, а не дипломацията на Данев.

В частта си за отношенията със съседните балкански държави Даневата външнополитическа концепция се

оказва също така лишена от реализъм и далновидност. Българският външен министър отчита претенциите на Сърбия, Гърция и Румъния спрямо българските земи, но смята, че те могат да бъдат парирани по мирен път. Следвайки съветите на Русия, той прави усилия за сближение със Сърбия и добри отношения с другите балкански държави, като си затваря очите пред техните антибългарски действия в Македония. Без да вярва във възможностите за решаване на македонския въпрос чрез федериране на балканските държави, той предлага добросъседството пред „двубой с тях". На практика това се реализира чрез някои отстъпки на Сърбия както в случая с Фирмилиан.

Като министър-председател през 1901 – 1903 г. *д-р Ст. Данев не се отклонява от своите твърдо отстоявани буржоазнодемократични принципи.* Неговото правителство продължава в същата насока вътрешната политика на коалиционния кабинет на П. Каравелов. Провеждат се свободни избори, зачитат се гражданските права и свободи, приемат се закони за коригиране на поземления налог, за намаление цените на лекарствата, за отмяна на покровителственото мито на внасяните кожи, за стабилизиране на положението на чиновниците и др. Парламентарният живот прави решителна крачка напред – в Народното събрание се провеждат свободни разисквания, а министрите редовно отговарят на запитванията. Като разглежда дейността на д-р Данев, Симеон Радев пише: „Искреното му желание, когато той пое властта, беше да примири княз Фердинанда с демократическите тежнения на българския народ; ако бих могъл тъй да кажа, да го ожени за Търновската конституция."

След оттеглянето си от власт д-р Данев отново се посвещава на адвокатската си професия, работи като преподавател в Софийския университет и като лидер на Прогресивнолибералната партия. Следва едно десетилетие на активна обществено-политическа дейност, в която централно място заема въпросът за националното единство – най-важният проблем на българската държава. Съдбата на Македония вълнува Данев през целия му живот и той на три пъти посещава тази българска земя – през 1909 – 1910, 1916 и 1941 г. „Цялата външна поли-

тика на България – пише този деец – се върти около македонския въпрос." Разрешението му обаче е далечна задача, а непосредствените задачи са вътрешното закрепване на страната, което ще я направи фактор на Балканите, провеждането на реформи в Македония, прекратяването на четническото движение. Малките държави като България не трябва да бързат, а търпеливо да се подготвят за „сгодния момент и само тогава да действат решително". Главното условие е да си осигурят силен съюзник, какъвто в очите на Данев е само Русия. „Само безумен политик – заявява той – може да поддържа, че България може без съюзник да реши сама македонския въпрос."

След осемгодишна опозиционна дейност през 1911 г. д-р Данев отново е в ръководния екип на българската държава. През 1911 – 1913 г. в страната управлява коалиционното правителство на Народната и Прогресивнолиберална партия с министър-председател Иван Ев. Гешов. Д-р Данев е избран за председател на V велико народно събрание (1911 г.) и на XV ОНС (1911 – 1913 г.). „Като председател на Народното събрание и като шеф на съюзената с народняците прогресивна партия – споделя в спомените си той – аз, ако и вън от министерството, бях в постоянен допир с ръководителите на вътрешната и външната политика на България. Така министър-председателят Иван Евстратиев Гешов ме държеше в течение на преговорите..."

През този период Данев изпълнява и различни дипломатически мисии – отива в Русия през април 1912 г., преговаря във Виена с черногорския крал Никола (1912 г.), среща се със сръбския министър-председател Никола Пашич в навечерието на Балканската война, пътува до Будапеща (октомври 1912 г.), ръководи българската делегация на преговорите с Турция за примирие (ноември 1912 г.), подписва Лондонския мирен договор (1913 г.), представя България на посланическата конференция в Петербург за българо-румънската граница (пролетта на 1913 г.). След оставката на кабинета Гешов Данев сформира ново коалиционно правителство (1 юни – 4 юли 1913 г.), в което заема постовете министър-председател и министър на външните работи. Управлението

на двете правителства съвпада с важен и изключително отговорен момент от историята на България – на дневен ред застава националното обединение.

Данев активно участва в дипломатическата дейност по подготовката и сключването на Балканския съюз (1912 г.). В миналото той неведнъж декларира своето недоверие във възможността балканските държави да се коалират в името на решаването на националния въпрос. Сега именно кабинет, в който участва неговата партия, поема историческата отговорност да сключи съюз със съседните страни. На какво се дължи промяната в разбиранията на д-р Данев? В спомените си той я обяснява с провала на реформеното дело на силите, влошеното положение на българското население в Македония и Одринско след младотурския преврат, съзнанието, че България независимо от военната си сила не може да се справи сама с тази трудна задача и най-вече с обстоятелството, че Русия одобрява идеята за балканско разбирателство. Трябва да се има предвид обаче и един друг фактор. През първото десетилетие на века българската държава значително укрепва и се превръща в най-силната държава на Балканите. Това неизбежно оказва влияние върху самочувствието на българския държавен и политически елит. Данев също претърпява еволюция – от сдържан и умерен деец той става по-смел и решителен, което впоследствие го довежда до необмислени постъпки. *Той е убеден, че България не трябва повече да се надява на великите сили, а в съюз с другите балкански държави да пристъпи към решаване на националния въпрос.* Върху неговата решителност не оказва влияние и обстоятелството, че Русия категорично се обявява против война на съюзниците с Турция. Известен с готовността си да се съобразява с действията на руското правителство и дипломация, сега Данев проявява самостоятелност. В разговорите си с руския император Николай II и руския външен министър Сазонов през април 1912 г. той получава само съвети за миролюбие. Усилията му да издейства съгласието на Русия за прилагане на конвенцията от 1902 г. или помощта й за въздържане на Румъния, както и нейната подкрепа за присъединяване на Одрин към България срещат отрицателна реакция.

Въпреки тази неблагоприятна позиция на руското правителство спрямо намеренията на българските управляващи среди Ст. Данев остава оптимист, защото за него русофилството е вяра, несъкрушима вяра. Именно тази вяра го подвежда като политик и дипломат в най-критичните за България моменти, защото го лишава от способността за трезва оценка на международната и балканската обстановка. А и големите победи на българската войска, след като започва Балканската война, засилват самочувствието му и го правят сляп за очертаващите се опасности.

Още в края на 1912 г. стават очевидни нарастващите претенций на Сърбия и Гърция и исканията на Румъния. В отговор Данев се опитва да търси балансирана подкрепа както за воюващите балкански държави, така и за България, като сондира позицията на австро-унгарските управляващи среди по евентуалните териториални промени на Балканите. По време на посещението си в Будапеща (октомври – ноември 1912 г.) обаче той получава само недвусмислени предупреждения за очертаващите се противоречия между съюзниците и за необходимостта да се направят отстъпки на Румъния. Пукнатините в Балканския съюз се натрапват и на преговорите с Турция в средата на ноември 1912 г. за сключване на военно примирие. Д-р Данев, който оглавява българската делегация, среща повече трудности от страна на гръцките делегати, отколкото от представителите на противната страна – Турция.

Без да се е намесила във военните действия на Балканите, Румъния не закъснява да поиска териториални компенсации в Добруджа. Когато в края на ноември 1912 г. на път за мирната конференция в Лондон спира в Букурещ, Данев чува официални и доста категорични изявления на румънските претенции. Макар че ги отчита, той продължава да вярва, че те могат да бъдат отклонени. Като докладва на цар Фердинанд за позицията на Румъния, той пише: „Не мисля, че ще дойде до крайности..." За неоснователния оптимизъм на Данев П. Нейков, тогава служител в българското представителство в Букурещ, разказва: „Уверяваше ни с най-недвусмислени слова, че всичко се развива благополучно и че

Велика България не е вече само мечта. Помня дори как ни каза, че въпросът за спорната зона ще се разреши в наша полза и че Скопие и Солун ще бъдат наши. Слушахме и в радостта ни имаше червей."

На продължителните, мъчителни и прекъсвани преговори на Лондонската мирна конференция (декември 1912 – май 1913 г.) става ясно, че обръчът около България се затяга. Към българските земи имат претенции съюзническите Сърбия и Гърция, неутралната Румъния и победената Турция. Вместо да потърси по-гъвкав път за спасяване на страната от изключително неблагоприятното положение, в което е поставена, Данев става все по-неотстъпчив. Той е замаян от падането на Одрин (13 март 1913 г.), от възторга на европейската общественост от героизма на българските войници, поддава се на „опиянението в нашето общество", както нарича състоянието на духовете тогава един съвременник. Дългогодишният държавник като че ли не осъзнава размера на заплахата даже и след посланическата конференция в Петербург, която принуждава България да отстъпи на Румъния Силистра.

Успокоен след подписване на договора с Турция, Данев продължава да се уповава на Русия за разрешение на споровете със съюзниците. След оставката на Ив. Ев. Гешов той оглавява правителство, просъществувало броени дни. В такъв момент да поеме на плещите си съдбините на страната може само една силна личност или един самонадеян човек. Очевидно д-р Данев спада към втората категория. *Неговата политика е лишена от прозорливост и твърде ограничена, защото залага само на подкрепата на Русия при евентуално провеждане на арбитража. Тя не отчита доминиращите в страната настроения, силата на антибългарския фронт на Балканите и сложното преплитане на интересите на държавите от двата блока.* „Грамадната част от висшето офицерство – пише по-късно Данев – не съчувстваше на външната политика на правителството, понеже последното се облягаше предимно на Русия." Естественият резултат от тази политика е 16 юни 1913 г. и последвалият погром за България.

Години по-късно, когато пише спомените си, д-р Данев откровено излага своя външнополитически курс в периода на войните и продължава да вярва в неговата правота. Причините за провала на политиката си вижда в авантюризма на двореца и някои среди на висшето офицерство.

Последната активна намеса на д-р Ст. Данев като държавник е участието му в коалиционното правителство на Теодор Теодоров, в което е министър на финансите (ноември 1918 – април 1920 г.). През 1923 г. влиза в Демократическия сговор, но постепенно се оттегля от политическия живот и се отдава на преподавателска и друга дейност. До 1934 г. е частен хоноруван доцент по международно право в Софийския университет, а от 1916 до 1934 г. – редовен професор по дипломатическа история на България в Свободния университет. Изнася лекции и в чужбина – Хага, Рим, Париж, Будапеща и други градове. Участва в управителните съвети на акционерни дружества, от 1924 до 1939 г. е председател на Българския Червен кръст, подпредседател на международния съюз на Червения кръст в Женева, член на Постоянния арбитражен съд в Хага, на различни български и международни дружества и институти. През тези години Данев написва сериозни юридически и исторически трудове, много статии, спомени и др.

Сигурна съм, че днешното поколение знае твърде малко, ако не и нищо за д-р Ст. Данев. А той е един от политическите и културните дейци на нова България, тясно свързани с нейната превратна историческа съдба. През дългия си живот се изявява като публицист, адвокат, университетски професор, партиен лидер, държавник и дипломат. Работи като честен родолюбец и убеден демократ, името му не е опетнено с участие в гешефти и афери, остава непоправим оптимист за бъдещето на България въпреки пораженията на своята външна политика. Историческият шанс не е на негова страна и той дълги години е принуден да носи тежкия кръст на крушението на националния идеал. Умира на 30 юли 1949 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Тежките години 1886 – 1894

Наистина тежки бяха тия години.

Ако някой мечтае за диктатура, ето й практическото приложение посред нашата българска действителност. Гарантираните от Конституцията свободи са вече безследно изчезнали. Наистина Народното събрание е все още pro forma налице. Но всъщност никой не подозира неговото съществуване; толкова то е обезличено, орган, преобърнат в послушно оръдие в ръцете на власт имеющите. От опозиционни прояви никакви признаци.

Оттам до появяването на размирнически чети има само една крачка. И кървавата разправа между българи и българи е готова. Тая разправа се безумно подклажда от маса интелигенти, между които и военни, забягнали от мъка и неволя вън от пределите на България. Характерното за тая епоха е фактът, че българската кръв не е била тъй скъпа, както се предполагаше дотогава.

Наред с това отвреме навреме се редят крупни политически процеси, в които личат замесени многобройни общественици, провинени или даже само заподозрени в политически престъпления. Смело е да се каже, че по всички тия процеси българската Темида е стояла на висотата на положението си. Това е моето мнение относно няколко процеса, в които участвах като защитник. Така бе в делото срещу Миларова, стъкмено връз основание дневника на същия, държан в странство и впоследствие предаден срещу възнаграждение на нашето правителство от главата на едно приятелско уж семейство в Букурещ. Позор! В тоя дневник романтично настроеният Миларов отбелязва не това, което той е вършил, защото в странство той всъщност нищо не е вършил, а това, което в проект замишлява да върши в България и от което той, заловен веднага, нищо не е можал и при най-добрата воля да върши! Бедният, добросърдечният Миларов отиде жертва в бурните ония времена...

Изобщо в онова смътно време положението на опозицията не беше завидно. За назидателен пример може да ни послужи случаят с моя тъст, първият български министър-председател Тодор Бурмов. Като книжовник и човек със стари връзки с Русия – преди Освободителната война той е бил чиновник особых поручений в цариградското руско посолство – Т. Бурмов заминава през 1886 год. за Русия, за да събере някои сведения за готвящото от него съчинение за миналото на България. На връщание при слизание от влака в Пловдив бива нападнат от една тълпа, която с тояги безмилостно го набива, защото бил русофил...

Под русофил аз разбирам общественик, който по крупните външни въпроси води с Русия, както аз бях веднъж изразил в самото Народно събрание, политика с открити карти. Само под това условие можеше да се мечтае за всебългарски възход. Колкото се касае за вътрешната политика, тя трябва да бъде и когато даже засяга отчасти косвено външната, съвършено независима. Такава политика аз водих през време на първото ми министрување от 1901 – 1903 г...

Стоян Данев. Мемоари. – БИА – НБКП, ф. 15, а. е. 1939, л. 129 – 132.

ПРОФ. ИВАН ШИШМАНОВ В КУЛТУРНАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Мария Радева

Личността на този бележит българин, разгърнал огромната си духовна и интелектуална енергия на границата на две епохи, поразява всеки изследовател, който се докосва до неговото енциклопедично творчество и многостранна обществена дейност. Документалното наследство на проф. Ив. Шишманов – стотици изследвания върху културната история, фолклор, етнография, литературна критика, публикации в печата по научни, културни, обществени въпроси, огромна кореспонденция с учени, писатели, политици и държавници – българи и чужденци, разкрива образа на бележит ерудит, хуманист, патриот и демократ. Той е един от малцината духовни аристократи на българската нация в ново време. В продължение на три десетилетия Ив. Шишманов остава една от най-представителните фигури на българската интелигенция, неин безспорен лидер. По повод юбилея на тридесетгодишната му научна и културна дейност през 1920 г. народният поет Иван Вазов казва пророчески думи: „Историята на българския умствен напредък няма да има по-благородна работа, когато трябва да посочи една от най-чистите слави на родната наука, едно от най-хубавите имена, с които България може да се гордее пред себе си и пред чуждия свят."

Проф. Ив. Шишманов е не само духовен водач, той е един от първите строители на българската култура след Освобождението, учен, който със словото и дейността си пряко участва в културното изграждане на нова България. Той принадлежи към ония български дейци, които трасират пътя за утвърждаване на България сред европейските държави като страна, способна да участва равноправно в европейския духовен и политически живот.

Този бележит българин е роден на 22 юни 1862 г. в Свищов в заможно семейство на образовани българи.

Иван Шишманов
1862 – 1928

Баща му, Димитър Шишманов, е потомък на прочутия род Шишманоглу от Видин, чиито корени учените основателно търсят в последния български царски род. Д. Шишманов е известен книжовник и културен деец на XIX столетие, радетел на читалищното дело, страстен любител на театъра, макар че жизненият му път се влияе и от неговото високо търговско образование (търговска академия в гр. Темишоара, в продължение на няколко години той е търговски представител на няколко австрийски търговски фирми в балканския регион.

Родолюбивата и просветена атмосфера в семейството оказва силно влияние върху младия Шишманов. В една своя статия Ив. Шишманов признава, че „независимо от синовните чувства" той уважава у баща си „едного от най-горещите равнители на народното образование във втората половина на миналото столетие..." Повлиян от родолюбивия ентусиазъм на своя баща, Ив. Шишманов не скрива, че той „влива цял океан любов към отечеството" у своя син.

В средата на 70-те години 14-годишният Ив. Шишманов се оказва сред шестнадесетте българчета, предложени от известния австро-унгарски пътешественик Феликс Каниц за стипендианти на Виенския ориенталски музей и изпратени от Българската екзархия да се подготвят за народни учители. След завършване на Виенското педагогическо училище през 1882 г. Шишманов се завръща в родния Свищов, където учителства няколко месеца. Но при съществуващия глад за компетентни държавни чиновници още през 1883 г. той е привлечен на работа в Министерството на народното просвещение (МНП). На следващата година Ив. Шишманов получава държавна стипендия по филология и философия за университета в гр. Йена. В този университет младежът е силно впечатлен от лекциите на видния педагог професор Райн, последовател на хербартианството. През втората година от следването си Шишманов посещава Женевския университет. Тук особено го привличат лекциите по литературна история на проф. Марк Моние.

В Женева Шишманов установява трайни контакти с видни представители на европейската социалдемокра-

ция, сред които особено място заемат Жан Жорес и Георги Плеханов.

В началото на учебната 1886/1887 г. Ив. Шишманов се премества в Лайпцигския университет, воден най-вече от интереса си към проф. Вилфелм Вунд (философ и психолог) и проф. Алфред Лескин (езиковед). През време на следването си в западноевропейските университети младият Шишманов с огромен интерес и пословична любознателност изучава модерната европейска философия, задълбочавайки се особено в системите на Фридрих Ницше, Артур Шопенхауер, Томас Ман, Хербарт Спенсер, Огюст Конт. С увлечение изучава идеите и произведенията на английското и френското Просвещение. Висшите си науки Ив. Шишманов завършва с блестяща докторска дисертация, осъществена под ръководството на професор В. Вунд и защитена през 1888 г. Обогатил ума и духа си с богатствата на европейската хуманитаристика, Ив. Шишманов се завръща в България, дълбоко мотивиран за културно мисионерство.

Продължителното, близо осемгодишно, потапяне в атмосферата на европейския духовен живот, постигането на една многостранна образованост, съчетана с разнообразни и продуктивни интелектуални и лични контакти, при огромната надареност на собствената натура помагат на младежа да се изгради като една от най-представителните личности на прохождащия за европейските демократични ценности български обществен и духовен живот. Исторически шанс за българската култура след Освобождението е, че в екипа на Министерството на народното просвещение през 80-те – началото на 90-те години се включва такава личност като Ив. Шишманов. Той е сред най-ценните помощници на м-р Георги Живков в извършването на огромната систематизаторска и организаторска работа на просветното ведомство в периода 1887 – 1893 г.

Ив. Шишманов изнася основната тежест по изработването на Временните правила за откриване на Висшия педагогически курс в София през есента на 1888 г. В тях се съдържа замисъл за създаване на българско висше училище – университет. Законът за висшето училище е приет от Народното събрание на 8 декември 1888 г. Би-

дейки сред създателите на първия български университет, д-р Ив. Шишманов е и сред най-ревностните му защитници пред скептично настроените обществени среди в България. В статия, публикувана в списание „Мисъл“ (1892 – 1893), той доказва практическото значение на висшето училище като средище за подготовка на учители за гимназиите и особено като знак за културното равнище и културни перспективи на българското общество. Ив. Шишманов подчертава културно-политическия смисъл на първото българско висше училище като център за създаване на национална интелигенция, която да разпространява научни истини за етническата близост на славянските народи и да противодейства на ограничения шовинизъм и политическото късогледство на балканските политици. „Национализмът, който трябва да насажда нашето висше училище, пише Шишманов, трябва да бъде очистен от всички шовинистични примеси, от всички бленоподобни мечти, от всички стръвни апетити, а напоен, обратно, с всички хуманни идеи, които движат човешкото общество.“ Тази концепция на Шишманов, подкрепяна по същество от мнозинството български интелектуалци и общественици, представлява оня идейноемоционален комплекс, който ляга в основата на културната програма и политика на българската държава през първите десетилетия след нейното възобновяване.

Интелектуалната енергия на Ив. Шишманов и неговото огромно желание за по-бързо приобщаване на България към европейските културни стандарти и ценности намират израз и във Временните правила за научните книжовни предприятия от 1888 г., разширени по-късно в Закон за издирване на старини и спомагане на научни и книжовни предприятия (1890 г.). Това е първият акт на българското законодателство, чрез който се установява държавен контрол над всички старини (паметници на стари култури, монети, статуи, гробници, оръжия и др.), ръкописи и други писмени документи, насърчава се тяхното издирване, систематизиране, съхраняване и изучаване, поставя се преграда пред безразборни разкопки и изнасяне на ценни предмети от страната. В съответствие с Временните правила за книжовни и научни

предприятия през 1889 г. МНП започва издаването на знаменития в българската книжнина „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", чийто редактор в продължение на 18 години остава Ив. Шишманов. Само за една-две години сборникът налага първостепенната си роля в набиращия сили научен живот в България и остава в националното културно пространство в продължение на повече от пет десетилетия.

Все по това време, воден от дълбок вътрешен подтик, професионален усет и гражданско съзнание да съдейства за културния напредък на България, Ив. Шишманов се включва особено активно и в изработването на *първия цялостен Закон за народното просвещение*, приет в края на 1891 г. Както свидетелстват документите и съвременниците, той е неговият действителен автор. В този закон ясно прозират *модерните педагогически идеи за структурата и съдържанието на училищното образование*, усвоени от младия Шишманов по време на неговото следване.

Поредицата от значими за културния градеж на България инициативи на Ив. Шишманов в края на 80-те и началото на 90-те години се допълва от създаването на *Археографската комисия* при МНП, в която влизат най-добрите филологически сили на страната (Ив. Шишманов, Александър Теодоров-Белан, Любомир Милитич, Беньо Цонев, Михаил Драгоманов, Димитър Матов, Вацлав Добруски, Стоян Аргиров). Статутът на комисията предвижда тя да се занимава с въпроси, които се отнасят до българския език, правопис и книжнина, изучаването на страната в етнографско, археологическо и историческо отношение.

Така със своята ерудиция, способност за културно творчество и воля за отстояване на новите за България културни идеи Ив. Шишманов *дава своя принос за развитие на учебното и културното дело във време, когато се поставят институционални и законодателни основи на модерната българска култура*.

През 1892 г. 30-годишният Шишманов изоставя високата длъжност в държавната администрация и възможностите за бърза политическа кариера. Избира попрището на учения и става преподавател във Висшето учи-

лище. Първоначално преподава културна история, а от втората половина на 90-те години се посвещава трайно на сравнителната литературна история – българска и европейска. През 90-те години Шишманов работи много интензивно над първите си значителни научни трудове по проблемите на народното творчество в Българското възраждане, откликва на научни дискусии в нашия и чуждия печат по въпроси, засягащи българското минало. Неговите студии, отзиви, рецензии и бележки в научния печат поразяват с ерудиция, дълбочина и ярко родолюбиво съзнание.

През ноември 1900 г. в подготвения от Тодор Иванчев коалиционен кабинет му е предложен портфейлът на министър на народното просвещение. Мотивите за отказа на Ив. Шишманов стават ясни от писмо до д-р Константин Иречек, в което се казва: „Те имат нужда от едно неопетнено име... а не от моите услуги..." В началото на XX в. кризата в българското учебно дело и просветно законодателство се задълбочава на фона на конфликта между държавата и синдикатите на учителите в основните училища. Въпросът за участие на проф. Ив. Шишманов в политическия живот отново се актуализира. В условията на политическа криза през пролетта на 1903 г. той не успява да отклони настояванията на видни политически фигури и на самия княз Фердинанд за поемане министерството на народното просвещение. Шишманов заема този пост в кабинета, съставен на 5 май 1903 г., след дълго колебание. „Аз приех да стана министър, пише той в личните си дневници, за да изпълня един свещен дълг предвид опасността за отечеството. Само тоя мотив и никой друг не ме е накарал да напусна професорската катедра." Професорът влиза в правителството, което цялата общественост възприема като стамболовистко въпреки безпартийния му министър-председател Рачо Петров, твърдо решен *„да остане верен на политическите си принципи за демократичност, толерантност, честност"* (к. М. Р.). Вярвайки в стремежа на колегите си стамболовисти да се реабилитират пред обществото чрез спазване на конституцията и законността, той настоява в бъдещата му работа като ми-

нистър на народното просвещение да му бъде предоставена „свобода на мнение и действие".

Няма съмнение, че при съставянето на този кабинет безспорна роля изиграват компетентността и опитът на Ив. Шишманов в културно-просветното изграждане на страната, неговият неопетнен политически образ пред обществото, авторитетът му на учен и културен деятел от европейска мярка. Той е необходимата и подходяща личност, способна да изведе училищната политика в този момент от кризисното състояние и да осъществи належащи реформи в културното дело.

Проф. Шишманов заема министерския пост с обмислен план за развитие на българската културна политика в началото на XX в. В този план се отразяват неговите политически и педагогически възгледи, основани върху най-новите европейски идеи за социално реформиране на обществото. Той счита, че „образованието е една от най-солидните гаранции за преуспяването и благоденствието на народите, за поддържане на добри социални наредби". Според него просветата на народа „трябва да образува една от първите и най-важни грижи на правителството". Шишманов разбира народната просвета двустранно: като материална култура, „от която зависи икономическото преуспяване на народа, и като духовно облагородяване и развитие на нравствените чувства: солидарност, патриотизъм, справедливост, хуманизъм". Професорът министър отдава изключително значение на учителите, призвани според него в българските условия да бъдат възпитатели не само на младото поколение, но и на възрастните. Шишманов е убеден, че „с материалното освобождаване на учителя ще се подпомогне и неговото морално значение пред обществото", фактор, който е от изключително значение за социалната роля на българския учител. За разлика от своите предшественици в МНП, които след 1895 г. (когато се образува Българският учителски съюз) заемат непримирима позиция спрямо синдикалното движение, Шишманов счита, че учителството, представяно от своите професионални съюзи, трябва да се превърне в *свободно съвещателно тяло на МНП, което от своя страна следва да се отнася до тях за мнение по въпросите на*

учебното дело. Тези педагогически и образователни възгледи са проекция на политическите схващания на м-р Шишманов. Според него демократичните свободи, гарантирани на българските граждани от Търновската конституция – да изказват свободно мнението си чрез печата и на събрания, да свикват такива без разрешение на властите, да се сдружават в дружества за обществена или друга дейност, – са от изключително значение за българското общество. Своите предпочитания към демократичните идеали на човечеството Шишманов изразява открито и обширно в университетските си лекции, в научните си изследвания, в статиите си за печата. Без да идеализира българския национален характер, Шишманов е категоричен, че българският народ трябва да се развива съобразно с европейската политическа форма, което за него означава „да се приспособят националните битови данни на народния характер към новите условия *на политическата свобода и просвещението*". В писма до български политици (например Ал. Малинов, Д. Петков, княз Фердинанд) той развива мисълта, че българският народ трябва да се управлява „искрено демократически", че трябва да се докаже на народа, че „*демокрацията отговаря най-добре на неговата психика и интереси*". *Основното политическо средство, което проф. Шишманов препоръчва на българските държавници, е търпимостта към политическите убеждения*. Позовавайки се на политическия опит в развитите европейски държави през 80 – 90-те години на XIX в., той предупреждава българските политици за опасността, която носят политическите репресии. Ив. Шишманов изтъква, че „само временно предизвикват затишие, но усилват стремежите към нелегална подземна борба". Според него единственият регулатор на социалните движения – това е свободата на печата и организациите. В този дух той изтъква пред държавния глава, че „социалните реформи са абсолютно необходими... за запазване на държавния авторитет". Убеден, че българската интелигенция има решаваща роля за нравственото обновление на политическите нрави в България, Ив. Шишманов вярва, че в нейните възможности е да помогне да се изхвърлят от българския политически живот „*користните, развратните*

партизани, злоупотребителите с народното доверие" (к. М. Р.)

Към чертите на политическия портрет на Ив. Шишманов, поел портфейла на министър на народното просвещение в трудната за страната 1903 г., следва да се прибавят неговата лична честност и толерантност, демократизмът и хуманизмът на неговия характер, отразени в цялото му присъствие в обществения живот на България до края на 20-те години.

Планът за развитие на българското просвещение в началото на XX столетие, изработен, както сам Шишманов признава, „в часове на тихо разсъждение върху идеите и задачите на нашето възпитание и образование", е една разгърната и пълна програма за развитието на българското културно дело в обозримата историческа перспектива. Тя е отразена в подробен доклад на министъра до държавния глава. Ив. Шишманов изтъква, че гледа на своя план „като един по-близък или по-далечен идеал за всеки бъдещ министър на народната просвета у нас..."

В основата на програмата за културната политика на държавата и нейните правителства Шишманов поставя три теоретични (методологически) начала. *Първо*, България е културен фактор със специфични задачи пред европейските държави. *Второ,* българинът като историческа личност е способен не само да възприеме елементите на една по-висока култура, но и да ги развие самостойно и да им даде оригинална форма. *Трето,* образователният фактор има грамадно значение в модерната държава както за икономическото състояние на обществото, така и за неговата политическа уредба, за народната нравственост, за народното здраве, за националната литература. На тази теоретична основа Шишманов гради основните насоки в развитието на двете големи области на образователното дело: учебното и културно-просветното. Ясно и конкретно са посочени необходимите преобразувания в основното училище, мъжките и девическите гимназии, специалните и професионалните училища, рисувателното училище, висшето училище и науката, изобразителното изкуство, музикалното образование, националния театър, държавния музей, научно-

популярните курсове, професионалното образование и др. По същество това са актуалните за времето и нуждаещи се от обществена инициатива и държавна намеса области на националния културен живот. Още с първите си стъпки на министър на народното просвещение Ив. Шишманов излиза с документи – обръщение към учители, професори, художници, които демонстрират желанието за сътрудничество в името на тази програма за културно строителство. Не е без значение и синдикалната подкрепа, която министърът получава за осъществяване на прокламираните от него идеи.

Сред първите стъпки на м-р Шишманов и като трайна тенденция в неговата училищна политика се очертава стремежът за успокоение на учителските среди, намиращи се под знака на репресивната политика на някои правителства: уволнения за синдикална дейност, за политическа и атеистична работа в обществото, намаление и нередовно изплащане на заплатите, принудителни размествания и пр. Министър Шишманов съумява да канализира в общо русло административната и синдикалната инициатива: сътрудничество с конференция на гимназиалните директори, със синдикалните ръководства (на Българския учителски съюз и Съюза на класните учители). Достига се до съгласие около общи идеи за промени в учебните програми, насоки за хуманизиране на училищните правилници, разширяване правата на учителските съвети, изплащане заплатите на учителите и пр. Това сътрудничество обещава да даде добри плодове на фона на финансовата стабилизация в страната през първото десетилетие на века. В известната си реч в XIII обикновено народно събрание през декември 1903 г. министърът надълго обосновава пред депутатите тезата си, че *„бюджетите... би трябвало да изразяват в цифри идеите, плановете, дори мечтите на управляващите“*.

Огромната по обхват и съдържание работа на просветното ведомство, ръководено от Ив. Шишманов, има своите акценти на първо място в училищната политика: реформиране на основното образование, търсене на обществено оправдан компромис между общо и професионално образование, изплащане заплатите на основните учители от държавата. Така например Законът за учи-

лищните стопанства е социално и икономически оправдан с възможността към основните училища да се създават училищни градини, където учениците да усвояват методи на модерното земеделие. Още през есента на 1903 г. се премахват т.нар. дисциплинарни съвети, хуманизира се системата от наказания, увеличават се правата на учителските съвети. Чрез Закона за общински заеми за училищни здания се намира, практически в перспектива за десетилетия, сигурен път за съчетаване на общинската инициатива с държавната финансова подкрепа за изграждане на хигиенични, съобразени с европейските стандарти училищни сгради.

Намерено е оптимално за българските условия решение на болезнения въпрос за заплатите на основните учители. Законът за изплащане целите заплати на учителите от държавата обезпечава икономическия стабилитет на тази най-многобройна група на учителството, спасява го от произвола на полуграмотни общинари. По повод приемането на този закон Ив. Шишманов е отбелязал: „Осигурих заплатите – няма гладни месеци. Смело можем да кажем, че най-голямата и ползотворна реформа на учебното дело у нас ще направи оня министър на народното просвещение, онова правителство, което ще изтръгне учителя от всепоглъщащите го грижи за насъщния и ще го предаде на училището."

В духа на политиката за толерантно отношение към учителството и на собствените си възгледи м-р Шишманов издава окръжно (заповед) до училищните инспектори, в което се настоява за законосъобразни действия при назначаване на учителите и при налагане на дисциплинарни наказания. Този акт е приет с облекчение от учителството.

Въпреки натиска на опозицията Ив. Шишманов, верен на своя еволюционен подход, не приема предложението за разработка на нов закон за народното просвещение на мястото на закона от 1891 г. Но след внимателно изучаване предложенията на синдикатите, на няколкото проекта за нов закон, лежащи в архива на МНП, м-р Шишманов внася в парламента предложение за законопроект за изменение на тридесет члена от ЗНП. Тези изменения засягат съществени страни на образователното

дело и по дълбочината си подготвят създаването на нов закон за народното просвещение. Създаден е незадължителен и безплатен тригодишен горен курс на основното училище (I – III кл.), премахва се установеният в началото на века проверочен изпит за постъпване в гимназиите, откриват се първите професионални курсове за младежи и девойки над трети клас и др. Макар че не приема предложението за обособяване на горния курс на основното училище и сливането му с прогимназията, м-р Шишманов декларира убеждението си, че това е неизбежно в най-близко бъдеще. Успех на училищната политика на Ив. Шишманов е утвърждаването на успоредното развитие на общо и професионално образование, развивано над основното – една европейска тенденция, остро атакувана в България.

В изпълнение на добре обмислената си и прецизна програма м-р Ив. Шишманов и МНП разгръщат широко *културно строителство в областта на науката и висшето образование, изкуствата.*

Още през есента на 1903 г. в Народното събрание са внесени два законопроекта за университета, приети единодушно от депутатите. Законът за университета *преименува Висшето училище в „Български университет „Братя Евлоги и Христо Георгиеви“*. Той е юридическа личност и притежава академична автономия: избира своите преподаватели, изработва правилници за управлението си, изработва своите учебни планове и програми, осигурява свобода на науката. Така заложената още при създаването на висшето училище идея получава своята окончателна реализация: първият български университет се изравнява по статут и организация с европейските си събратя, утвърждава се като център на българската наука и средоточие на висок интелектуален потенциал на българската нация. Законът за Ефорията на университета поставя на законова основа изпълнението на завещанието на Евл. Георгиев от 1896 г. (8 млн. зл. лева за изграждане на български университет), като учредява предвидената ефория като юридическа личност. Нейната цел е построяване на университетски сгради. За съжаление строежът се проточва с десетилетия.

През лятото на 1903 г. са предприети енергични стъпки и за преустройство на *националния театър*. Изработен е правилник на театър, с какъвто той не разполага до този момент. С оглед издигането на художественото равнище на постановките е назначен нов управител на театъра, хърватинът Сергей Тусич, компетентна комисия провежда конкурс за нови актьори и актриси. Ускорява се изграждането на театрална сграда на Драматичната трупа: нейният проект е възложен на виенските архитекти Хелмер и Фелнер, а в началото на 1904 г. е положен основният камък. В началото на 1906 г. негласно преименуваният Народен театър в София получава нов режисьор – чешкият актьор Йозеф Шмаха, известен с привързаността си към националната драматургия в театралния репертоар – политика, която със сигурност се нуждаела от насърчение в българското театрално дело. За кратко време се повишава художественото равнище на репертоара. Завършената през есента на 1906 г. театрална сграда тържествено е открита на 3 януари 1907 г.

Любима грижа на проф. Ив. Шишманов е развитието на националното *музейно дело*. От бюджета на МНП са отпуснати значителни средства за археологически разкопки (при с. Гиген, при Кадин мост на р. Струма, могилата при с. Тулово, Казанлъшко). На 12 май 1905 г. в българската столица тържествено е открит Народният музей. Присъствието на държавния глава, министрите, дипломатическото тяло, професорите е показателно за значението, което българската държава отдава на културното дело. В речта си при откриването м-р Шишманов подчертава приноса на българските земи във всемирната културна история, а музея оценява като доказателство за развитието на българската култура. Със своите специализирани отдели – археологически, етнографски, Българско възраждане, картинна галерия – Народният музей в София се превръща в мощен културен институт, център за събиране, съхраняване, изучаване и популяризиране на националните културни и исторически богатства. Нов за музейната практика в България е откритият през април 1906 г. *училищен музей*, на който се възлагат освен събирателски и изследователски задачи непосредствена роля за разпространение нови педа-

гогически идеи и издигане педагогическата култура на учителите.

Насърчението на изобразителните изкуства е трайна насока в ръководената от професора министър българска културна политика. Шишманов възлага на тази културна област широки просветителски задачи: повишаване на общата естетическа култура на нацията, подпомагане на художествените творци от държавата, разширяване на българското културно присъствие зад граница. Като един от инициаторите за създаване на Рисувалното училище през 1896 г. Шишманов продължава неговото укрепване. Изработен е предвиденият в закона за този културен институт правилник, отпускат се средства за специализации и командировки на художници в художествените центрове на Европа, активизира се устройването на художествени изложби. МНП по това време е инициатор и спонсор на дейни контакти между художниците от южнославянските народи: българи, сърби, хървати, словенци. Министърът се обляга върху художниците при изработването на програмите по рисуване – учебна дисциплина с особен авторитет в българското училище в началото на XX в.

В кръга на държавната политика, провеждана от Ив. Шишманов за развитие на *националната литература*, се включват редица начинания: организиране на регионални, балкански, срещи на писатели и публицисти от славянските страни, командироване на видни български писатели в Западна Европа (между тях Елин Пелин, П. К. Яворов, Ст. Чилингиров, Ст. Минчев и др.), субсидиране от бюджета на ценни издания на българската и европейската, включително руската, класика и т.н. Това е един спектър от поощрения, които по принцип се залагат като относително постоянни насоки в културната политика на следващите правителства.

В дългия списък на културните начинания в културното дело са правилата за командировки в чужбина, установени от м-р Ив. Шишманов. Целта на тези командировки министърът и стоящото зад него правителство на Народнолибералната (Стамболовистка) партия виждат в едно необходимо за българската култура разширяване на контактите с външния свят в областта на на-

уката, образованието, изкуствата, свързването с европейските културни институти и центрове, участие в научни и други специализирани конгреси, специални научни изучавания на чуждата територия и практика, нужни при създаването и преобразуването на българските културни учреждения като част от общото изграждане на институциите в България.

Сред проявите на културно сътрудничество с Европа с оглед на стратегическите цели на българската държава особено внимание заслужава създаването на *български семинар в Лайпцигския университет* през 1906 г. Идеята на семинара принадлежи на известния професор по славистика, тясно свързан с българските учени от университета, Густав Вайганд. В продължение на десетилетия Лайпигският семинар се развива като средище на българистични изследвания и популяризации в областта на националната литература и българския език, история и култура. Неговата роля далеч не се изчерпва с дейността му в тесни научни среди, тъй като в широк смисъл обслужва българската кауза в Западна Европа.

Субсидии за читалища и просветни дружества, стимулиране на научнопопулярни курсове за широките слоеве на населението, създаване на детски колонии за укрепване на здравето, откриване на първите училища за слепи и глухи деца допълват добре премислената и ориентирана към стратегическите потребности в областта на културата политика на м-р Ив. Шишманов.

След 1905 г. политико-културната програма на м-р Ив. Шишманов се развива в една непрекъснато обостряваща се политическа ситуация в страната.Сред най-активните среди на българската интелигенция се засилват антиправителствените настроения. Избухват стачки на държавните служители и студенти. Сред критиците на правителството открито се нареждат университетски професори юристи, членове на Радикалдемократическата партия. Политиката на толератност, която м-р Шишманов последователно отстоява в отношението си към учители, студенти и университетски професори, му навлича недоволството на неговите колеги, членове на ЛП. Толерантната политика на м-р Шишманов е силно заплашена от напора на партизанстващите полити-

чески нрави на управляващите. В писмо до княз Фердинанд Ив. Шишманов настоява да не се предприемат репресивни действия срещу студенти, учители, професори. „Няма по-лош съветник за един министър, пише той, от паниката... Не е признак на широк ум с брутални средства да възпреш умствени течения..."

Освирквaнето на княжеската особа на 3 януари 1907 г. от група студенти при откриването на Народния театър отприщва вълната на репресиите на правителството. Под натиска на министър-председателя Димитър Петков и по решение на МС князът подписва злополучния указ за затваряне на университета и уволняване на всички преподаватели. В последен опит да се противопостави на тази безперспективна политика отсъстващият поради болест от заседанието на МС министър на народното просвещение пише на Д. Петков, че подобни студентски прояви са нормални за други страни и че затварянето на университета и уволнението на професорите е несъстоятелна, прибързана и политически необмислена и несъобразна стъпка. Но министър-председателят не отстъпва. Проф. Ив. Шишманов подава оставката си. На 5 януари 1907 г. след публикуване доклада на МС за затварянето на университета той записва в дневника си: „Тоя доклад е един паметник на човешката глупост и умопомрачение. И по стил, и по съдържание той е достоен за новите viri obscuri (мракобеси – б. М. Р.).

Развитието на събитията в България през 1907 г. напълно потвърждава политическата прогноза на Ив. Шишманов. Против политиката на стамболовистите спрямо университета се обявява не само политическата опозиция, но и всички културни среди в България, академичната общественост от славянските страни. В последна сметка университетската криза катализира общественото недоволство и довежда до падането на правителството. В началото на 1908 г. е съставен нов кабинет от средите на Демократическата партия, който в първите дни на своето управление отменя указа за затваряне на университета и възстановява неговата предишна автономия.

Проф. Шишманов влиза в политиката още веднъж: през 1918 – 1919 г. той е назначен за български дипломатически представител в Украйна.

Високо признание за мястото на проф. Шишманов в националното духовно пространство е изборът му за председател на учредената през 1927 г. българска секция на международния ПЕН клуб. По време на световния конгрес на писателската организация през 1928 г. в Осло Ив. Шишманов умира от сърдечен удар.

На културното издигане на България сред останалите балкански и европейски народи проф. Ив. Шишманов подчинява и огромното си по значение научно дело. Самият той гледа на научните си занимания и изследвания върху националното възраждане, етнография, фолклор, културна история *като на патриотичен и нравствен дълг. И след националните катастрофи той запазва убеждението си, че „България и нейният народ заслужават да им отдадем всичките си знания, всичката си любов и да внесем във всички страни на живота вдъхновено строителство“ (к. М. Р.).*

Ив. Шишманов се отнася с преклонение пред епохата на Българското възраждане и с вдъхновение и дълбочина изследва неговите личности, контактите на българите с другите балкански и европейски народи и т.н. Той се стреми да документира максимално изследваните исторически феномени, да вникне в атмосферата на времето, да разкрие сложния и противоречив път на историческите явления, да търси взаимодействие и аналогии с европейския културно-исторически процес.

Работите на проф. Ив. Шишманов, посветени на литературната история и критика, отстояват гледището за единство на идейност и художественост, на социални и естетически задачи на всяко истинско произведение на изкуството. Интересът на Шишманов към националната литература, неговият пословичен стремеж да помогне на младите литературни сили са запечатани в многобройните му писма до български писатели: К. Величков, Михалаки Георгиев, Алеко Константинов, Кирил Христов, Йордан Йовков, Стилиян Чилингиров, Пенчо Славейков, Пею К. Яворов, Елин Пелин и т.н. Душев-

но богатство и безпримерна отзивчивост характеризират отношението на Шишманов към младите писатели.

Проф. Ив. Шишманов освен възторжено отдаден на науката творец е вдъхновен университетски оратор. Неговите лекции пред поколения студенти са пример за научна дълбочина и прецизност, за широка ерудиция и енциклопедичен ум. Пред студентската аудитория професорът излиза с достойнството си на учен, обладан от съзнанието за високата културна мисия на науката в нова България. В спомените на своите съвременници Шишманов остава като преподавател, на чиито лекции аудиторията се оказва тясна за желаещите да го слушат. На неговите лекции се тълпят слушатели от всички факултети. „Не вярвам да има човек, пише съвременник, измежду нашите учители, професори, литератори и други културни дейци, които са слушали лекциите на Шишманов и да не са очаровани от личността, ерудицията и демократизма му."

На възторжените оценки, че по култура и възпитание е истински европеец, Ив. Шишманов отговаря просто: „Защо да съм европеец? Затова ли, че се нося учтиво с хората, че обичам да правя услуги, че изпълнявам точно задълженията си, че не обичам да се бъркам в интимния живот на другите, че мразя клюкарството, че избягвам да влизат в свада с хората и пр.?... Тия качества можете да наблюдавате и на Изток, не само на Запад. Аз съм поклонник на Запада, но да се разберем – на неговите *големи личности в обществения и културен живот*, не на всяка западна гадинка, източно или западно, северно или южно от Алпите..."

Огромната по обхват и съдържание дейност на проф. Ив. Шишманов като културен деятел и учен е оставила дълбока следа в изграждането на българската държава в първите десетилетия след нейното създаване. Това ни дава основание да го наречем строител на българската държавност и духовност *от европейско равнище, българин, който остава гражданин на света и патриот на своето отечество*. В завещание, писано след тежка операция през 1922 г., той казва: „Умирам с чувство на изпълнен дълг не само към моето малко, страстно обичано отечество, но и към човечеството."

През 1928, годината на неговата смърт, Фани Попова Мутафова пише: „В днешните тъмни и тежки времена той беше светлият фар, който напомняше, че и нашата земя може да роди велики мъже и даваше утеха и вяра в бъдещето... България ще помни името на Иван Шишманов и ще го нареди до имената на Априлова, Берона и Вазова, до великите мъже, които са духовна съкровищница на племето ни."

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из речта на Ив. Шишманов „Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 г.", произнесена в НС през декември 1903 г.

„Изхождам от безспорната истина, че бюджетът на едно министерство трябва да бъде вярно отражение на *неговата програма за действие (к. И. Ш.)*, че бюджетите въобще би трябвало да изразяват в цифри идеите, плановете, дори мечтите на управляващите, и то до такава степен, че един опитен изследвач да би могъл да открие цялата му теоретична и практична политика, едва ли не целия му мироглед...

Аз бях длъжен да се спра върху него (въпроса за умствения пролетариат – б. М. Р.), защото с това показвам и първия основен камък на своята училищна политика: *вярата в производителността на просветата и вярата в нуждата от просвета за нашия млад, неспечелен още напълно за културата народ (к. И. Ш.)*.

Втората основа на моята училищна политика, нека го кажа веднага, е *вярата в културоспособността на българския народ, ако искате, вярата в български гений (к. И. Ш.)*... Аз твърдя, че българският народ се показа достоен за великите жертви, които неговите синове, като Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, положиха за неговото политическо възраждане, че той съумя да се възползва от плода на техния труд, че е достоен следователно

за свободата, която изникна от техните кости. Аз съм убеден, че да се събудеха днес един Левски, един Раковски, един Ботев, биха смятали днешната действителност, при всичките наши пороци, за един мираж – толкова прогресът, направен за 25 години, е във всяко отношение значителен... За жалост, ние тоя прогрес, кое от заслепление, кое от обстоятелството, че сами се намираме в бързото течение, що ни носи напред, не го усещаме. Като че ли нямаме време да си почиваме, ние само сегиз-тогиз се спираме и хвърляйки поглед на изминатото разстояние – за момент поне признаваме, че сме извървели доста път. Но са тъй редки тия моменти...

„Иван Д. Шишманов". Избрани съчинения, т. II, С., 1966, с. 461 – 485.

Димитър Петков
1858 – 1907

ДИМИТЪР ПЕТКОВ – ОТ ОПЪЛЧЕНЕЦ ДО МИНИСТЪР-ПРЕДСЕДАТЕЛ

Радослав Попов

Животът на Димитър Петков, един от най-известните български политици и държавници от края на XIX и началото на XX в., е колкото необикновен, толкова и показателен. *Той живее само 49 години, но успява да извърви пътя от малко образован обикновен чиновник до ерудиран политически деец и държавник, достигнал до поста министър-председател на България. Всичко постига сам чрез труд и постоянство и в този смисъл може да се каже, че животът му е пример на неукротимия дух на българина, стремящ се към постоянно усъвършенстване и развитие.*

Д. Петков е роден на 21 октомври 1858 г. в многодетно бедно българско семейство в с. Башкьой, Бабадагска околия, Тулчански окръг (Северна Добруджа). Учи в родното си село, а от 1868 г. слугува в Тулча на видния търговец Ж. Чалъков. През 1875 г. заминава за Одеса, където общува с български емигранти. Революционните събития на Балканите го увличат и той участва в Сръбско-турската война (1876 г.) като доброволец в четите на П. Хитов и Ф. Тотю. С тях преминава в Турция и достига до Чипровци, а след разпръскването им заминава за Румъния. През зимата на 1876/1877 г. живее в Кишинев и работи като строител по изграждащите се железници. При обявяването на Руско-турската война през 1877 г. се записва доброволец в първа дружина на Българското опълчение и в тази дружина участва в боевете при Свищов, Стара Загора и на връх Шипка, където е тежко ранен в китката на лявата ръка и малко покъсно ръката му е ампутирана. За участието си във войната е награден с най-високи руски отличия.

След Освобождението Д. Петков служи известно време в канцеларията на императорския руски комисар, а след заминаването на окупационните руски войски работи като обикновен чиновник в главното управление

на пощите и телеграфите и в Министерството на вътрешните работи. Необразован и със слаба общообразователна подготовка, Петков проявява изключително трудолюбие и полага много усилия да се просвети. Проявява голям интерес към политическия живот в страната и е горещ привърженик на тогавашната Либерална партия. По тази причина след преврата от април 1881 г. и установяването на режима на пълномощията той е уволнен от работа и преследван. От този момент започва неговата системна общообразователна подготовка – чете, пише, преписва статии от вестници с цел да усъвършенства стила си и да прецизира мисълта си. Чете Робърт Оуен, Николай Чернишевски, Александър Херцен и други руски демократи, жадно поглъща идеите на крайните по онова време реформатори на обществения строй, задълбочава враждебността си към представителите на Консервативната партия в страната заради суспендирането на Търновската конституция. Постепенно Петков придобива познания за обществения живот и развитие, които го издигат до равнището на най-подготвените общественици, политици и държавници в България в края на XIX и началото на XX в.

Превратът от април 1881 г. и режимът на пълномощията оказват много силно влияние върху живота и обществено-политическата му дейност. Поставено е началото на две много характерни страни от бъдещата му дейност – вестникарството и партийно-политическите ангажименти. Заедно с най-видните представители на Либералната партия Петков се бори последователно за възстановяване на конституцията. По решение на Централното бюро на Либералната партия той обикаля много селища на страната със задача да подбужда населението да изпраща депутации и петиции до княз Александър I с искане за възстановяване на конституцията. Това е една от първите му изяви на партийно политическото поприще. След завръщането си в София подготвя позива „Глас към българския народ", насочен против суспендирането на конституцията и интернирането на Др. Цанков във Враца и завършващ със заплаха против княз Александър I, ако не възстанови конституционния ред в страната. За този позив е задържан и на 16 април

1882 г. е затворен в Черната джамия, където прекарва 16 месеца и е освободен след възстановяването на конституцията. В затвора Петков се запознава със Светослав Миларов и под негово влияние започва да изучава френски език, а по-късно и да го усъвършенства. Става и сътрудник на в. „Светлина“ (орган на Либералната партия, започнал да излиза през юли 1882 г. под редакцията на К. Поменов), където помества редица фейлетони под рубриката „Свирка“ с псевдоним „Пройчу“. Това са най-ранните журналистически прояви на Петков и се отличават с прямост и острота. Обект на нападки са консерваторите, княз Александър I и консерваторският вестник „Български глас“.

Поместените в „Светлина“ фейлетони на Петков поставят началото на една завидна журналистическа кариера. Наскоро след излизането му от затвора той започва издаването на свой вестник с популярното вече име „Свирка“. Първият брой на този сатирико-хумористичен вестник или, както сам се нарича, „лист за подсвиркване и подгавряне“ излиза в София на 15 октомври 1883 г. С непозната дотогава острота Петков напада княза, водачите на Консервативната партия Гр. Начович, Д. Греков и руските генерали в България А. Ремлинген, Л. Соболев и др., които посегнали на конституцията и на демократичния ред в страната. Обект на нападките са фактическите остатъци от режима на пълномощията, атакуват се действията на коалиционното правителство на Др. Цанков, настоява се за пълно възстановяване на конституцията. По дух „Свирка“ е краен либерален вестник, най-значителният от този тип вестници до Съединението от 1885 г. Последният му брой излиза на 4 март 1885 г. и е 56-и поред.

Едновременно с издаването на „Свирка“ Петков сътрудничи с фейлетони и статии на либералския в. „Търновска конституция“, организиран от П. Р. Славейков, П. Каравелов, Илия Георгов, Димитър Ризов и др., което позволява на младия журналист да се сближи с целия редакционен екип. На 26 години за пръв път Петков е избран за депутат в IV обикновено народно събрание с листата на Либералната партия и по време на заседанията на събранието в Търново издава 8 броя на дву-

седмичника „Народно събрание“ с ярко изразена либерална ориентация и с критичност против фракцията на Др. Цанков и стремежите й за изменение на конституцията. Девизът на вестника е: „Да поддържаме всецяло Търновската конституция, която гарантира напълно свободата и правата на народа.“ На 2 август 1885 г. Петков започва да издава сериозния политически вестник „Независимост“, в който открито декларира, че е против всеки – било Цанков, Каравелов, княз или най-после Русия, който работи против българската независимост. Петков застава зад издигнатия от крайните либерали лозунг „България на българите“, защитава страстно тази позиция и от страниците на вестника недвусмислено показва, че между него и Каравелов с неговата внимателна и дипломатична политика се появяват различия, които все повече и повече се задълбочават. След Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г. той продължава да издава този вестник, но вече в сътрудничество със Захари Стоянов и Димитър Ризов.

Съединението от 1885 г. и позицията на политическите сили в страната и на великите сили към него изиграват съществена роля във възгледите и политическата дейност на Петков. До Съединението, когато политическите борби между партиите в Княжество България се отнасят главно до конституционното устройство и функционирането на държавната система, той стои твърдо зад Либералната партия и нейните принципи. След 1885 г., когато политическите борби се прехвърлят на друга плоскост и вододелът между партийните групировки в страната се изразява в отношението им към Съединението и Русия, Петков преминава на страната на крайните либерали. В сътрудничество със З. Стоянов и Д. Ризов Петков пламенно защитава Съединението. Тримата журналисти и политически дейци започват безкомпромисна борба против определените от тях вътрешни и външни врагове на българската независимост. Според тях тези врагове са противниците на Съединението: русофилските политически сили в страната, както и вдъхновителите и осъществителите на руската политика към България. Тези настроения рязко се засилват след абдикацията на княз Александър I, когато Петков започ-

ва да издава в. „Независима България“ и се сближава със Ст. Стамболов, подкрепяйки активно антируската политика на ръководеното от него регентство. В. „Независима България“ остро критикува руската политика към България, изпращането на ген. Н. Каулбарс със специална мисия в княжеството, всички русофилски политически партии и течения в страната и т.н. С избирането на Фердинанд Сакскобургготски за български княз през юни 1887 г. в. „Независима България“ прекратява съществуването си и Петков преминава в редакцията на в. „Свобода“, официоз на образуваното на 20 август 1887 г. правителство на Ст. Стамболов. По такъв начин в периода на Регентството (1886 – 1887) и на Стамболовия режим (1887 – 1894) Петков свързва тясно журналистическата и политическата си дейност със Ст. Стамболов и неговите привърженици. На тези позиции той остава верен не само до смъртта на Стамболов през 1895 г., но и до края на живота си през 1907 г. През тези години той непрекъснато участва в редактирането на в. „Свобода“ до неговото спиране през 1899 г. и става един от основателите и редакторите на започналия да излиза през 1899 г. нов орган на партията на привържениците на Стамболов в. „Нов век“.

От периода на управлението на Ст. Стамболов започва и пряката и активна дейност на Д. Петков като политик и държавник. Неговата политическа дейност е свързана изключително със Стамболов. Той става един от най-близките негови сътрудници, активно подкрепя политиката му и дори взема пряко участие в нейното формулиране и осъществяване. През пролетта на 1887 г. той не се поколебава да скъса с Д. Ризов заради несъгласието на последния с провежданата от регентите политика, активно участва в създаването на прорегентските дружинки „България за себе си“, категорично застава зад регентите в конфликта им с министър-председателя Васил Радославов и министъра на войната полк. Данаил Николаев. При всички сътресения, които правителството на Стамболов преживява – съдебно следствие срещу майор Христо Попов с обвинения за злоупотреби и обтягането по този повод на отношенията с министрите К. Стоилов и Гр. Начович, разкрития заговор на майор

Коста Паница и процеса срещу него през 1890 г., убийството на министър Христо Белчев през 1891 г., убийството на дипломатическия агент в Цариград през 1892 г. и т.н., Петков стои твърдо зад Стамболов, независимо че в редица случаи позицията му се отличава по твърдост от безкомпромисната политика на първия министър към опозицията в страната.

Д. Петков взема най-активно участие във формирането и развитието на Народнолиберална партия (стамболовисти). Той е пряк участник в инициативата за създаване на новата либерална политическа формация. Неговият подпис стои под обръщението от май 1890 г. на Централното либерално бюро в София до известни привърженици и симпатизанти на правителството на Стамболов с искана информация за състоянието на бюрата и организациите на старата Либерална партия, за състоянието на опозицията и противниците на режима и с предложение за създаване на нови бюра и нови организации. Инициативата за обособяването на привържениците на Стамболов от масата сподвижници на режима и за групирането им в отделна политическа формация произтича от острата вътрешна криза с външнополитически резонанс, предизвикана от заговора на майор К. Паница и с предстоящите парламентарни избори през лятото на 1890 г. Стамболов, Петков и целият управляващ екип се стремят да избягнат всички възможни рискове и вземат превантивни мерки, за да спечелят категорично изборите за VI обикновено народно събрание. Ерозията в монолитния дотогава правителствен блок ускорява формирането на нова партия, на която кабинетът може да се опре не само при избори, но и при евентуални вътрешнополитически сътресения.

Д. Петков е избран за председател на софийското бюро на Народнолиберална партия, което играе роля на Централно бюро. В качеството си на ръководител на столичното бюро той е един от двигателите на функционирането на Народнолиберална партия в страната и работи енергично за организирането на партийните членове, води непрекъсната кореспонденция с бюрата в провинцията, издава окръжни и т.н., разбира се, винаги съгласувано със Стамболов, който по принцип се води за

председател на партията. През 1892 г. Народната либерална партия публикува своя устав, който регламентира организационното устройство – селски, градски, околийски и окръжни дружинки, като начело стои Централно бюро със седалище в София. Всепризнатият лидер на партията е Стамболов. Дори по устав той стои над Централното бюро, което взема неговото съгласие по всички отнасящи се до партията въпроси.

След убийството на Стамболов през 1895 г. за лидерското място в Народнолиберална партия аспирират Георги Живков, Панайот Славков и Димитър Петков. Политическият актив на Петков го издига като пръв кандидат за партиен лидер, още повече че след смъртта на З. Стоянов през 1889 г. той се налага като най-близкия човек на министър-председателя Стамболов. Това има за резултат избирането на Петков за лидер на Народнолиберална партия. Много скоро обаче той разбира, че не е удобен за партиен водач, тъй като във връзка с убийството на Стамболов е влязъл в конфликт с двореца заради директните обвинения на в. „Свобода" против княза и правителството на новия министър-председател К. Стоилов като носители на главната отговорност за убийството на бившия министър-председател. Като партиен функционер Петков много точно разбира налагащия се в страната механизъм за сваляне на правителства и за поемане на властта от партии и коалиции, разбира налагащата се първостепенна роля на монарха в този процес. Ето защо той преценява конфликта му с короната като причина за отдалечаване на Народнолиберална партия за дълги години от управлението на страната. По тази причина той решава да предостави лидерството на партията на друго лице и след неуспеха на преговорите за обединяване с партията на В. Радославов и поемането на лидерското място от последния за ръководител на Народнолиберална партия е поканен Димитър Греков, министър на външните работи (1890 – 1894) в кабинета на Стамболов и зам.-председател на Централното бюро. При това Греков продължава да поддържа тесни отношения с двореца.

Д. Греков приема предложението за лидер на Народнолиберална партия през февруари 1896 г., но остава

на този пост само около една година и подава оставката си по причини от личен характер. След нов отказ на В. Радославов да поеме лидерския пост Петков отново застава начело на партията и започва енергична работа за нейното консолидиране и за заемане на полагащото й се място в политическия живот на страната. През 1899 г. се свиква първият конгрес на Народнолибералната партия, който приема нов устав. Отново се поставя въпросът Д. Греков да поеме лидерското място. Новото обръщане към Греков се дължи не само на участието му в правителството на Либералната партия (радослависти) и на необходимостта да се постигне обединение между двете партии, но и на причини, свързани с външната политика на страната и мястото и ролята на Д. Петков във формирането на външнополитическия курс на Стамболовия режим. Като редактор на в. „Свобода" той много остро се е произнасял за руската политика на Балканите, а след помирението между България и Русия през февруари 1896 г. в отношенията между двете страни настъпват промени. Княз Фердинанд I също демонстрира приятелство към Русия. Следователно и този път тактическите мотиви налагат смяната на партийния лидер. Нещо повече, на конгреса през 1899 г. Народнолибералната партия приема нова програма, в която са отразени нови виждания и се демонстрира нова позиция към Русия. В речите си пред делегатите на конгреса Греков и Петков отделят място на отношенията с Русия и категорично заявяват, че не трябва да се поддържа следваният по-рано антируски курс. По такъв начин под влияние и на Петков Народнолибералната партия модифицира до голяма степен позицията си към Русия.

Конгресът избира за официален лидер на Народнолибералната партия Д. Греков, но фактическият й ръководител остава Петков. След внезапната смърт на Греков през април 1901 г. и след неуспеха на нови опити за обединение с други партии и намиране на нов лидер Д. Петков отново поема официално ръководството на партията. С енергичността си и с опита си той успява да консолидира партийната членска маса и партийните структури. В парламентарните избори през 1901 г. за XI обик-

новено народно събрание са избрани 34 народни представители от Народнолиберална партия, което я нарежда на второ място след Прогресивнолиберална партия на Стоян Данев. Това укрепва самочувствието на нейните лидери и в средата на 1901 г. Петков започва преговори с водача на Демократическата партия П. Каравелов (министър-председател на коалиционния кабинет на Демократическата и Прогресивнолиберална партия) за обединяването на двете политически формации в нова партия. Редица причини пречат за това обединение, а освен това през декември 1901 г. Каравелов подава оставка на правителството и е сформиран самостоятелен кабинет на Прогресивнолиберална партия.

Тези събития се отразяват неблагоприятно върху развитието на Народнолиберална партия – отслабва партийната дисциплина, не се издължава редовно членският внос, намалява броя на абонатите на партийния орган и т.н. В резултат на това финансовото състояние на партията рязко се влошава и Петков натрупва 30 000 лева дългове по издаването на партийния вестник. Кризата в Народнолиберална партия дава отражение и в резултатите от парламентарните избори за XII обикновено народно събрание, спечелени от Прогресивнолиберална партия. В тях Народнолиберална партия успява да вкара в парламента само 7 депутати, между които и Д. Петков. Като опозиционен депутат той видимо се отличава от опозицията в българските парламенти, тъй като се държи толерантно при разглеждане на всички обсъждани законопроекти и решения.

На 6 май 1903 г. е образувано правителство начело с ген. Р. Петров. Възловите министерства в кабинета – на вътрешните работи, на финансите и на правосъдието, са поверени съответно на Д. Петков, Антон Манушев и Никола Генадиев, а впоследствие в правителството са назначени за министри и други видни членове на Народнолиберална партия. Ключови фигури в правителството са Петков и Генадиев. Управлението на този кабинет независимо от многото персонални промени в него е известно като втори Стамболовистки режим. Освен че е министър на вътрешните работи Петков остава и лидер на Народнолиберална партия. Под негово пряко ръ-

ководство и с негово активно участие през лятото на 1903 г. се провеждат парламентарни избори за XIII обикновено народно събрание, които са спечелени убедително от управляващата партия. Петков остава лидер до убийството му на 26 февруари 1907 г. Благодарение на неговата дейност Народнолиберална партия напълно се стабилизира в организационно отношение, подобрява позициите си, увеличава броя на местните членове и организации, разширява влиянието си сред населението. *Без преувеличаване може да се каже, че създаването, развитието и успехите на Народнолиберална партия до голяма степен са дело на Д. Петков. От формирането си през 1890 до 1907 г. Народнолиберална партия може и трябва да се идентифицира с дейността на нейния фактически лидер Д. Петков.*

Държавническата дейност на Петков започва от управлението на Ст. Стамболов. Освен че е избиран за депутат в V, VI и VII обикновено народно събрание и в IV велико народно събрание (общо от 1887 до 1894 г.), през есента на 1887 г. той е избран за член на Софийския общински съвет. На първото заседание на съвета на 1 декември 1887 г. за столичен кмет е избран Никола Даскалов, а за помощник-кмет – Д. Петков. На 1 октомври 1888 г. Даскалов е пенсиониран и по настояване на Стамболов за кмет е избран Петков. Кметуването му продължава до ноември 1893 г., когато е избран за министър на общите сгради, пътищата и съобщенията.

Периодът на кметуване на Петков е един от най-благотворните и резултатни за развитието на столичния град. Инициативността и енергичността на кмета се подкрепят от министър-председателя Стамболов и в резултат на това от кален и мръсен 20 – 25-хиляден ориентален град София постепенно се превръща в модерна европейска столица. *Петков трябва да се смята за основоположник на плановото изграждане на града.* За реконструкцията на столицата се необходими инициативност, твърдост и талант. Но понеже трябва, преди да се строи, да се руши, необходими са още качества – силна и неподкупна личност, която да се противопостави решително и успешно на тогавашните нрави и традиции. Петков притежава тези качества и *като кмет в продължение на*

5 години и 1 месец съдейства за постепенното превръщане на София в модерен град, пренебрегвайки заплахи от всякакъв род, включително и убийство. През този период е извършена основна реконструкция на града и са очертани неговите главни улици, булеварди и площадите „Света Неделя", „Народно събрание", площадът пред Народния театър и др. Основните улици и булеварди са шосирани, построени са два великолепни моста – Лъвов мост на река Луда Елишица и Орлов мост на река Перловец, определено е мястото на Централните столични гробища, реконструирана е градската градина. Създават се две нови градини за отдих – градината пред гарата и Борисовата градина, разширява се водопроводната мрежа и пръстените водопроводни тръби се заменят с чугунени, построени са 9 здания за училища и детски градини и много други обекти. София е разделена на 5 района, обявяват се конкурси за канализация на града, за електрическо осветление и т.н. През това време завършва построяването на паметника на Васил Левски и са проектирани баните на града, театърът и градското здание, които са завършени по-късно.

Кметуването на Петков напълно потвърждава качествата му на изключително енергичен и делови човек и общественик. Едновременно с кметуването си той е депутат, а на 24 октомври 1889 г. е избран за заместник-председател на V обикновено народно събрание. На 15 октомври 1890 г. Петков е избран за заместник-председател на VI обикновено народно събрание, а от 14 декември 1892 г. е вече председател на това събрание. От 15 октомври до 19 ноември 1893 г. той е председател на VII обикновено народно събрание. Като депутат, като заместник-председател и председател на върховния орган на законодателната власт в страната Петков съдейства най-активно за интензивната законодателна дейност на парламента, насочена към разширяване базата за икономическото развитие на страната и за привеждане на българското законодателство към тогавашните европейски стандарти. Петков е един от най-близките сподвижници на Стамболов и независимо от опитите му за смекчаване на някои ограничителни законопроекти (напр. при обсъждане на въпроса за амнистия на участ-

ниците в преврата от 9 август 1886 г. и участниците в заговорите против правителството) в крайна сметка подкрепя и гласува тези законопроекти и не дава никакви признаци и доказателства за разногласия с министър-председателя. По подобен начин се разрешават и разногласията между Стамболов и Петков по въпроса за предложеното от правителството изменение на някои членове на Търновската конституция, най-важните от които се отнасят до вероизповеданието на престолонаследника, правата на короната, до състава и положението на законодателното тяло. Първоначално Петков и някои други видни представители на управляващата партия не се вдъхновяват от предлаганите изменения, които в много отношения променят принципи, залегнали в конституцията. В случая позицията на Петков е далече по-принципна от позицията на министър-председателя и не се ръководи от династически и временни политически мотиви. В периода на режима на пълномощията (1881 – 1883) по-голямата част от правителствените привърженици и членове на Народнолиберална партия водят безкомпромисна борба против княза, Консервативната партия, а после и против привържениците на Др. Цанков в името на запазването на Търновската конституция. Ето защо сега тези лица намират за неестествено и неморално да посягат на същата тази конституция. По време на обсъжданията на това предложение в VI обикновено народно събрание в заседанието му на 4 декември 1892 г. Стамболов упорито защитава проектираното изменение и внушава на колебаещите се, между които е и Петков, да го приемат. Нещо повече, като председател на IV велико народно събрание (май 1893 г.) Петков не се обявява против предлаганите изменения, работи за приемането им, с което съдейства за женитбата на княз Фердинанд I и за закрепването на Кобургската династия в страната.

Като депутат и като заместник-председател и председател на парламента в периода на Стамболовото управление Петков има съществени заслуги за приемането на такива основни закони като Закона за окръжните съвети (V ОНС, I РС, XXIII зас., 25 ноември 1887 г.), Закона за изтребление на разбойничеството (V ОНС, I РС,

XXVII зас., 1 декември 1887 г.), Военнонаказателния закон (V ОНС, I РС, XXXVI зас., 12 декември 1887 г.), Закона за печата)V ОНС, I РС, XXXVIII зас., 13 декември 1887 г.), Закона за бирниците (VI ОНС, II РС, XIV зас., 12 ноември 1891 г.), Закона за устройството на въоръжените сили (VI ОНС, II РС, XXX зас., 3 декември 1891 г.), който предвижда делението на Княжество България на 6 дивизионни области и на полкови военни окръжия, Закона за народното просвещение (VI ОНС, II РС, XXXV зас., 10 декември 1891 г.), Закона за насърчаване на местната индустрия (VI ОНС, III РС, VII зас., 6 ноември 1892 г.), Избирателен закон (VII ОНС, I РС, XXX зас., 10 декември 1893 г.) и много други. Народното събрание приема и редица закони за извънсметни кредити, предназначени за изграждане и въоръжаване на българската войска, за строителство на мини, жп линии и пристанища.

От 19 ноември 1893 г. до края на Стамболовия режим Петков оглавява новосъздаденото след изменението на Търновската конституция Министерство на общите сгради, пътищата и съобщенията. Той приема това назначение като оценка за работата му като столичен кмет и без да противоречи на министър-председателя Стамболов, приема високия пост и пристъпва към организиране дейността на новото ведомство. Краткото време, което прекарва като министър, не му позволява да разгърне широка дейност. Все пак първото участие на Петков във висшата изпълнителна власт има значение за понататъшната му държавническа дейност, тъй като на 6 май 1903 г. влиза в новообразуваното правителство на Народнолиберална партия като министър на вътрешните работи, а след оставката на министър-председателя ген. Рачо Петров е и министър-председател (23 октомври 1906 – 26 февруари 1907). На този пост го заварва убийството му в центъра на София на 26 февруари 1907 г. от уволнения чиновник Александър Петров. *Д. Петков е стълб в Народнолибералното правителство и е един от инициаторите и осъществителите на мащабна икономическа, социална и културна дейност в страната в началото на XX в.*

Първото десетилетие на новия век е период на ускорено развитие на производителните сили и свързаните с тях производствени и социални отношения. В Княжество България се извършват такива процеси, които дават основание да се говори за индустриална революция. Законодателната и изпълнителната власт в страната най-активно съдействат за тези процеси и в това направление второто управление на Народнолиберална партия има много големи заслуги. С характерната за тази партия деловитост кабинетът продължава ония мероприятия на изпълнителната власт от края на XIX в., които насърчават развитието на местната индустрия и съдействат за превръщането на страната в модерна държава. Наред с това се създават и редица организации – Търговско-индустриална камара, Съюз на българските индустриалци, Съюз на българските търговци и т.н., които имат съществено значение за определяне на икономическото развитие на страната и активно съдействат за това развитие. По тяхно настояване през 1905 г. правителството внася в Народното събрание законопроект за насърчаване на местната индустрия и търговия, който да замести изтеклия в края на 1904 г. срок на гласувания по времето на Стамболовото управление Закон за насърчаване на индустрията. Новият закон е приет от XIII обикновено народно събрание и оказва изключително благотворно влияние върху индустриалното развитие на страната. За периода от 1904 до 1907 г. са открити 40 нови едри индустриални предприятия, а броят на предприятията, насърчавани от държавата, нараства от 166 на 206. Редица други закони – Закон за търговско-индустриалните камари, Закон за борсите, Закон за професионалното образование, Закон за публичните разпродажби и др., сериозно насърчават развитието на индустрията и търговията.

Мероприятията на правителството имат за цел стопанския просперитет, като еднакво внимание се отделя на държавната и на частната собственост. По примера на модерните държави правителството постепенно заменя преките данъци с косвени, а за уравновесяване на бюджета взема мерки за събиране на недоборите и започва разпродажба на частни имоти. Това осигурява

средногодишен прираст на бюджета в приходната му част за периода 1903 – 1907 г. с 6,11 %. Само за няколко години сумата на косвените данъци нараства 2 пъти и по общата сума на държавните приходи делът на косвените данъци се увеличава от 27,8 през 1990 на 33,8 % през 1905 г.

С редица още закони правителството гарантира държавния бюджет от дефицити при неплодородни години, а увеличението на бюджетните приходи се използва за въоръжаване на българската войска, абсолютно необходимо с оглед положението на България на Балканите, особено след жестокото потушаване на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. и рязкото влошаване на българо-турските отношения. Голямото внимание на кабинета към проблемите на българската войска може да се илюстрира само с няколко цифри: през 1905 г. на 100 лева бюджет за въоръжаване се отделят 23,3 лева, а ако 1887 г. се взема за база 100, през 1905 г. военните разходи са 206. *С пълно основание може да се твърди, че в основни линии вторият стамболовистки режим подготвя българската войска за войните за национално обединение през 1912 – 1913 г.*

Много средства от държавния бюджет се отделят и за реконструкция и модернизация на пристанищата в България. През 1903 г. е завършена реконструкцията на пристанището в Бургас, а през 1906 г. – във Варна. Работи се и по модернизацията на пристанищата по р. Дунав. Продължава и ускореното жп строителство. Завършени са някои от участъците, започнати преди това, като същевременно започват проучването, проектирането и строителството на жп линиите Търново – Трявна – Борущица – Нова Загора, Левски – Свищов, Девня– Добрич, Мездра – Враца – Кутловица – Видин, Кутловица – Лом, Радомир – Дупница и др. *От Освобождението до балканските войни най-голямо строителство в България се извършва в периода на втория стамболовистки режим.*

По време на управлението на Народнолибералната партия (1903 – 1908) се обръща сериозно внимание и на социалното законодателство, с което се прави съществена крачка по пътя на превръщането на България в мо-

дерна европейска държава. Прави се опит за поставяне основите на модерна организация на здравеопазването, съответстваща на развитието на страната. През декември 1903 г. е приет Закон за общественото здраве, с който се създават Дирекция на общественото здраве, Върховен медицински съвет, окръжни медицински съвети и хигиенни съвети. Организацията на медицинските служби е подчинена на административното деление. Създава се и Върховен ветеринарен съвет, с което се поставят основите на централизирано ветеринарномедицинско обслужване.

За пръв път в историята на България правителството на Народнолиберална партия осъществява работническо законодателство. Първият закон в това направление е приетият през януари 1905 г. от XIII обикновено народно събрание Закон за женския и детския труд, последван от редица други закони. Тези закони, направени по подобие на западноевропейското работническо законодателство, красноречиво говорят за осъществяване на модерни преобразования в България, тясно свързани със социално-икономическия просперитет на държавата в началото на XX в. Народнолиберална партия в лицето на формираното от нея правителство активно съдейства на тези процеси, а Петков и привържениците му са главните вдъхновители на тази политика.

Като партиен деец, политик и държавник Д. Петков притежава качества, които го издигат до равнището на най-изявените строители на модерната българска държава. До тази висота той се издига благодарение на изключителното си трудолюбие, постоянство, енергичност, желязна воля и патриотизъм. Многобройните препятствия, които преодолява по пътя на обществената и политическата си дейност, правят от него опитен, умен и делови държавник. Негови отличителни белези са откровеността и честната позиция и той проявява тези добродетели през целия си живот както към сподвижниците си, така и спрямо политическите си противници. В обществено-политическата си дейност той е ясен, искрен и прям, а в държавническата си дейност проявява изключителна твърдост и праволинейност. С тези си качества той успява да налага своите мнения и решения

както на държавните служители, така и на депутатите в Народното събрание. Той поема пълна отговорност за дейността на ръководеното от него ведомство и налага възгледите си не по каприз или амбиция, а по убеденост. И всичко това произтича от един негов принципен възглед, а именно – народната воля може и трябва да се изразява само чрез парламентарния режим, т.е. чрез управление на министри, отговорни пред Народното събрание. Като държавник той отстоява безкомпромисно този принцип и по тази причина е високо ценен не само от сподвижниците си, но и от политическите си противници. Израз на това уважение към личността на Д. Петков е и текстът на съболезнователната телеграма на екзарх Йосиф след убийството на министър-председателя: „В негово лице България губи способен и енергичен държавен мъж, заслужил гражданин, най-примерен родолюбец, на църквата предан син с идеалите."

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из реч на Димитър Петков, министър на вътрешните работи при разискванията по отговора на тронното слово, произнесена на 4 ноември 1904 г. в Народното събрание

Ние сме длъжни да кажем няколко думи относително войската, за да оправдаем всичките грамадни разходи, които сме правили за нея, и всичките жертви, които се дават от народа. Казах, че когато дойдохме на власт, ние заварихме положението на войската лошо. Всеки път аз от тази трибуна съм твърдял, когато бяхме в опозиция, а също и в агитациите си, че ние трябва да поддържаме нашата войска, за да бъде тя силна, та да можем да се надяваме на нея в даден случай. Това аз не съм го криел и не го считам за моя грешка. Наопаки, това, което съм говорил в опозиция, говоря го и сега, когато съм на власт, и го върша. В опозиция съм казвал, че България по своето политическо и географско

положение на Балканския полуостров трябва да бъде една силна държава; във военно отношение винаги да бъде готова, защото у нас събитията много бързо стават и не се знае какво може да се случи. И сега, когато дойдохме на власт, първото нещо, което направихме, както виждате, е да дадем средства на военния министър да тури войската на висотата на положението й. Признаваме и ние много добре, че ще стават големи разходи, че се правят големи жертви в туй отношение; но господа, не е наша вината, че ние сега сме принудени да хвърлим много милиони изведнъж. Ако всичките правителства подир падането на Стамболова следваха в туй направление поне по отношение на войската, нямаше нужда да хвърляме 25 милиона изведнъж и подир това да ви сезираме с още няколко милиона, па да правим и специално закон за това. Но когато правителствата, които са идвали подир Стамболова, са се отнасяли толкова нехайно към нашата войска, днес нам се налага да преглътнем горчивия хап. Вие и по този въпрос съчинувате всевъзможни измислици, пишете дълги статии, че това се правело с такива и такива цели. Говорете каквото обичате; ние обаче нито от писаното, нито от говореното ще се спрем да вършим добри дела за страната. Ние няма да си скръстим ръцете пред развиващите се събития на Балканския полуостров и да оставим войската неподготвена. Всички жертви ще направим, без, разбира се, да развалим финансовото положение на страната, за да турим войската на оная висота, на която тя трябва да стои. Ако искаме действително да играем някаква роля, ако искаме да осъществим нашите национални аспирации и да ни зачитат, да се слуша нашият глас, ние трябва да имаме нашата войска всякога готова. И когато правим такива съглашения, от една страна, и от друга страна, даваме за подготвяне на войската нужните средства, бъдете уверени, че ще намерим възможност и случай да накараме да се слуша нашият глас. Ако ние имахме миналата година всичко онова, което сега имаме, ако армията беше приготвена, нашият тон можеше да бъде друг и нашето съглашение можеше да бъде съвършено друго. Но аз ви казах, ние трябваше да изберем от двете едно: или мир, или война; понеже не бяхме приготвени – вие знаете в какво положение се

намираше страната, – ние трябваше да изберем мирния път и да употребим всички средства, за да измъкнем страната от опасностите, които я грозяха...

Стенографски дневници на XIII ОНС, II редовна сесия, XI заседание, кн. I, С., 1904, с. 323 – 324.

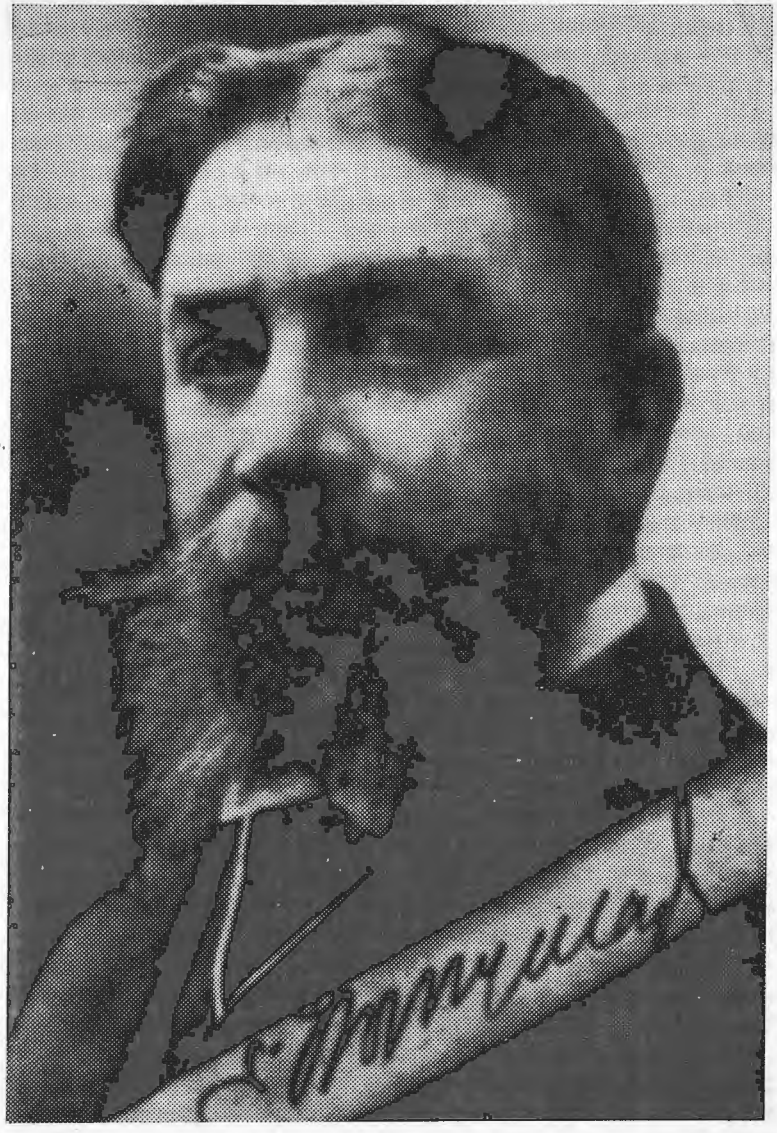

Васил Радославов
1854 – 1929

Д-Р ВАСИЛ РАДОСЛАВОВ ИЛИ „ТВЪРДАТА ПОЛИТИЧЕСКА РЪКА“

Стойчо Грънчаров

Васил Христов Радославов е роден на 15 юли 1854 г. в Ловеч. Средното си образование получава в Ловеч и Габрово. Висше юридическо образование с докторат завършва във Виена и Хайлделберг през 1882 г. При завръщането си в България е назначен за началник на отделение в Министерството на правосъдието. Върши работата си с трудолюбие и вникване в подробностите, което ще стане трайна черта на професионалния му стил. Едновременно с това д-р В. Радославов се присъединява към Либералната партия, вплетена в остра борба против режима на пълномощията, наложен от княз Александър Батенберг с помощта на консерваторите и някои руски дейци на 27 април 1881 г.

В. Радославов е един от малкото тогава млади българи, завършили университетско образование. Това му дава шансове да расте професионално, а и бързо да напредва в средите на Либералната партия. През студената зима на 1883 г. по поръчение на Др. Цанков Радославов обикаля либералите в Плевен, Ловеч, Севлиево, Търново, Горна Оряховица. Обсъжда с тях идеята за масово надигане срещу режима на пълномощията. Намерението на Цанков е да се отправи ултиматум до княза да възстанови Търновската конституция или в противен случай народът да откаже да плаща данъци. При насилие над населението от страна на властите – тогава то да се брани. На многобройно тайно либерално съвещание в Русе предложението на Цанков се отхвърля. Взема се решение за провеждане на големи антиправителствени митинги в градовете с искане за възстановяване на конституцията.

След връщането си в София Радославов отново е на работа в Министерството на правосъдието. По същото време той заедно с Никола Сукнаров и други млади либерали редактира и дейно сътрудничи на в. „Съзнание“.

Лишен от обществена поддръжка, княз Ал. Батенберг е принуден да опре режима на пълномощията на авторитета на Русия. Още от лятото на 1882 г. управлението на княжеството е поверено на руските генерали Леонид Николаевич Соболев и Александър Василевич Каулбарс. Генералите влизат в конфликт с консерваторите и започват да ухажват кръга около в. „Съзнание", за да го използват срещу консерваторите. На тази почва през лятото на 1883 г. се наблюдава сближение между младите софийски либерали начело с Радославов и Сукнаров и генералите. Междувременно обаче безогледната намеса на генералите във вътрешните работи на страна носи сериозна заплаха за нейния суверенитет. За да бъдат те свалени, между Др. Цанков, княза и консерваторите (Григор Начович) започват преговори за споразумение. На Др. Цанков е разрешено да се завърне в София. Възторженото му посрещане живо е описано от Радославов във в. „Съзнание". На 8 август 1883 г. между Начович и Цанков е постигнато споразумение, според което по искане на представители на двете партии князът ще възстанови конституцията, която по-късно ще бъде преработена в ограничителен дух с увеличаване на политическите прерогативи на княза. Този компромис е зле посрещнат от либералската група около в. „Съзнание".

На 7 септември 1883 г. княз Ал. Батенберг с манифест възстановява конституцията, която сам е суспендирал преди две години. Генералите подават оставка и е съставено правителство начело с Др. Цанков. В него влизат и консерватори. На проведените допълнителни парламентарни избори през есента на 1883 г. д-р В. Радославов е избран за първи път за народен представител.

Компромисът между Цанков и консерваторите предизвиква разцеплението на Либералната партия. Радославов заедно със Стефан Стамболов и други млади либерали се ориентират към партията на „крайните" либерали начело с Петко Каравелов и Петко Р. Славейков. През пролетта на 1884 г. те печелят парламентарните избори. Радославов отново е народен представител. В новия кабинет начело с П. Каравелов на него е поверено Министерството на правосъдието. С победата на „край-

ните“ либерали въпросът за промяна на конституцията е свален от политическата сцена.

Като министър на правосъдието Радославов развива успешна дейност за усъвършенстване на съдопроизводството, като внимателно следи в министерството и съдебните инстанции да бъдат издигани млади знаещи и можещи хора. За жалост това му безпристрастно усърдие в последващата му кариера ще отстъпи място на откровено и грубо партизанство.

На 6 септември 1885 г. се извършва съединението на Северна и Южна България. На 23 декември 1885 г. министър Радославов въвежда съдебните закони на Княжество България и в бившата Източна Румелия. Стъпката за сливане на администрацията и на съдебното ведомство на двете части на България по принцип е правилна. Тя обаче е извършена от Радославов, без да бъде уведомен Министерският съвет, и е преждевременна, като поставя в трудно положение кабинета.

Съединението, извършено без съгласуване с Русия, предизвиква криза в българо-руските отношения. Царската дипломация възприема курс за сваляне на княз Ал. Батенберг и за замяната му с по-податлив на руските внушения български владетел. Кризата се разпростира и в българския вътрешнополитически живот. Привържениците на Др. Цанков всячески асистират на ходовете на царската дипломация и следват нейните съвети. Правителството на П. Каравелов провежда политика на дружба с Русия, но се обявява против нейната намеса в българските вътрешни работи и защитава княза. Дейците по Съединението Захари Стоянов, Димитър Петков и Димитър Ризов преминават на крайни русофобски позиции и в защита на княза. Подобни на техните възгледи споделя и д-р Радославов. През 1885 – 1886 г. с публичните си критики към правителството, чийто член е, Радославов търси и получава евтина популярност. През юли 1886 г. Радославов фактически отцепва от каравелистите своя собствена партия. Тогава той подава и оставката си от кабинета. По този начин Радославов поставя в много тежко положение не само правителството, подложено на силен външен натиск и на атака от страна на опозицията, но и държавата, разкъсвана и без то-

ва от остри политически противоречия. Според английския дипломатически агент Франк Ласелс ходът с оставката на Радославов е продиктуван от егоистичното му желание да отнеме на Каравелов премиерския пост в своя полза. С посредничеството на председателя на Народното събрание Ст. Стамболов оставката е временно оттеглена.

На 9 август 1886 г. група офицери със знанието на руското агентство извършва преврат и детронира княз Ал. Батенберг. В провинцията се организира успешен контрапреврат начело със Ст. Стамболов. Князът е възстановен на престола, но скоро трябва отново и окончателно да абдикира поради острата неблагосклонна реакция на руския император Александър III. *В България е съставено Регентство начело със Ст. Стамболов. Правителството е оглавено от д-р В. Радославов, който поема и вътрешното министерство.*

Режимът води сурова политика към русофилите вътре в страната и външна политика на твърд отпор срещу Русия. Под прякото ръководство на Радославов с много насилие и човешки жертви се провеждат избори за Велико народно събрание през есента на 1886 г. Великото народно събрание има за цел да избере нов княз на България. Същата есен българо-руските отношения са скъсани за един период от 10 години. Българските политически сили влизат в омагьосания кръг на насилията. През февруари 1887 г. избухват бунтове на офицери русофили в Русе и Силистра, които са безпощадно потушени. В същото време по заповед на Радославов в София са арестувани и малтретирани видни русофили начело с П. Каравелов.

Междувременно между първия регент Ст. Стамболов и министър-председателя Радославов назрява конфликт. Регентството се стреми да прехвърли тежестта от непопулярните мерки на режима върху правителството и най-вече върху неговия шеф. Външният министър Гр. Начович, който подкрепя тогава Стамболов, пише през пролетта на 1887 г., че „догдето Радославов е вътрешен министър, сопаджилъкът ще цъфти и правителството ще губи от ден на ден повече приятелството на народа". Радославов пък обвинява Регентството и колегите си ми-

нистри, че не провеждат достатъчно твърда политика за възвръщането на княз Ал. Батенберг на българския престол. С този мотив Радославов успява да привлече част от верните на княз Ал. Батенберг български офицери начело с военния министър полк. Данаил Николаев. Радославов за кратко време превзема и редакцията на официоза в. „Свобода", като изтласква от нея З. Стоянов и Д. Петков. Позицията на Радославов заплашва да торпилира политиката на Регентството. Възниква опасност от преврат начело с Радославов и Николаев. През юли Радославов и Николаев обаче са отстранени от кабинета. По това време практически като единствена сериозна кандидатура за български владетел остава тази на княз Фердинанд Сакскобургготски. На 25 юни той е избран от Великото народно събрание за български княз.

На 30 август 1887 г. се вдига извънредното положение и започва подготовка за провеждане на нови парламентарни избори. *Д-р В. Радославов извежда привържениците си от партията на Стамболов и преминава в опозиция. Двата броя на радослависткия вестник „Народна воля", които излизат след вдигането на обсадното положение, обаче не показват принципни различия със Стамболовата политика. Тя е нападана в подробностите, а не в генералните си насоки.*

Правителството на Ст. Стамболов третира Радославов като политически фактор от незначителна величина, а на опозицията му гледа като на домашна кавга. От страниците на официоза в. „Свобода" З. Стоянов се отнася към него с убийствено покровителствен тон и дори великодушно му признава русофобските достойнства. Изобличаването на антиконституционните методи на Стамболовото управление звучат особено неискрено в радослависткия вестник предвид близкото насилническо политическо минало на Радославов. Главният прицел на Радославовата активност обаче е князът. Без да предлага някаква политическа платформа, принципно различна от Стамболовата, Радославов желае да създаде представа за себе си като за единствено възможно, и то по-добра (защото обещава сервилност към княза) ал-

тернатива от Стамболовата в управлението на страната.

През декември 1887 г. Радославов създава либерален клуб в София, а на 6 февруари 1888 г. започва да издава в. „Народни права". Вестникът откровено признава, че основната му цел е „да препоръча Радославов като по-добър негов съветник от Стамболов". „Народни права" се състезава със „Свобода" в нападките срещу Русия и русофилите, а езикът му е безцветен и скучен. Самият факт обаче, че вестникът е опозиционен му печели популярност.

През седемгодишното си съществуване Стамболовият режим показва жизненост, защото действено и целенасочено продължава да следва основните тенденции на развитие на страната към модернизация по модела на развитите европейски държави. Независимо от това в последните си години режимът със своята диктаторска практика вътре в страната и с несъобразения си с тенденциите на европейските международни отношения антируски курс започва да изпитва сериозни затруднения. Въпросите за отношението към Русия и за международното признаване на Фердинанд, макар и запазвайки своята важност, започват да губят централното си място на българската политическа сцена, което се заема от проблема за възстановяване на демократичния характер на политическото управление. Амбициозният Фердинанд също не желае да се задоволи с отредените му от Стамболов декоративни владетелски функции и периодът на Стамболовия режим е белязан с непрекъснато съперничество между княза и министър-председателя за върховенство в политическата власт. При тези условия през лятото на 1893 г. се създава т. нар. „съединена" опозиция. Нейни водачи са бивши съюзници и сътрудници на Стамболов – Гр. Начович, Димитър Тончев, д-р Константин Стоилов. Дейна роля в нея играе и д-р В. Радославов. Плод на интригантската изобретателност на опозицията е и скроеният от нея скандал между Стамболов и военния министър Михаил Савов. В един напълно лишен от морал, долнопробно клюкарски стил името на Стамболов се свързва с това на леконравната съпруга на Савов. Обявен е дуел между двамата. Той не се със-

тоява, но Савов трябва да си отиде от правителството. Военен министър става близкият на княз Фердинанд Рачо Петров и Стамболов губи всякакъв контрол над войската. Малко след това на 16 май 1894 г. той е свален от власт.

На 19 май с. г. д-р К. Стоилов съставя правителство от представители на „съединената" опозиция. В. Радославов иска за себе си ключовото министерство на вътрешните работи, но е принуден да се задоволи с по-второстепенни постове – министър на правосъдието и управляващ министерството на просвещението.

Властта е един от най-главните движещи мотиви в политическата дейност на д-р В. Радославов и той я преследва грубо, без подбор на средствата. Присъствието на Радославов в правителството носи чести разногласия в него и допринася за бързото разлагане на бившата антистамболовистка „съединена" опозиция. Според Радославов правителството на К. Стоилов е преходно и целта му е провеждането на свободни избори. Амбицията му е след тях на него да бъде възложено управлението на страната. В проведените на 11 септември 1894 г. парламентарни избори за народни представители са избрани само двадесет негови привърженици. Противоречията в правителството все повече се засилват и на 5 декември К. Стоилов подава оставката си. Радославов се опитва да убеди княз Фердинанд да му възложи съставянето на ново правителство, но князът отново натоварва с тази задача К. Стоилов. Радославов и неговият съпартиец Петър Пешев не са включени в новия кабинет.

След падането на Ст. Стамболов започва процес на възстановяване на стари и образуването на нови политически партии. Либералната партия на В. Радославов се съвзема най-бързо, тъй като по времето на Стамболовия режим тя не е разбита като другите партии и има възможност за някакво участие в политическия живот.

Членският състав на Либералната партия е дребнобуржоазен. В него има злокачествени примеси, както и в другите партии, но при радославистите те са толкова силни, че дават характерен облик на партията. Категорията на дребни и средни съществувания – политически аферисти на дребно, службогонци, лумпенизирани чи-

новници, неизбежно съпътства младите неукрепнали държави при развитието им. Този тип хора шества между различни партии, предлагайки негативния си политически опит и услугите си за извършване на всякакъв род „черна работа". Тази категория хора намира най-добра среда, прием и приложение в обкръжението на д-р В. Радославов.

Своя устав Либералната партия публикува през декември 1894 г. В средата на 1895 г. е проведен нейният първи конгрес, а през 1897 г. – вторият. В програмата на радославистите се съдържат положения за промяна на конституцията „в по-либерален и демократически дух", за „пълно самоуправление в общините и окръзите", „намаление на данъците", безплатно образование и безплатна медицинска помощ, рационална стопанска политика, „покровителстване на кооперативното производство". В голямата си част изброените точки са демагогски. Радославистите нито в опозиция се борят сериозно в защита на формулираните искания и още по-малко пристъпват към изпълнението им, когато са на власт.

Поради слабата си социална база радославистите разчитат да получат властта от двореца, което придава на партията им черти на политическа котерия. На 19 януари 1899 г. княз Фердинанд поверява властта на Либералната партия, но съставянето на правителството е възложено на Д. Греков (стамболовист). В. Радославов преглъща унижението и поема министерството на вътрешните работи. Първоначално се постига споразумение за обединение на близките в идейно отношение Народнолиберална (стамболовистка) и Либерална партия. Поведението на партньорите обаче е неискрено и скоро между двете партии настъпва разрив.

При управлението на Радослависткия режим (1899 – 1900) държавата е грабена от по-едри или по-дребни представители на властта. В шумни стопански афери (вагонна, хамбарна) са замесени и министри. Режимът спира и без това непълнокръвния процес на възстановяване на конституционните устои. *Насилията отново придобиват груб характер. Погазват се елементарни свободи. Правителството заменя поземления данък с натурален десятък.* С тази мярка се осигуряват вземанията на

държавата, но тя е мъчителна, а някъде и непоносима за селяните. Обстановката в страната се изостря. *В Шабла, Балчик, Дуранкулак и другаде избухват селски бунтове, против които са изпратени полиция и войска. Недоволството става повсеместно.* През есента на 1900 г. разногласия избухват и в самия кабинет. *Правителството подава оставка,* а през ноември княз Фердинанд разпуска и радослависткото по състав X обикновено народно събрание.

През управлението на Прогресивнолиберална партия (1901 – 1903) по искане на Народното събрание е възбудено дело срещу министрите на бившия режим Тодор Иванчов, В. Радославов, Димитър Тончев и Михаил Тенев по обвинение за нарушаване на конституцията и нанасяне на вреди на държавата за лични интереси. Държавният съд разглежда делото от 1 февруари до 17 май 1903 г. На 4 юни 1903 г. Радославов и други министри са лишени от граждански права и им се налага наказание от три месеца тъмничен затвор. В заседанието си от 21 декември 1903 г. XIII обикновено народно събрание амнистира осъдените министри и унищожава присъдата.

През следващите години д-р В. Радославов е в опозиция и нетърпеливо очаква властта да му бъде дадена отново от двореца. Характерно е поведението на радославистите по време на Петото велико народно събрание. То трябва да внесе промени в конституцията, които да съответстват на новия статут на държавата след обявяването на независимостта през 1908 г. и провъзгласяването й за царство. Сред населението и сред политическите среди възникват силни опасения, че предлаганите от правителството на Демократическата партия (1908 – 1911) изменения на конституцията ще увеличат прекомерно политическата роля и прерогативите на Фердинанд. На такива настроения не са чужди и много от редовите радослависти. Позицията на Радославов е двусмислена. От една страна, той се надява, че ще бъде поканен от царя да възглави новото правителство след очакваната оставка на демократите. От друга страна, не желае да стане непопулярен сред съмишлениците си с прояви на прекален монархизъм. Изказванията му във

Великото народно събрание са колебливи и неясни. В резултат на това четирима (вкл. Радославов) от шестимата радослависти гласуват за промените в конституцията, а двама – против.

През 1912 – 1913 г. при зле проведена дипломатическа подготовка България въпреки героизма на войската си претърпява национална катастрофа в две последователни балкански войни. Настъпва часът на д-р В. Радославов.

На 25 юни 1913 г. Радославов заедно с водачите на Народнолиберална партия Никола Генадиев и на Младолиберална партия Д. Тончев изпраща писмо до цар Фердинанд, в което вината за националния погром се хвърля върху русофилските партии и Русия и се настоява за преориентиране на българската политика към Австро-Унгария. *На 4 юли царят поверява управлението на трите либерални партии. Министър-председател е д-р В. Радославов.*

Правителството идва на власт в сравнително благоприятна за себе си психологическа обстановка – след управлението на две русофилски партии, при които страната претърпява национална катастрофа. При все това на него му е необходимо на два пъти (през ноември 1913 и февруари 1914 г.) да провежда избори, за да спечели незначително парламентарно мнозинство, постигнато с терор, специални законодателни мерки и касиране на опозиционни депутати.

Политиката на сближение с Централните сили (Германия и Австро-Унгария) още повече понижава популярността на правителството на Радославов сред русофилската маса от народа. В самото навечерие на Първата световна война през юли 1914 г. се сключва неизгоден, обвързващ заем с банкова група, водена от германската банка Дисконто Гезелшафт, макар че съглашенски банки предлагат по-изгодни условия.

На 1 август 1914 г. избухва Първата световна война. България запазва неутралитет. Съглашението (Англия, Франция и Русия) и Централните сили с всички позволени и непозволени сили се стремят да я привлекат на своя страна.

Повечето от българските политици са съглашенофилски настроени. Дори сред самото правителство се появяват съмнения в правилността на следвания от Фердинанд и Радославов външнополитически курс. През лятото на 1915 г. външният министър д-р Никола Генадиев, убеден в победата на Съглашението, напуска правителството.

В преговорите на България с двата враждуващи блока става дума преди всичко за степента, в която всяка от воюващите страни би могла да задоволи исканията за справедливо решаване на българския национален въпрос. *Цар Фердинанд и Радославовото правителство недалновидно обвързват страната с австро-германския блок. За това решение обаче са отговорни и държавите от Съглашението, които в недостатъчна степен зачитат българските интереси и отдават предпочитанието си на други балкански държави.* Сърбия и Гърция проявяват нежелание да направят необходимите отстъпки, за да стане възможно привличането на България, а Съглашението не упражнява своето влияние, за да ги склони към това. Освен това Съглашението въвлича много от водачите на буржоазните опозиционни партии в законосъобразни и политически неефективни действия, включващи корупция и подкупи, които компрометират дейността им за присъединяването на България в редиците на коалицията срещу австро-германския блок.

На 6 септември 1915 г. е подписана спогодба с Турция, която вече воюва на страната на Централните сили, според която България получава около 2000 кв. км територия в поречието на Марица. Същият ден е подписан таен договор между България и Германия, в който се определят българските териториални придобивки заради участието във войната. На 6 септември е подписана и българо-австро-германски военен договор, определящ военните задължения на България като съюзник на двете немски империи. На 14 октомври 1915 г. България влиза във войната.

По време на участието на България във войната нейните войници отново проявяват чудеса от храброст на бойните полета. Царят, Радославов и правителството обаче не съумяват достойно да защитят българските на-

ционални интереси. Те не съумяват навреме да измъкнат страната и от пламъците на световния военен пожар. През 1918 г. поражението на България става очевидно. През септември се подписва Солунското примирие. След него *В. Радославов бяга в Германия,* за да избегне съдебното преследване и народното възмездие. Умира в Берлин на 29 октомври 1929 г.

Житейският път на д-р Васил Радославов изписва една от най-тягостните биографии на български държавник. Започнал дейността си с демократичните пориви на младите либерали след Освобождението, скоро около името му се струпват най-злощастните характеристики на българското политическо развитие – сопаджилък, безогледно властолюбие, диво партизанство, безсрамна демагогия, сервилност към двореца, за да се свърши с ужасната национална катастрофа, претърпяна в Първата световна война.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Из „Последна дума“ на подсъдимия бивш министър д-р Васил Радославов, произнесена на 16 май 1903 г.

Не е само изборът за X обикновено народно събрание, който съм направил. Аз съм направил избори и в 86 год. за III велико народно събрание. Правилен ли е бил изборът, не е ли, работата е, че той избра Н. Ц.Височество български княз. Аз бих отишел дотам, щото като счетете, че това Велико Народно Събрание, избора на което съм направил, направи едно дело в историята и бих казал, че и X Об. Нар. Събрание направи едно дело, то е законът за десятъка и едно велико дело, защото и при първия, и при втория случай ние като ръководители работихме, дадохме жертви не за себе си, а за интереса на държавата, за интереса на страната...

... Аз съм имал чест да бъде м-р при всички шефове на политическите партии: при Каравелова, при Стамболова, при Стоилова, при Грекова и Иванчова. Всички знаем как се управлява, как се е управлявала тази страна и, заявявам го тук, че колчим ми се е падало случай

да влезна в едно министерство, старал съм се да бъде управлението по-добро, доколкото обстоятелствата са позволявали.

Ако против мене се въздигне обвинение, че съм стеснил свободата на българските граждани, то е затова, защото трябва да ми се удари една плесница, понеже съм бил първият в България, който се е борил за свободата на българ. граждани, за свободата на изборите. Не вярвам друг да се е явявал повече, отколкото аз на платформата; не вярвам, че е имало някой, който повече да се е застъпил за правата на българските граждани и за това трябва да ми се удари една плесница от нашите противници; трябва да ни свалят от онова място, на което бяхме достигнали, но не ни повалиха...

Публикувано в Съдебното дело срещу бившите министри от правителството Т. Иванчов – В. Радославов. С., 1903, с. 1291 – 1298.

СЪДЪРЖАНИЕ

Княз Александър I върху прокрустовото ложе
на противоречивите оценки
доц. к.и.н. Милчо Лалков
5

Драган Цанков. Противоречивите превъплъщения
на един голям български патриот,
ст.н.с. II ст. к.и.н. Стойчо Грънчаров
25

Иван Евстратиев Гешов – между общественика и държавника,
ст.н.с. II ст. к.и.н. Василка Танкова
41

Петко Каравелов пред съда на историята,
ст.н.с. I ст. д-р на ист.н. Елена Стателова
63

Екзарх Йосиф I екзарх български – дипломатът в расо,
ст.н.с. II ст. к.и.н. Илия Тодев
83

Фердинанд I – императорски блян, царска корона,
доц. к.и.н. Милчо Лалков
102

Завръщането на **Стефан Стамболов,**
проф. д-р на ист.н. Андрей Пантев
123

Забравеният **Константин Стоилов,**
ст.н.с. I ст. д-р на ист.н. Радослав Попов
141

Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика,
ст.н.с. I ст. д-р на ист.н. Елена Стателова
163

Проф. Иван Шишманов в културната модернизация на България,
доц. к.и.н. Мария Радева
181

Димитър Петков – от опълченец до министър-председател,
ст.н.с. I ст. д-р на ист.н. Радослав Попов
203

Д-р Васил Радославов или „твърдата политическа ръка“,
ст.н.с. II ст. к.и.н. Стойчо Грънчаров
223

НАСТОЯЩОТО ИЗДАНИЕ МОЖЕ ДА КУПИТЕ В КНИЖАРНИЦИТЕ ВЪВ:

София
книжарница СУ „Св. Климент Охридски“
и ИК „ВЕК 22“

Русе – ДФ „Алфавит“

В. Търново – ДФ „Българска книга“

Пловдив – ДФ „Пегас“

Благоевград – ДФ „Печатно слово“

Шумен – ДФ „Инхарс“

Варна – ЕТ „АТИ-5“

Габрово – ДФ „Книга“

Ямбол – ДФ „Перо и книга“

Плевен – ДФ „Светлина“

За информация и поръчки:
София 1303
Бул. „Стамболийски“ 114, ет. 6, ап. 33
тел. 22 43 23
тел. 39 31 19 – маркетинг

ПРЕЗ 1944 год.

ОЧАКВАЙТЕ:

Държавници на България
Книга втора

Държавници на България
Книга трета